

K teoreticko-metodologickým otázkám zkoumání socialistické společnosti

Poznání struktury socialistické společnosti, odhalení zákonitostí jejího vývoje, zjištění dialektiky objektu a subjektu v socialistických společenských podmínkách, to vše je předpokladem uvědomělé činnosti lidí v naší společnosti. Význam studia těchto otázek vzrůstá v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti, kdy jde o to, aby subjekt společenské činnosti maximálně využil objektivních možností k zabezpečení harmonického vývoje společnosti jako celku.

Vývoj socialistické společnosti je zákonitým procesem

Stejně jako pro zkoumání předsocialistických formací má i pro zkoumání socialismu a komunismu principiální význam historicko-materialistický determinismus. Historicko-materialistický determinismus je východiskem zkoumání zákonitostí vývoje společnosti jako celku, umožňuje odhalit specifičnost zákonů jednotlivých etap vývoje společnosti a z toho vyplývající specifičnost vzájemného působení objektu a subjektu.

Vývoj společnosti jako přírodně historický proces se realizuje prostřednictvím dialektiky objektu a subjektu. Každá objektivně daná konkrétně historická situace je východiskem činnosti lidí, kteří — s větším či menším stupněm uvědomění — mění společenské vztahy a vytvářejí tak novou situaci. Subjektivní činnost lidí, rozvíjející se na objektivních základech, je nutným zprostředkováním mezi za sebou následujícími objektivními stavy společnosti.

Určení dějinného pohybu jako přírodně historického procesu nepopírá aktivitu subjektu v dějinném procesu, nýbrž vyžaduje uznání objektivní determinace činnosti lidí. Vztahy ve společnosti jsou reálnou základnou, na níž se rozvíjí činnost

lidí. Člověk tedy není ani pasívním divákem ani ničím nedeterminovaným tvůrcem společenského procesu. Přeměňuje svoje přírodní — a především společenské — prostředí vždy v určitých historických podmínkách.

Soudobá buržoazní filozofie a teorie společnosti je spjata s indeterministickou koncepcí společenského vývoje. Popírání determinismu ve společenských procesech je spojeno s filozoficko-sociologickým individualismem. Subjekt je v těchto koncepcích určen jako izolované individuum a praktická činnost lidí jen jako subjektivní činnost, objektivně nepodmíněná.

Obdobné koncepce hlásají i revizionisté. V období krizového vývoje československé společnosti vynaložili revizionisté nemálo úsilí, aby nepravdivě interpretovali marxistické stanovisko a vytvořili podmínky pro revizi podstatných určujících prvků historicko-materialistického determinismu. V revizionistické dezinterpretaci byla marxisticko-leninská koncepce traktována jako domněle mechanistická. Tato dezinterpretace měla sloužit jako zdůvodnění nezbytnosti formulovat tzv. autentický marxismus; v uvedených revizionistických koncepcích je subjekt chápán mimo objektivní determinaci.

Vztah zákona a činnosti lidí je momentem vzájemného působení objektu a subjektu. Objektivní zákonitost existuje nezávisle na vůli a vědomí poznávajícího a prakticky činného subjektu. Poznání objektivních zákonitých souvislostí je nutným předpokladem vědomého působení na společenské a přírodní procesy. Praktická činnost lidí zprostředkuje vznik ideálního odrazu objektivní zákonitosti ve vědomí subjektu; na základě tohoto poznání je možné formulovat cíle a normy lidské činnosti, které jsou už více méně bezprostředním východiskem činnosti lidí.

Zákony není možné fetišizovat a chápat

jen jako jsoucna, která zvnějšku ovládají a určují činnost lidí, stejně jako není možné považovat za objektivní zákonitost jen to, co je společné a obecné jednotlivým specifickým formám činnosti lidí. Společenská zákonitost není ani absolutně vnější činností lidí, ani není pouze vnitřní tendencí subjektivního jednání lidí. Marxistické řešení nespočívá ani v metafyzickém odtržení objektivní zákonitosti a činnosti lidí, ani v jejich ztotožnění.

Společenská zákonitost je objektivním východiskem jednání lidí a v procesu lidské činnosti se stává podstatným obsahem činnosti lidí. Dialektika objektu a subjektu v praktické činnosti se projevuje také v tom, že společenská zákonitost, která je zpočátku vůči praxi vnější, se v procesu lidského jednání stává vnitřním zaměřením praktické činnosti lidí. Jenom subjektivistická koncepce činnosti člověka, která neuznává objektivní podmíněnost činnosti lidí, ale chápe ji jako ničím nepodmíněnou seberealizaci jednotlivce, vede k popření specifického determinismu společenských procesů.

Objektivní determinace subjektivní činnosti lidí je dána jednak jednotlivými zákony, jednak — a to především — celým systémem zákonů. Systém zákonů je spojen se zvláštnostmi jednotlivých sociálně ekonomických formací, vyjadřuje specifickou podstatu jednotlivých období historického vývoje společnosti. Jak jednotlivý zákon, tak i systém zákonů je třeba chápat historicky.

Pro uvědomělé využívání společenských zákonů má velký význam zkoumání jejich vzájemných vztahů v systému. Systém zákonů není možné redukovat na lineární subordinaci jednotlivých zákonů; to by odporovalo objektivní struktuře a dynamice společnosti. Zvláštní význam mají zákony, které odrážejí nejobecnější podstatná určení dané oblasti společenské skutečnosti, a které tedy formulují vztahy mezi systémotvornými prvky společenské teorie. Záleží na povaze objektivní reality i stupni jejího poznání člověkem, zda je možné pro danou oblast společenské skutečnosti formulovat jeden hlavní zákon, který by dostačoval k postižení její specifické podstaty.

Zákonnost je momentem objektivní determinace subjektivní činnosti lidí. Objektivní determinaci činnosti lidí nelze redukovat jen na obecné a podstatné souvislosti; zahrnuje i specifická určení jednotlivých etap a fází historického vývoje společnosti, jakož i specifická určení konkrétně historické situace. Znalost zákonitých souvislostí je nezbytným předpokladem analýzy konkrétně historické situace.

Jevovou stránkou působení zákonů jsou tendence či vývojové trendy. Každý jev je charakterizován působením řady zákonů různého stupně podstatnosti a s rozličnou sférou působení. V tendenci se tedy projevuje struktura jevu zahrnující jak zákonité souvislosti různého řádu, tak i souvislosti nepodstatné a nahodilé. Obecné tendence mají tedy rozdílný stupeň nutnosti, přičemž zákon je nejvyšší formou nutnosti, neboť zde je nutnost spojena s podstatou. Nestačí tedy konstatovat obecné tendence ve vývoji jevů, je třeba usilovat o vysvětlení těchto tendencí na základě poznání podstatných a obecných souvislostí jevů.

Pro zjištění objektivní determinace společenské činnosti je nezbytné oddělit materiální a ideální vztahy. Je třeba si uvědomit, že jde o odlišení materiálních a ideálních momentů skutečnosti samé a že je tedy nepřipustné a nemožné redukovat materiálnost společenských vztahů na jejich objektivnost; vždyť objektivní charakter mají jak zákony ekonomiky, tak i politiky a ideologie, prostě všech oblastí společenské skutečnosti. Je-li pak subjekt ztotožněn s ideálním, je ovšem přeměna objektu subjektem vlastně permanentní materializací ideálního. Ztotožnění materiálního a ideálního s objektivním a subjektivním znemožňuje rozpoznat strukturu společnosti.

Materiálnost společenských výrobních vztahů spočívá v tom, že v dialektickém spojení s výrobními silami společnosti tvoří základ celé společenské struktury, a to tak, že obsah jednotlivých forem společenského vědomí a jednotlivých ideologických institucí je jimi v podstatných rysech určen, i když se rozvíjí ve formách vlastních jednotlivým formám života společnosti. Materiálnost společenských výrobních vztahů vyplývá tedy jak z jejich místa v totalitě společnosti, tak i z jejich

vztahu k výrobním prostředkům a na základě tohoto zprostředkování i k přírodě.

Zákonitost společenského vývoje má i za socialismu objektivní charakter, nepůsobí však živelně, nýbrž je podstatnou měrou poznána a působí tedy prostřednictvím uvědomělé činnosti lidí. Vzhledem k charakteru společenských vztahů a ke kvalitativním změnám v charakteru činnosti lidí v socialistických společenských podmínkách vzrůstá význam subjektivního faktoru. Společenský subjekt má v socialistických společenských podmínkách objektivní možnost působit cílevědomě a uvědoměle na průběh společenských procesů.

Socialistická společnost je charakterizována novým typem společenských vztahů.

Socialismus likviduje vykořisťování člověka člověkem, a tedy i sociálně třídní strukturu kapitalistické společnosti. Vznik sociálně třídní struktury socialistické společnosti implikuje vznik nových tříd a vrstev. Dělníci, rolníci a inteligence jsou v socialistické společnosti sjednoceni shodným vztahem k výrobním prostředkům na základě socialistického společenského vlastnictví. Jak dokazují zkušenosti socialistických zemí, je vývoj socialistické společnosti spojen se sbližováním socialistických tříd a vrstev. Rozvoj a zdokonalování socialistických společenských vztahů jsou vnitřně spojeny s rostoucí sociálně ekonomickou homogenitou společnosti. Zatímco kapitalismus neustále reprodukuje protichůdnost zájmů jednotlivých, jemu vlastních tříd, nerovnost a protikladnost jejich společenského postavení, socialismus postupně překonává rozdíly ve společenském postavení jemu vlastních tříd a vrstev.

Socialismus je začátkem a prvním stupněm reálné sjednocené pospolitosti lidí.

V třídně antagonistické společnosti nemůže být skutečné pospolitosti lidí, neboť zájmy vykořisťovaných a utlačovaných mas jsou nesmiřitelné se zájmy vládnoucích vykořisťovatelů. Dokonce i uvnitř buržoazní třídy působí jak tendence k integraci třídy, tak i tendence opačné, jak

to vyplývá z rozdílných zájmů jednotlivých skupin kapitalistů a z konkurenčního boje mezi nimi. Likvidace soukromého vlastnictví výrobních prostředků a vytvoření společenského vlastnictví výrobních prostředků také znamená, že vznikají objektivní společenské podmínky pro podstatnou jednotu osobních, skupinových a celospolečenských zájmů. Za socialismu je tedy možno zabezpečit uspokojování neantagonistických zájmů dílčích a celospolečenských a tak přispívat k harmonickému vývoji společnosti. Rozvoj společnosti jako celku a rozvoj člověka se v těchto společenských podmínkách podmiňují, jsou to neoddělitelné momenty vývoje společnosti.

Socialismus jako začátek a první stupeň reálné pospolitosti lidí se projevuje také v tom, že nastoluje společenskou rovnost vyplývající ze shodného vztahu k výrobním prostředkům, ze socialistického vlastnictví výrobních prostředků jako společenského vztahu. Dosažený stupeň společenské rovnosti za socialismu spočívá především v tom, že všichni pracující jsou odměňováni podle svého přínosu k produkci materiálních a duchovních hodnot společnosti. Tato rovnost je negací nerovnosti vlastní vykořisťovatelským sociálně ekonomickým formacím; v těchto společnostech se vztah vykořisťovatelů a vykořisťovaných k vlastnictví výrobních prostředků podstatně liší. Rovnost docilená v socialistických společenských podmínkách je historicky nezbytným předpokladem budoucí realizace úplné komunistické rovnosti.

Socialistická společnost zahrnuje také kvalitativně nový vztah ekonomiky a politiky. I v období státně monopolistického kapitalismu, kdy kapitalistický stát vykonává v omezené míře ekonomickou funkci, je spojení ekonomiky a politiky realizováno především tím, že kapitalistický stát jako forma politické moci buržoazie potlačuje dělnickou třídu, a tím pomáhá reprodukovat společenské podmínky, v nichž buržoazie existuje jako vlastník rozhodujících výrobních prostředků. Naproti tomu za socialismu je stát formou politického panství dělnické třídy a jejích spojenců ve společnosti, socialistická státní forma společenského vlastnictví je zákla-

dem realizace ekonomických funkcí státu. Socialismus tedy končí s dualismem abstraktního občana a výrobce. Socialistický stát, který reálně vystupuje jako nositel společenského vlastnictví, spoluvytváří podmínky, v nichž je možné maximálně uspokojovat zájmy a potřeby pracujících; pracující lidé jsou pak v socialistické společnosti nejenom producenty hodnot, ale i nositeli socialistické státní suverenity a podílejí se na řízení ekonomických a ostatních společenských procesů.

Nový typ vztahů ekonomiky a politiky dosvědčuje pravdivost leninské koncepce dynamiky socialistických společenských vztahů. Lenin dovozoval, že ekonomika je základní a rozhodující v celé společenské struktuře; současně poukazoval na to, že ke všem důležitým společenským otázkám — čítaje v to otázky ekonomické — je třeba přistupovat politicky. I ekonomické procesy jsou součástí celkového vývoje společnosti a nemohou tedy být posuzovány izolovaně od ostatních oblastí společenského života. Vždyť především v politice se projevuje společnost jako celek.

Zralost socialistických společenských vztahů a nový typ jednoty ekonomiky a politiky jsou objektivním předpokladem harmonického vývoje celé společnosti a jednotlivých oblastí společenského života. Harmonický a komplexní vývoj socialistické společnosti v etapě budování rozvinutého socialismu umožňuje maximálně využít objektivních předností socialismu, umožňuje urychlit tempo společenského vývoje, vytváří příznivé podmínky pro využití tvůrčího potenciálu pracujících pro budování socialistické společnosti.

Vyšší typ jednoty ekonomiky a politiky v socialistických podmínkách zahrnuje změny v povaze politiky. Sféra politiky se za socialismu rozšiřuje, ale současně se politika vnitřně přeměňuje. Politika přestává mít výlučně mocenský charakter. Zvyšuje se specifická váha organizátorské činnosti zakládající se na poznání objektivních zákonů vývoje společnosti a směřující k dalšímu zdokonalování socialistických společenských vztahů.

Socialismus jako nižší vývojová fáze komunistické společnosti se liší od třídně antagonistické společnosti novým vztahem lidí a institucí. V kapitalistické společnosti

jsou oficiální instituce vládnoucí buržoazní třídy nepřátelské vůči pracujícím. V socialistických společenských podmínkách jsou společenské instituce nástrojem boje pracujících za rozvoj komunistických prvků socialistických společenských vztahů. Zákonitým rysem činnosti společenských institucí za socialismu je vytváření předpokladů pro to, aby se na tvorbě, realizaci a kontrole celospolečenských záležitostí zúčastňoval pokud možno nejširší okruh pracujících. Proto nelze v žádném případě souhlasit s nepravdivými tezemi buržoazních a revizionistických koncepcí, které popírají specifickou podstatu socialistických institucí a považují je za vnější, lidu nepřátelskou sílu.

Reálný rozvoj socialistické společnosti zahrnuje i vývoj politického systému. V průběhu budování socialismu roste význam všech složek politického systému socialistické společnosti. Proto usilujeme o zlepšení činnosti státu a jeho mechanismu, o upevnění Národní fronty a v ní sdružených společenských organizací i politických stran. Prostřednictvím všech složek politického systému je třeba spoluvytvářet objektivní podmínky společenské aktivity pracujících a inspirovat socialistické zaměření jejich činnosti. Socialistické společenské instituce umožňují pracujícím reálný vliv na politické dění; činnost institucí politického systému je jedním z nezbytných předpokladů, aby se pracující lidé stali tvůrci vlastní budoucnosti.

Charakteristickým rysem politického systému socialistické společnosti je jeho spojení s lidem, soustavné prohlubování socialistické demokracie, boj proti formalismu a byrokratickým přežitkům. Bez aktivní účasti pracujících na řízení státu, na řešení celospolečenských otázek, nemůže být vypracována a realizována politika, která vychází z poznání objektivních zákonitostí vývoje společnosti a plně respektuje potřeby pracujících.

Socialistický stát jako významná součást politického systému socialistické společnosti je jednotnou lidovou mocí na všech stupních — jak na jednotlivých místech, tak i v centru. Socialistický stát má širokou třídní základnu a v tom tkví základ jeho demokratismu. Podstatně nový je i způsob fungování socialistického státu,

neboť socialistický stát zahrnuje a sjednocuje jak činnost zákonodárnou a normotvornou, tak i praktickou realizaci přijatých rozhodnutí.

Politický systém socialistické společnosti je uceleným systémem státních a společenských organizací, které vyjadřují základní zájmy všech tříd a vrstev socialistické společnosti. Politický systém socialistické společnosti má zabezpečit soulad dílčích a celospolečenských zájmů, je nástrojem pracujících při řízení společenských procesů, působí na další pokrokový vývoj společnosti a přispívá k vytváření podmínek k stále všestrannějšímu uspokojování hmotných i duchovních potřeb pracujících. Tento systém také zahrnuje politické a právní garance práv pracujících. Proto se domníváme, že politický systém socialistické společnosti (včetně socialistického státu) je předstupněm komunistické samosprávy a obsahuje v nejrůznějších formách socialistické demokracie — její reálné prvky.

Socialistické společenské vztahy jsou základem nového typu společenské aktivity pracujících. Pracující lidé jsou na všech stupních vývoje společnosti hlavní výrobní silou; jsou to pracující, kteří svou činností vytvářejí základ pro fungování ostatních oblastí společenského života. Žádné podstatné změny ve vývoji společnosti nemohly být uskutečněny bez úsilí a boje pracujících. Přesto však ve vykořisťovatelských třídě antagonistických formách jsou vládnoucími třídami vytvářeny bariéry, které oddělují pracující od politiky. V socialistických společenských podmínkách jsou pracující nejenom rozhodující výrobní silou, nýbrž i nositeli socialistické politické a státní suverenity. V tom je jeden z podstatných momentů změn v postavení pracujících v socialistické společnosti, v tom se především projevuje nová kvalita v charakteru pracujících jako reálného subjektu dějinného procesu. Je to výrazný projev realizace emancipačního poslání socialismu, který představuje historicky nesrovnatelné změny ve společenské aktivitě pracujících a nebývalým způsobem rozšiřuje sféru jejich společenské činnosti.

Pracující masy vždy představují vnitřně diferencovaný třídní svazek. Pro rozvoj

socialismu má mimořádný význam skutečnost, že vedoucí silou pracujících je dělnická třída. Dělnická třída je za socialismu nejenom spojena s nejpokrokovějšími výrobními prostředky, ale i s celospolečenským vlastnictvím výrobních prostředků. Dělnická třída má bezpodmínečný zájem na vědeckotechnickém pokroku, který jí umožňuje překonat omezení vyplývající ze zděděné dělby práce, stejně tak jako na rozvoji socialistických společenských vztahů, které jsou objektivním základem naplnění jejího historicko-sociálního poslání. Společenské vlastnictví výrobních prostředků a politická moc dělnické třídy, spojené s ostatními pracujícími, jsou nutnými konstitutivními prvky socialistické společnosti a objektivním základem vedoucího postavení dělnické třídy v socialistických společenských podmínkách.

Nový typ společenské aktivity pracujících za socialismu vyplývá také z toho, že lidé stále více chápou společenské souvislosti vlastní činnosti. Specifikum působení společenských zákonů za socialismu spočívá v tom, že je jednota mezi objektivním mechanismem jejich působení a mezi jejich subjektivním využíváním lidmi. To je možné jedině tenkrát, dochází-li k novému vztahu mezi každodenním vědomím pracujících a teoretickým vědomím, stává-li se vědecké poznání zákonů vývoje společnosti postupně obsahem vědomí pracujících. Za socialismu tedy dochází k reálnému zespořádkování vědeckých poznatků o vývoji společnosti. Pracující jsou v socialistických společenských podmínkách subjektem praktické činnosti a současně se stávají ve stále větším rozsahu i subjektem poznávání společenských procesů.

Znalost podstatných a nutných souvislostí společenského vývoje je nezbytným, nikoliv však dostačujícím předpokladem uvědomělého a cílevědomého jednání. Má-li dojít k realizaci předpokládaného cíle společenské činnosti, je třeba, aby člověk měl pod kontrolou rozhodující prvky vývoje společenského systému. Socialistické společenské vztahy umožňují soulad mezi působením celého komplexu zákonitostí a mezi činností pracujících, umožňují plánovitost v celospolečenském měřítku,

JSOU objektivním základem překonání divergence mezi předpokládaným cílem a reálným výsledkem činnosti, divergence, která je charakteristická pro předsocialistické sociálně ekonomické formace.

Společenskou aktivitu pracujících v socialistických společenských podmínkách hluboce ovlivňují i změny v duchovním životě společnosti. Socialistická kulturní revoluce zahrnuje demokratizaci kultury a postupně zpřístupnění kulturních hodnot všem pracujícím, zabezpečuje soustavný růst vzdělanosti i kulturní úrovně pracujících. Rozmach školství, mimoškolních forem vzdělávání a vzestup kulturní úrovně pracujících v naší republice je toho dokladem. Socialistická revoluce jako neododdělitelná součást socialistických přeměn života společnosti spoluvytváří podmínky pro činné sebeuplatnění člověka ve společnosti, přispívá k rozvoji jeho vnitřního subjektivního života, podněcuje k mnohostranné a společensky prospěšné činnosti.

Součástí socialistické kulturní revoluce je osvobození pracujících od vlivu buržoazní ideologie a osvojení socialistické ideologie. Znalost vědecké ideologie dělnické třídy je základem hodnocení společenských jevů, předpokladem pro akceptování socialistických morálně politických hodnot, východiskem praktických postojů ke společenské skutečnosti; znalost vědecké ideologie dělnické třídy je podstatným momentem socialistické uvědomělosti, jak se projevuje v praktické činnosti lidí. Socialistická kulturní revoluce je tedy nezbytnou podmínkou socialistické společenské aktivity pracujících.

Významným faktorem společenského vývoje je v socialistických společenských podmínkách věda. Kvalitativní přeměna systému vědy a její společenská funkce je spojena se socialistickou revolucí. Nejenom poznání přírody, ale i poznání společnosti se za socialismu může rozvíjet na důsledně vědeckém základu. Jednota přírodních a společenských věd je dána především jejich společným světovým názorovým a metodologickým základem, jímž je dialektický a historický materialismus. Za socialismu se věda v celospolečenském měřítku stává teoretickým východiskem uvědomělé činnosti lidí. Reálná obnova jednoty vědy vždy spočívá v podstatných

změnách v systému vědy – speciálně v novém vztahu přírodních a společenských věd, jak to vyplývá především z nové společenské funkce vědy za socialismu.

Poznání společnosti jako celku je vždy v té či oné míře sebezpoznaním třídy a nemůže tedy probíhat mimo ideologii, tedy vně teoreticky vyjádřeného zájmu třídy. Zvláštností ideologie dělnické třídy je skutečnost, že má důsledně vědecký charakter, jak to vyplývá ze zvláštností jejího objektivního postavení a historického úkolu.

Ale ani přírodní vědy nejsou světovým názorově neutrální. Jak známo, kolem fundamentálních objevů přírodních věd byly vedeny ostré světovým názorové boje (Koperníkova heliocentrická soustava, Darwinova koncepce o vývoji živé přírody, Pavlovovy poznatky o fyziologii vyšší nervové činnosti). Za socialismu jsou vytvořeny předpoklady pro to, aby i přírodní vědy vycházely z marxisticko-leninské filozofie jako svého světovým názorového a metodologického základu. Vždyť marxisticko-leninská filozofie je adekvátní povaze vědy a pravdivě vyjadřuje zákonitosti vědeckého poznání.

V důsledku vědeckotechnické revoluce se věda stává bezprostřední výrobní silou. Za socialismu je jednotou výroby a vědy součástí plánovitého pohybu celé společnosti. Znalost společenského působení přírodních a technických věd je využívána při řízení společnosti. Subjektivním předpokladem odstranění živelného působení přírodních věd v celospolečenském měřítku je, aby pojetí přírodních věd jako společenské síly proniklo i do vědomí pracujících.

Zrušení podstatného rozdílu mezi prostým vědomím a vědomím vědeckým se specifickým způsobem projevuje v kvalitativně novém poměru výrobních zkušeností bezprostředních výrobců a vědeckého poznání. Růst kulturně technické úrovně dělnické třídy povede posléze k tomu, že dělník bude čím dál tím více analyzovat vlastní i kolektivní výrobní zkušenost a provádět aplikaci přírodovědeckých poznatků.

Socialistické společenské vztahy jsou základem jednoty společenské činnosti člověka a jeho sebezpřetváření. Socialistická revoluce je nutná nejenom proto, aby byly

likvidovány kapitalistické společenské vztahy a vytvořeny kvalitativně odlišné společenské vztahy, ale také proto, že v procesu těchto podstatných změn společnosti se dělnická třída a ostatní pracující zbavují ideologického nánosu staré vykořisťovatelské společnosti a v praktické společenské činnosti si osvojují socialistické morálně politické hodnoty. V procesu socialistické přestavby společnosti se tedy mění jak objektivní podmínky činnosti lidí, tak i pracující lidé jako subjektivní činitel dějinného procesu.

V socialistických společenských podmínkách se mění charakter práce. Za socialismu je celá pracovní doba využívána v zájmu pracujících; výsledky práce náleží všem pracujícím. V socialistických společenských podmínkách není duchovní potence výroby monopolizována vykořisťovateli; v socialistické společnosti probíhá proces postupného odstranění společenského rozdílu mezi fyzickou a duševní prací. Práce ještě zůstává životní nutností, ale postupně se stává společenskou potřebou.

Také reálný vliv pracujících na politiku a jejich vlastní společensko-politická činnost jsou základem přeměny lidí jako občanů socialistického státu. Jednotlivé formy socialistické státnosti jsou samy výsledkem činnosti lidí v socialistických společenských podmínkách a mohou se rozvíjet jen v souvislosti s praktickou politickou činností pracujících. Zvláště v oblasti politiky se potvrzuje Leninova myšlenka, že socialismus začne rychlý, skutečný, opravdový, masový postup kupředu za účasti většiny obyvatelstva a posléze veškerého obyvatelstva.

Socialistické společenské vztahy jsou základem jednoty mezi potřebami rozvoje společnosti jako celku a rozvojem jednotlivců. Socialistická společnost postupně vytváří objektivní předpoklady pro všestranný harmonický vývoj lidské osobnosti. Nová role subjektivního faktoru ve společenském dění za socialismu se projevuje v tom, že na socialistické uvědomělosti lidí, na jejich vzdělanosti a kulturní úrovni závisí využití objektivních možností a další pokrok společnosti. Zákonitá objektivní determinovanost sociálních procesů v socialistických společenských pod-

mínkách je také základem sebezorození individuů.

Socialistické společenské vztahy se rozvíjejí také jako výsledek činnosti lidí jednajících v určitých konkrétně historických podmínkách. Kvalitativně se však změnil charakter společenských podmínek, v nichž člověk rozvíjí svoji činnost. Vnitřní spojitost mezi potřebami rozvoje společnosti jako celku a potřebami rozvoje jednotlivců vede totiž k tomu, že rozvíjení socialistických společenských vztahů vytváří nové podmínky pro rozvoj člověka. V tomto smyslu je člověk nejenom tvůrcem socialistických společenských vztahů, ale i sebetvůrcem. Proto je pravdivé tvrzení, že cílem společenského snažení za socialismu je člověk sám.

Vedoucí silou v naší socialistické společnosti je komunistická strana. Komunistická strana je historickým subjektem nového typu. Jako předvoj dělnické třídy a ostatních pracujících je s to integrovat tvůrčí potence pracujících a inspirovat a organizovat jejich socialistickou společenskou aktivitu.

To, že strana také představuje spojení vědecké ideologie a praktického revolučního hnutí, jí umožňuje, aby na každém stupni společenského vývoje formulovala program jak na základě znalosti vývojových zákonů společnosti, tak i na základě znalosti zájmů a potřeb pracujících, tedy program, který je reálně schopen stát se východiskem praktické činnosti pracujících.

Rozvíjení teorie marxismu-leninismu, poznávání socialistické společnosti, ideové výchovná práce vysvětlující principy vědeckého socialismu — to jsou nutné podmínky realizace vedoucí úlohy komunistické strany. A vedoucí úloha strany je nezbytná pro reálnou sebezpřeměnu pracujících v reálný subjekt dějinného procesu postupně ve všech oblastech společenského života.

Резюме

Румл В.: К теоретико-методологическим вопросам изучения социалистического общества

Принцип историко-материалистического метода является теоретической отправной точкой для понимания развития общества. Разви-

тие общества в качестве естественно-исторического процесса осуществляется через диалектику объекта и субъекта. При социализме возрастает значение субъективного фактора ввиду характера общественных отношений и качественных изменений в характере деятельности людей в социалистических общественных условиях.

Отношение : закономерности и деятельности людей является фактором взаимодействия объекта и субъекта. Познавание объективных закономерных связей — необходимая предпосылка сознательного воздействия на общественные и естественные процессы. Практическая деятельность людей способствует возникновению идеального отражения объективной закономерности в сознании субъекта.

Общественная закономерность является объективной отправной точкой поведения людей и существенным содержанием деятельности людей. Общественная закономерность не является ни абсолютно внешней по отношению к деятельности людей, ни просто внутренней тенденцией человека.

Определенному конкретному повышению степени развития общества отвечает определенный тип закона и конфигурация системы закономерностей. В плоскости явлений закономерности проявляются как тенденции и направленность развития.

При изучении общества (и не только социалистического) мы должны исходить из материальности общественных производственных отношений, которые в диалектическом сочетании с производительными силами образуют основу всей общественной структуры.

Социалистическое общество характеризуется новым типом общественных отношений: ликвидирована эксплуатация человека человеком, у всех членов общества одинаковое отношение к средствам производства.

Тем самым в обществе происходят принципиальные изменения:

- достигнуто сочетание интересов отдельных лиц и всего общества (реальная объединенная общность);
- складывается относительно новое отношение между экономикой и политикой (социалистическая государственная форма собственности является основой осуществления экономической функции государства);
- в сфере политики, которая внутренне преобразуется, возрастает роль политико-организаторской деятельности;
- складывается новое отношение между людьми и учреждениями. Ведущая роль в обществе принадлежит коммунистической партии.

Поэтому истинно положение — целью общественных усилий при социализме является сам человек.

Summary

Ruml V.: On Theoretical and Methodological Issues of the Research into Socialist Society

The principle of historical-materialistic monism represents the theoretical basis of understanding the development of society. The development of society as a natural and historical process is actualized through the dialectics of object and subject. In socialism, due to the character of social relations and to the qualitative changes taking place in the character of human activity under socialist social conditions, the subjective factor is gaining in importance.

The relation between law and human activity represents a moment of the object-subject interaction. The cognition of objective relationships governed by laws forms a necessary precondition for consciously influencing social and natural processes. The practical activity of man mediates the rise of an ideal reflection of objective laws in the subject's consciousness.

Social laws are the objective starting point of people's behaviour, as well as the substantial content of human activity. Social laws involve neither an absolutely external human activity, nor a mere internal tendency of man.

A particular type of law and of the organization of the system of laws corresponds to a particular concrete rise of the society's developmental level. Tendencies and developmental trends represent the phenomenal aspect of the operation of laws.

Our society research (concerned not only with socialist society) must be based on the material character of social production relations which, in dialectical connection with productive forces, form the basis of the whole social structure.

The socialist society is characterized by a new type of social relations: the exploitation of man by man has been eliminated, all society members have the same relation to the means of production.

Thus the following substantial changes are taking place in society:

- harmony has been established between the interests of the individual and those of society (a real unified community);
- a relatively new relationship arises between economy and politics (the socialist state form of ownership constitutes the basis of actualizing the state's economic function);
- in the internally changing area of politics, political and organizational activity is on the increase;
- a new relation between people and institutions is coming into existence. The leading role in society is played by the communist party.

This shows the truth of the statement according to which, under socialism, it is man himself who is the goal of social efforts.

Dialektika faktů a verifikace soudů¹

Logicko-gnoseologické kořeny buržoazního empirismu mají svou aktuální kontinuitu i s naší současností. Meritorní gnoseologickou otázkou logického pozitivismu se stal problém reality.

Jsou základem našeho poznání fakty nebo věty, které tyto fakty zachycují? Věta je výpovědí určitého druhu; co však může být označeno za fakt, jenž byl vyhlášen za východisko a podstatu našeho poznání? Je to snad událost, soud, vjem, nebo vše, co může být vysloveno větou?

Bylo napsáno nemálo teoretických traktátů, jež se snažily vtěsnat problém reality do Prokrustova lože formálních logicko-gnoseologických schémat.

Reprezentanti Vídeňského kruhu v návaznosti na humovsko-berkeleyovské subjektivistické tradice filozofie bezprostředně pokračují tam, kde ve svých úvahách končili machisté. Stírají kvalitativní rozdíl a popírají hranice mezi různými objekty poznání, mezi bytím a vědomím, mezi ideálním a materiálním, přímo nebo nepřímo odráženým v myšlení. Popírají skutečnost odrazu bytí ve vědomí. Provádějí v podstatě to, za co jejich předchůdce kritizoval V. I. Lenin. V polemice s definicí faktu jako „empiricky ověřeného poznání“, uváděnou obvykle v buržoazní literatuře faktu, ostře kritizoval pojetí, které

- činí fakty závislé na poznání,
- nečiní rozdíl mezi formou vědomí a společenského bytí.

Stírat hranice faktů jako objektivně existujících jevů materiálního života a faktů jako sociálních forem vědomí znamená stírat hranice mezi společenským bytím a společenským vědomím. Toto „míchání“ má závažné důsledky, například

oblast společenského vědomí je posuzována jako zcela autonomní apod.

Když byly fakty materiálního života, fakty vnějšího světa a fakty sociálních forem vědomí umístěny do jedné roviny a zastřeny jejich kvalitativní rozdíl, je definován princip verifikace, který má sloužit jako kritérium pravdy.

I. S. Narskij oprávněně připomíná, že z hlediska marxistické gnoseologie nejsou logické fakty jako jevy procesu poznání svojí formou materiální. Všechny fakty jsou však materiální svým základním zdrojem a původem [Narskij 1963: 112, 113].

Novopozitivistické koncepce „přehlízejí“ hranice mezi logickými objekty a objekty, které existují nezávisle na zkoumání v logice. Fronty vnějšího světa a fronty vědomí jsou kladeny do jedné roviny.

Jakmile se „zbavíme“ rozdílu kvalit mezi tím, co existuje nezávisle na našem vědomí, a tím, co je ve vědomí přímo nebo nepřímo odráženo, zbavíme se možnosti nalézt, poznat příčiny a důsledky a vyjádřit kvalitativní závislosti mezi jevy.

Zmateniny rozličných významů pojmů „fakt“, „empirický fakt“, „empirická realita“ apod. vytvářejí bludný kruh, z něhož není žádným východiskem pokus o aplikaci logicko-gnoseologických koncepcí neopozitivismu.

Fakt je pojem spjatý s objektivní existencí světa a může být vysvětlen pouze dialektickým materialismem. Empirické poznatky — *fakty poznání* — jsou v marxistické teorii základem vědeckého poznání, jsou, jak píše E. Hahn, výchozím bodem každého pravdivého poznání [Hahn

¹ Tato stat je součástí širší studie, v níž se autor zabývá metodologickými, historickými a třídně

ideologickými, přírodovědeckými a logicko-gnoseologickými zdroji empirismu.

1971]. To však neznamená, že fakty poznání mohou být samy o sobě výchozí bodem sociologického výzkumu. Sociolog se pohybuje v určité soustavě teoretických poznatků, s nimiž vstupuje do výzkumu jako s určitými metodologickými předpoklady.

V marxistickém pojetí metodologie vědeckého poznání bývají odlišovány objektivní fakty a fakty poznání.

— V procesu poznání se *objektivní fakty* nebo události odrážejí v našem vědomí. Člověk tyto události formuluje ve výrobcích, sděleních, které se stávají součástí určité soustavy našeho poznání.

— *Fakty poznání* (empirické, faktické poznatky) jsou odrazem objektivních, na člověku nezávislých vlastností předmětu a současně ukazatelem schopností a ochoty respondenta vypovídat jako „expert pro sebe“ a „expert pro druhé“.

Na cestě poznání od objektivního faktu k empirickému, faktickému poznatku působí řada gnoseologických, ale i mimognoseologických činitelů.

Jeden a týž objektivní fakt může být vysvětlován v různých soustavách vědeckého poznání, ve specifice pohledu různých disciplín, jež plní specifické funkční úlohy, v mezích různých soustav společenskovědního poznání. A tady už zdaleka nevystačíme s poznáním jako se sumací výroků o smyslově daném.

„... fakt není nikdy jen bezprostředním výsledkem smyslového vnímání, tedy empirickým poznatkem v úzkém smyslu. Fakt je vždy do jisté míry zároveň i obecným a abstraktním poznatkem. Fakty jsou vyjadřovány ve slovní, grafické apod. formě, která je spojuje s celým dosavadním systémem dosažených poznatků. Dokonce ani v protokolu vědeckého pozorování není fakt nikdy pouze konstatováním bezprostředně pozorovaného. Fakt jako prvek observačního protokolu není nikdy pouhým „sensedate“, ale je obsahem výroku o objektu, zahrnutým do soustavy vědeckých poznatků...“ [Čížek 1976: 207].

Výchozí princip materialistického senzualismu říká, že všechno naše poznání začíná počítkem, smyslovým poznáním subjektu. V tomto poznání subjekt bezprostředně odráží dané fakty skutečnosti.

Těmi mohou být různé konkrétní formy hmoty, vzájemné vztahy sledovaných objektů, činnosti osob atd.

Bezprostřednost poznání realizovaná subjektem je základem poznání světa, je podmínkou pro poznání obecného, jedinečného i zvláštního. To však vůbec neznamená, že fakty poznání (empirické, faktické poznatky) jsou výsledkem výlučně bezprostředního poznání. Do procesu poznání vstupují přístupy badatele, taková myšlenková aktivita, jakou je proces abstrakce, soustava poznání, s jejíž pomocí jsou objektivní fakty vysvětlovány, zařazovány do určitých souvislostí a interpretovány v určité koncepci výkladu sociálního světa lidí atd.

Proto můžeme v tomto případě vedle sebe postavit dvě tvrzení, která jsou sama o sobě správná, ale navzájem se vylučují. Bezprostřednost poznání subjektu je sice základem poznání světa, ale v poznání subjektu není nic absolutně bezprostředního. Každý moment poznání subjektu nese v sobě zkušenost předcházejících generací, realizuje se v termínech, pojmech, které stanovil subjekt. Interpretace těchto termínů nemusí být zcela adekvátní, hodnověrná vzhledem ke zkoumaným faktům. Každé bezprostřední poznání subjektu tedy v sobě nese určitou zprostředkovanost.

Bezprostřednost, která bývá nejen v sociologii vydávána za důkaz hodnověrnosti faktů, má tedy vedle své objektivní stránky i stránku subjektivní. Bezprostřednost poznání nemůže být sama o sobě důkazem hodnověrnosti poznání a objektivnosti faktů.

V procesu sociologického poznání, kdy nejednou dochází k hodnocení objektivnosti, pravdivosti, reprezentativnosti a validity faktů, bychom tedy nikdy neměli absolutizovat aspekt bezprostřednosti smyslového poznání právě pro antinomii, kterou v sobě nese.

Bezprostřední smyslové poznání ve své konkrétnosti, jedinečnosti, v individuální charakteristice odrážené skutečnosti není absolutním určením faktu poznání (empirického, faktického poznatku). Je spíše částí, elementem, momentem faktického poznatku.

Takto chápaná bezprostřednost smyslového poznání se značně liší od pojetí, jež za pomoci tzv. „čisté empirie“ a „bezprostředního poznání“ dochází k ztotožnění empirického a smyslového. Smyslové údaje, faktické poznatky zachycující převážně jevovou stránku věci, tu jsou povýšeny na jediné, absolutní, pravdivé poznání, přičemž fakty a jejich objektivita se spojují s možností jejich formulace podle pravidel formální logiky.

„Fakt je logickou substancí světa a je nedefinovatelným,“ prohlašuje Russel v úvodní poznámce k logicko-filozofickému traktátu L. Wittgensteina. Shodně s ním píše i Wittgenstein: „Fakty v logickém prostoru jsou svět“ [Wittgenstein 1958: 32].

Leningradský filozof a sociolog L. N. Merzon v zasvěcené analýze práce uvedených autorů vyslovuje zajímavý postřeh. V Russelově a Wittgensteinově pojetí faktů je formulace empirických předpokladů, stejně jako jejich sumarizace a zobecňování, závislá na pravidlech logiky.

L. N. Merzon, podobně jako V. Ruml, připomíná charakteristickou souhru machismu a dnešního novopozitivismu, jehož autoři se snaží vystříhat křiklavých a příliš idealistických vyjádření. „Neutrální monismus“ B. Russela, který posuzuje fakt jako jednotu objektivního a subjektivního v nerozlučitelnosti jejich charakteristik, velmi připomíná smutně proslulé „neutrální elementy pokusu E. Macha“ [Merzon 1970 : 117, Ruml 1962].

Zbavíme-li reálné, objektivní fakty jejich obsahu a prohlásíme-li je za „objektivní“ jen ve smyslu logického uspořádání, pak je možno vyhlásit princip verifikace za kritérium pravdivosti a správnosti všech našich poznatků.

Princip verifikace empirické ověřitelnosti představuje dnes jeden ze základních sloupů logicko-gnoseologických koncepcí novopozitivistických přístupů. V těchto přístupech je empirická verifikace vyzdvížena jako univerzální způsob kontroly, jako univerzální kritérium pravdivosti poznání. Princip verifikace slouží jako jediné, „přesné“, „objektivní“ kritérium pravdy, aniž by byla uznávána přičinnost. Za verifikovatelné jsou pak označovány pouze ty výroky, teze, poznatky

a sdělení, jež obsahují empirické údaje a jsou proto empiricky ověřitelné. A protože existují výroky, teze a sdělení verifikovatelné a neverifikovatelné, je možno za pravdivou považovat jen takovou skutečnost, kterou nelze vyvrátit elementárním tvrzením, tvrzením faktů.

„...subjekt může ověřovat pravdivost (nebo nepravdivost) té či oné věty jen tak, že ji porovná se zážitkem ve své zkušenosti. Když porovnání se zkušeností není možno uskutečnit přímo, ani nepřímo, pak danou větu je třeba považovat za smysluprázdnou, tj. zbavenou vědeckého smyslu [Narskij 1963 : 203, 204].

A tak naše výroky, teoretická sdělení, mají-li být pravdivá, musí být jednoznačně determinována empirií. A protože ne každá teoretická teze a kategorie může být verifikována bezprostředně, jsou filozofické, etické i estetické údaje odsunuty stranou.

Mezi takové kategorie, které se nedají bezprostředně ověřit a jsou proto prohlášeny za „bezesmyslné“, „metafyzické“ a nepatřící do vědy, se dostávají pojmy „třída“, „třídní boj“, „válka“, „kapitalismus“, „fašismus“, „demokracie“ a mnohé jiné. Je dobře známo, že právě bez těchto kategorií nelze vyjádřit základní skutečnosti společenské dichotomie tohoto století.

Buržoazní sociologii se tímto způsobem podařilo pod praporem empirismu a s hesly objektivity, vědeckosti, konkrétnosti a pravdivosti poznání vyloučit mimo okruh zájmů vše, co tak či onak souvisí s poznáním obecných zákonů vývoje společnosti. Nejde už jen o princip verifikace, ale o propracování takové koncepce sociálního poznání, která chce být prostřednictvím verifikace a „čisté zkušenosti“ oproštěna od vlivů „spekulativní filozofie“.

V historii společenského poznání to byli zejména klasikové marxismu-leninismu, kteří pro svá zobecnění odmítali přijímat ojedinělá pozorování a izolovaná sdělení. Žádali soustavu faktů reprezentující společenskou praxi a zkušenost lidstva. Jen takové fakty mohou potvrzovat nebo vyvracet teze teorie.

Leninův požadavek konkrétně historického přístupu a analýzy určujících závis-

lostí a souvislostí nelze nahradit neurčitým a příliš vágním pojmem zkušenost. Smyslová zkušenost je sice jednou ze stránek společenské praxe lidí, ale pokud tento pojem chápeme nehistoricky a uplatňujeme tak, že pozorování bezprostřední skutečnosti má být tou skutečností, která musí v daném okamžiku rozhodnout o pravdivosti našeho poznání, může být takové „řešení“ jen pseudořešením.

Nikoli náhodou připomíná Lenin ve své polemice s Avenariem, že v některých filozofických koncepcích si ze „zkušenosti v širokém slova smyslu“ můžeš vybrat co chceš; „... zkušenost v sobě halí i materialistickou i idealistickou linii ve filozofii a dává posvěcení jejich směřování“ [Lenin 195 : 153].

Nevyhnutelné důsledky těchto přístupů jsou pro sociologii zřejmé. Absolutizování „čisté empirie“, bezprostředních sociálních faktů přístupných pouze smyslovému poznání, tak „odstraňuje nebo odsunuje stranou základní materiální determinace sociálního chování lidí a důsledky celospolečenských souvislostí.

V této logicko-gnoseologické orientaci buržoazní sociologie se projevuje také její ideově politické zázemí. Výhradně zaměření na „čistě empirické poznání“, spojené s absolutizací „čisté zkušenosti“ a „empirické verifikace“, je výrazem historicky omezených zájmů buržoazie.

V buržoazní empirické sociologii se prozrazuje silná tendence, v níž jsou absolutizovány „smyslové údaje“. Různé „protokolární poučky“, „soustavy základních vět“ a tzv. verifikační kritéria pravdy se stávají zakládáním vědecké autority a pravdivosti. Ve svém zpětném negativním působení deformují společenské poznání.

Je až s podivem, s jakou houževnatostí přežívá představa, že problém faktu je jen a jen otázkou empirické úrovně poznání. Je to také proto, že v marxistické sociologii není stále dostatečně zpracována problematika pojetí faktu jako smyslového a racionálního, empirického a logického poznání. Podobně máme v naší sociologii bílá místa i tam, kde jde o sepětí otázek pojetí faktu a praxe v procesu poznání.

Bezprostřednost poznání se fixuje v určitých faktech poznání. Bezprostřednost ve-

de přes smyslové poznání, přes počtky, a je spojena především s empirickým stupněm poznání. Hmota je objektivní realitou danou nám v počitku, jenž představuje bezprostřední sepětí vědomí člověka s vnějším světem. „Jinak než prostřednictvím počitků se nemůžeme dovědět nic o jakýchkoliv formách látky ani o jakýchkoliv formách pohybu...“, píše V. I. Lenin [1958 : 319].

Skutečnost, že naše poznání začíná počtkem, smyslovým vjemem, že je odrazem jakýchkoliv forem hmoty a jakýchkoliv forem pohybu, je základem Leninova posuzování vztahů objektů, bezprostřední činnosti osob, tříd a sociálních skupin, je základem jeho definice sociálního faktu. V polemice se Struvem a Michajlovským si Lenin klade a odpovídá otázku: „... podle jakých příznaků máme soudit o reálných záměrech a citech reálných osobností? Takový příznak může pochopitelně být jen jeden: činy těchto osobností — a protože tu jde jediné o společenské „záměry a city“, pak je nutno ještě dodat: společenské činy osobností, tj. sociální fakty“ [Lenin 1951 : 422].

V běžném každodenním poznání chápeme pojem sociální fakt jako něco, co je zcela zřejmé, nezvratné, co se někde stalo, o čem se můžeme přesvědčit atd. Toto, nezřídka pejorativně oceňované stanovisko není daleko od pravdy.

Sociální fakty se projevují v reálné činnosti individuí a celých sociálních skupin, reálné činnosti lidí mají své časové a prostorové parametry.

Empirický sociologický výzkum je takovým poznáním, které odráží reálné činnosti lidí v jejich časové ohraničenosti a jedinečnosti. Empirický sociologický výzkum poskytuje informace o sociálních faktech. Ty mají v podstatě tři základní rysy (komponenty), s nimiž vstupují do systému empirického sociologického poznání:

- 1) jsou reálné, tzn. že jsou nebo byly;
- 2) existují nebo existovaly v určitém místě (v určité lokalitě v konkrétním podniku, v určité sociální struktuře atd.);
- 3) existují v určitém čase, v určité době,

chvíli, která může být i momentem určitého stavu.²

V československé sociologii se na počátku sedmdesátých let objevuje několik sociologických prací, které jsou — každá ve svém přístupu — přínosem do této problematiky. Soustavně se rozpracování otázek sociálního faktu věnuje J. Karásek. Cenné prostředky přináší A. Hirner, M. Katriak a F. Zich [Karásek 1975 : 499 až 516, Hirner 1975, Katriak 1975, Zich 1975]. Ten uvažuje o problematice sociálního faktu zejména ve vztahu k objektu sociologického výzkumu, jímž je ve svém zaměření orientován na různé úseky sociální skutečnosti, procesy a útvary sociálního života. Sociologická šetření jsou založena na empirické reflexi určitých, reálně existujících, relativně samostatných částí sociální reality.

„Každý jev, objekt, předmět, který byl nebo teprve má být vyčleněn jako relativně samostatná část objektivní skutečnosti a který má být sociologicky nebo jinak zkoumán, musí být posouzen z těchto aspektů:

1. souvislosti s celkem, sociální totalitou;
2. vnitřní diferenciaci a souvislosti dílčích elementů;
3. dynamiky a historické podmíněnosti;
4. specifiky dialektického vztahu společenského bytí a vědomí, která se objevuje ve všech předchozích aspektech“ [Zich 1974].

F. Zich správně cítí, že problematikou sociálního faktu jako jedním z metodologických východisek předmětu zkoumání se musí marxistický sociolog zabývat zejména při koncipování výzkumu.

Stále zřetelněji se ukazuje, že kategorie sociální fakt je jedním ze základních kamenů kategoriálního systému marxistické sociologie. Systematické rozpracování problematiky sociálního faktu je předpokladem pro hlubší teoreticko-metodologické vstupy do sociologického poznání a základem pro překonání některých deformací, jež jsou spojeny se sociologickým výzkumem ve třech rovinách:

— v rovině *logicko-gnoseologických otázek*

(překonání různých tendencí pozitivismu),

— v rovině *metodologických otázek* (vymezení správných východisek při řešení konkrétních výzkumných problémů a nalezení určujícího metodologického kontextu, v jehož rámci jednotlivé jevy zkoumáme),

— v rovině *ontologických otázek* (jde zejména o překonání idealistických koncepcí sociálního faktu, zpravidla končících v psychologismu).

Fakty poznání se odlišují ve formě poznání. Vždy jsou však odrazem skutečnosti, jak ji zaznamenal poznávající subjekt. Z této skutečnosti například vychází V. A. Jadov a ve své poslední monografické práci *Sociologický výzkum* ukazuje, že sociální fakt lze posuzovat z hlediska *ontologického* (nezávislého na vědomí) a z hlediska *logicko-gnoseologického* [Jadov 1972 : 239].

V ontologickém slova smyslu jsou fakty „jakékoliv stavy skutečnosti nebo elementární události, které se staly a které jsou nezávislé na pozorovateli“.

Z logicko-gnoseologického hlediska je fakt „... zdůvodněné vědění, k němuž jsme došli popsáním jednotlivých fragmentů reálné skutečnosti v určitém přísně vymezeném prostorově časovém intervalu. Jsou to elementární součásti systému vědění.

Jako sociální fakty se mohou vyskytovat *popisy*:

- a) chování individuí nebo celých sociálních skupin;
- b) produktů lidské činnosti (materiálních i duševních);
- c) verbálního počínání lidí (soudů, názorů atd.)“ [Jadov 1972 : 19].

Jadov oprávněně připomíná, že z logicko-gnoseologického hlediska nejsou fakty lhostejné vůči teorii. Ti, kteří mají za sebou první zkušenosti z empirických sociologických šetření, potvrzují, jak závažný se stává postup sociologa při vymezování pojmů a souvislostí, v nichž se výzkum realizuje. Dříve než přistoupíme ke sběru, výběru, měření a oceňování jakýchkoliv „prostých empirických faktů“, musí

² Přibližně na stejné rysy sociálního faktu upozorňují V. A. Jadov [1972 : 19] a S. Michajlov [1975 : 52].

být ujasněno koncepční schéma, vymezeny základní teoreticko-metodologické přístupy, podle nichž a v nichž provádíme popis, sumarizaci, abstrakci i statistická zobecnění zkoumaných faktů.

Takový postup předpokládá, že předmět zkoumání bude všestranně analyzován, že budou přesně vymezeny jeho postupy a cíle, odhaleny základní souvislosti a závislosti zkoumaného předmětu na okolním světě a objekt bude nazírán v kontinuitě minulosti, současnosti a budoucnosti.

V této souvislosti je možno připomenout aspekt *komplexního* přístupu ke zkoumané realitě. Marxisté tento aspekt spojují s několika požadavky. Jde zejména o to:

1. obsáhnout, prostudovat všechny stránky zkoumaného předmětu, všechny jeho vztahy, všechna jeho „zprostředkování“;

2. chápat předmět v jeho vývoji, v „dimenzi spojující minulost, současnost a budoucnost žádoucích cílů,

3. veškeré poznání zkoumaného předmětu v jeho faktických spojitostech zaměřit k tomu, aby bylo dosaženo v dané etapě reálných a v dlouhodobém zaměření strategických cílů komunistického hnutí; poznat konkrétní pravdu; abstraktní pravda neexistuje, pravda je vždy konkrétní [Lenin 1958 : 93].

V úsilí o rozpracování a systemizování marxistické sociologické teorie patří požadavek analyzovat a uplatnit tyto aspekty komplexního všestranného přístupu do procedurálních a výzkumných postupů sociologického poznání.

V souvislosti s posuzováním kategorie sociálního faktu se stávají aktuální diskuse, které v zamyšlení nad zvláštností odrazu vnějšího světa člověkem ukazují, v čem se odlišují *vědecké fakty* od bezprostředního poznání subjektu. Například už citovaný sovětský filozof a sociolog L. S. Merzon se domnívá, že charakteristickým znakem vědeckých faktů je jejich fixace v určité termínové soustavě. Smyslové poznání se při jejich tvorbě prolíná s logickým a je ovlivněno úrovní poznávacího aparátu vědy, souhrnem všech předcházejících zkušeností. Vědecký fakt pak může vyjadřovat výsledky jediného

pozorování a představovat tak specifickou charakteristiku daného objektu v daném vztahu. Současně však může představovat určitý výsledek, resumé, zpracování výchozích, prvopočátečních údajů, třebaže i nadále zůstává popisem prostého nebo složitějšího objektu [Merzon 1970 : 111 až 138].

Z hlediska dialektického materialismu se poznání vědeckého faktu pohybuje od smyslového k logickému. Základním atributem vědeckého faktu je však jeho zařazení do určité soustavy teoretického poznání, které ve své rovině zobecnění je

— subjektivním odrazem objektivního, na nás nezávislého světa (tato skutečnost je rozhodující pro relativnost našeho poznání);

— procesem aktivního spolupůsobení člověka a přírody, v němž objektivní svět má svou invariantnost, stálost, nezávislost na úrovni teoretického vědění, na stavu poznání a jeho obsahu.

Další rozpracování těchto otázek v marxistické sociologii musí vycházet ze spojení vědeckého faktu s mnohostranností takového základního principu poznání, jakým je kritérium praxe. Historicky přesná je sama jen praxe. Sebevětší množství faktů, které sociologie ve svém poznání shromáždí, zůstane vždycky jen ohraničeným množstvím. Bohatství a rozmanitost praxe jsou takové, že nemůže být nikdy plně a úplně vyčerpána.

Velký dialektik Lenin, když zdůrazňuje význam kritéria praxe pro pravdivost našeho poznání, upozorňuje současně na jeho relativnost:

„Hledisko života, praxe musí být prvním a základním hlediskem teorie poznání. A toto hledisko vede nutně k materialismu, neboť předem vylučuje nekonečnou řadu výmyslů profesorské scholastiky. Ovšem přitom nesmíme zapomínat, že kritérium praxe, jak to vyplývá z povahy věci, nemůže žádnou lidskou představu nikdy ani *úplně* potvrdit, ani *úplně* vyvrátit. I toto kritérium je také natolik „neurčitě“, že nedovoluje lidským znalostem, aby se proměnily v „absolutno“, ale zároveň je tak určité, že nesmiřitelně potírá všechny odrůdy idealismu a agnosticismu“ [Lenin 1958 : 147].

Žádný souhrn faktů nepotvrzuje ani nevyvrací danou soustavu idejí úplně a absolutně. Tak jako je kritérium praxe jako potvrzení teorie relativní, tak ani žádná etapa praxe nesmí být akceptována jako absolutní kritérium pravdivosti našeho poznání. Praxi posuzujeme jako nekonečný proces. Proto také naše poznání nebude nikdy ukončeno. Tento proces vyžaduje neustálé poznávání nových faktů, které jsou výsledkem tvůrčí činnosti lidí.

Přístupy V. I. Lenina nám připomínají nutnost dalšího a dalšího společenskovo-
vědního poznání, upřesňování a rozvíjení teorie na základě nových faktů, které nám poskytuje praxe.

Společenská praxe je základem pro poznání nových faktů, jež jsou výsledkem přetvářející činnosti člověka a současně empirickým základem budovy společenskovo-
vědní teorie, kterou stavějí lidská pokolení.

V sociologickém poznání získávají empirické faktické poznatky kvalitu, která z nich činí „tvrdohlavou věc“. Stávají se faktem vědy, výchozím základem poznání, předpokladem pro různé roviny sociologického zobecnění.

Polemiky na toto téma postupně ujasňují, na jakém základě můžeme akceptovat pojem invariantnosti faktů (stálosti, „neměnnosti“, nezávislosti na změnách teorie).

Invariantnost faktů je zřejmě spojena s tím, že

- fixují „bezprostředně dané“; daný objekt, vztah, vlastnost prostě existují a není důvodu o tom pochybovat; („fakty nejsou ani pravdivé, ani nepravdivé – ony existují“, píše B. M. Kedrov);
- popisují bezprostřední průběh procesu, jeho nejzřetelnější vnější podoby;
- fixují projevy daného objektu s daným souhrnem vlastností v daném prostorově časovém intervalu; tím je dána jejich přesnost, nespornost, neopakovatelnost;
- jsou statisticky hodnověrné (vědecký fakt představuje statistické resumé, jeho hodnověrnost je potvrzena mno-

honásobným fixováním daných spojení, vztahů a vlastností);

- jako vědecké fakty mají své specifické zvláštnosti.³

Lenin ve svém díle nejednou odpovídá na otázku, jak shromažďovat fakty, jak sledovat a stanovit jejich vzájemné souvislosti, a upozorňuje, že fakty nejsou jen „tvrdohlavé“ ve své dokazatelnosti, ale zejména tam, kde jsou vytrženy z celků a z určujících souvislostí a používány jako kusá sdělení. Pak se mohou stát hříčkou, subjektivní slátaninou, kterou se dá ospravedlnit leccjaká špína [Lenin 1959 : 289].

Lenin tak vlastně připomíná skutečnost, že *fakty jsou nejen tvrdošíjné, ale i neobvykle poddajné*. Ne náhodou ukazuje diskuse o invariantnosti faktů na celou řadu rozporností, které vznikají například tím, že odraz toho, co je bezprostředně dáno, obsahuje nutně i subjektivní prvky.

A nejen to. Už jsme si ukázali, že každé poznání se opírá o předcházející praxi subjektu. Zkušenost lidí, podobně jako stupeň zpracování adekvátního pojmového aparátu, má své historické rozměry. V historii společenského poznání každý nový fakt vstupuje do určité, dané soustavy faktů. Proto velmi záleží na tom, jaké mu dáme v této soustavě místo, jakou váhu přijme atd.

Invariantnost faktů je tedy závislá na celé soustavě poznání. *Uznání dialektiky faktu nás, marxisty, vede k neustálému prověřování teorie i faktu samého. Dialektika faktu nesnáší žádnou z fetišizujících krajností. Tak jako odmítáme koncepcce, v nichž je jedinou pravdou empiricky verifikovatelné, tak nemůžeme přepouštět ani zjednodušení, v nichž se oceňuje význam faktického materiálu jen potud, pokud potvrzuje to, co bylo předem stanoveno.*

Chtěli jsme na tomto místě spíše formulovat některé problémy spojené s marxistickým řešením otázek zkoumání sociálních faktů. Dialektická rozpornost této problematiky staví před sociologií otázky nejen mimořádně složité, ale i mimořádně důležité. Pro vztah teoretického a empirického poznání v sociologii to jsou otázky klíčového významu.

³ K problematice invariantnosti faktů viz [Merzon, Rakitov].

- Cížek, F.: *Teorie a empirie. Příspěvek k marxistickému pojetí metodologie vědeckého poznání*. Praha, Svoboda 1974.
- Jadov, V. A.: *Sociologičeskoje issledovanie. Metodologija, programma, metody*. Moskva, Nauka 1972.
- Hirner, A.: *K problematike identifikácie sociálnych javov*. Sociológia 1975, č. 3.
- Karásek, J.: *Kategória sociálneho javu a jej miesto v sociológii – vývoj problematiky*. Sociológia 1975, č. 6.
- Katriak, M.: *Metódy a techniky sociologického výskumu*. Bratislava, Veda 1975.
- Lenin, V. I.: *Ekonomický obsah národnictví*. Spisy. Sv. 1. Praha, Svoboda 1951.
- Lenin, V. I.: *Nejnovější revoluce v přírodovědě*. Spisy. Sv. 14. Praha, SNPL 1958.
- Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Spisy. Sv. 14. Praha, SNPL 1958.
- Lenin, V. I.: *Statistika a sociologie*. Spisy. Sv. 23. Praha, SNPL 1959.
- Lenin, V. I.: *Spisy*. Sv. 38. Praha, Svoboda 1960.
- Merzon, L. S.: *V. I. Lenin o pravdě a problému vědeckého faktu*. In: *Voprosy filosofii i sociologii*. Leningrad, Izdat. Leninigrad. universiteta 1970.
- Michajlov, S.: *Empiričeskije sociologičeskije issledovanija*. Moskva, Progress 1975.
- Narskij, I. S.: *Súčasný pozitivizmus*. Bratislava, Vyd. polit. lit. 1963.
- Rakitov, A. I.: *Statističeskaja interpretacija fakta*. In: *Problémy logiki naučného poznání*. Moskva, Nauka 1963.
- Wittgenstein, L.: *Logikofilosofskij traktat*. Moskva, Izdat. inostrannoj lit. 1958.
- Zich, F.: *Sociální jev jako předmět sociologických výzkumů*. Sociologický časopis 1974, č. 5.
- Zich, F.: *Měření vlastností sociálních objektů v sociologickém výzkumu*. Sociologický časopis 1975, č. 4.

Резюме

Рихтаржик К.: Диалектика фактов и верификация суждений

Основным гносеологическим вопросом логического позитивизма остается проблема реальности. Неопозитивистские концепции не считаются с границами между логическими объектами и теми объектами, которые существуют в логике независимо от исследования. Они ставят в одну плоскость внешний мир человека и его сознание. Они деформируют социологи-

ческое знание, так как не способны отделить объективные факты от фактов познания (эмпирических, логических знаний).

В логико-гносеологической ориентации буржуазной социологии проявляются ее идейно-политические основы. Исключительная ориентация на «чисто эмпирическое знание», связанная с абсолютизацией «чистого опыта» и «эмпирической верификации», является выражением ограниченных интересов буржуазии.

Социальные факты, сказывающиеся в реальной деятельности индивидов и целых социальных групп, обладают определенными временными и пространственными параметрами. Категория «социального факта» является одной из краеугольных в системе категорий марксистской социологии.

При дальнейшей разработке и систематизации марксистско-ленинской социологии проблематика социального факта, научного факта и инвариантности фактов принадлежит к числу наиболее существенных.

Summary

Rychtařík K.: Dialectics of Facts and Verification of Statements

The problem of reality continues to represent the basic gnosological problem of logical positivism. Neopositivistic conceptions fail to respect the boundaries between logical objects and objects existing independently of investigations in logic. They place the external world of man and his consciousness on the same level. Being unable to differentiate between objective facts and facts of knowledge (empirical knowledge), they deform sociological knowledge.

The logico-gnosological orientation of bourgeois sociology reveals its ideological and political background. The exclusive orientation to "pure empirical knowledge", connected with the absolutization of "pure experience" and "empirical verification", reflects limited interests of the bourgeoisie.

Social facts manifesting themselves in the real activities of individuals as well as of entire social groups have their time and space parameters. The category "social fact" is one of the foundation stones of the categorical system of Marxist sociology.

In the endeavour to elaborate and systematize Marxist-Leninist sociology, the problems of the social fact, the scientific fact and the invariance of facts are to be regarded as meritorious problems.

Jednou z nejobtížnějších kategorií, postihující v marxistické sociologii procesy sociální a třídní diferenciaci je kategorie „úloha tříd a sociálních vrstev ve společenské organizaci práce“.

Obsah tohoto pojmu je v marxistické literatuře vztahující se k problematice třídní a sociální struktury konkretizován řadou znaků, jimiž jsou:

1. charakter práce (třídy a sociální vrstvy se liší charakterem své práce);

2. dělba a kooperace práce (třídy a sociální vrstvy se liší svým místem a rolí ve společenské dělbě a kooperaci práce);

3. rozpor mezi duševní a fyzickou prací (různý vztah tříd a sociálních vrstev k duševní či fyzické práci);

4. rozpor mezi řídicí (organizátorskou) a výkonnou prací (odlišnost rolí tříd a sociálních vrstev při řízení společenských procesů).

Výklad obsahu kategorie „role ve společenské organizaci práce“ i znaků, jimiž je blíže specifikována, se u jednotlivých autorů — marxistů liší, podle toho, jak postihují souvislost s určujícím třídně diferencujícím znakem „vztah k výrobním prostředkům“, či, kterou z dílčích, výše uvedených kategorií při interpretaci akcentují.

V této stati se pokusíme postihnout vnitřní souvislost kategorie „úloha ve společenské organizaci práce“ a kategorií „dělba a kooperace práce“ a ukázat na to, že tento pojem je svým obsahem dvojznačný, že postihuje dvě roviny sociální diferenciaci a že tedy do charakteristik třídního postavení lidí vstupuje pouze určitá stránka vztahů dělby a kooperace práce.

Všechny vztahy mezi lidmi, které se utvářejí v procesu výroby, nelze charak-

terizovat jako sociálně ekonomické (vlastnické) vztahy. Ve výrobním procesu se nutně utváří i jiný typ vztahů — mezi lidmi jakožto činiteli pracovního procesu, což je výrazem a produktem relativního samovývoje výrobních sil společnosti (Flek 1976 : 573).

Již Plechanov¹ (Plechanov 1956 : 533, Hába 1972) poukázal na to, že výrobní, ekonomické vztahy je nutno chápat v „širším“ a „užším“ slova smyslu.

Tím zdůraznil, že pouze určitá stránka vztahů mezi lidmi v procesu výroby má sociálně ekonomický, třídní charakter.

V čem se tedy ony Plechanovovy výrobní vztahy v „širším“ smyslu liší od výrobních vztahů v „užším“, „ve vlastním“ smyslu? Nutnost odlišit je bývá zpravidla zdůvodňována tím, že v procesu výroby se vedle vztahů mezi lidmi samými (tedy výrobních vztahů ve „vlastním“ smyslu) vytvářejí i vztahy mezi lidmi a věcmi.

S tímto věcným a správným odlišením jsou však spojovány závěry (podle našeho názoru sporné), že tímto rozlišením dochází k vymezení specifiky sociálně ekonomických, třídních rozdílů mezi lidmi. Technické vztahy jakožto vztahy lidí k „věci“ nemají podle této argumentace sociálně ekonomický charakter, kdežto vztahy mezi lidmi samými tento charakter mají. To znamená, že vztahy mezi lidmi samými = sociálně ekonomické (vlastnické) vztahy.

Jestliže přijmeme tuto argumentaci a pokusíme se tato tvrzení aplikovat na reálné sociální procesy, narazíme na řadu problémů. Především se pojem „dělba a kooperace práce“ stává hádankou plnou rozporů.

¹ Viz [Plechanov 1956]. Na nezbytnost vést dílčí smyslu upozorňuje Z. Hába [1972].

čáru mezi výrobními vztahy v užším a širším slova

Vztahy profesionální dělby práce jsou přece evidentně vztahy mezi lidmi samými. Má-li být totiž ve vyspělém průmyslovém výrobním procesu vyrobena určitá užitná hodnota, musí být činnost technickou dělbou práce rozčleněných výrobců — nositelů konkrétních prací (různých horizontálně i vertikálně rozčleněných profesí) — sjednocována, kooperována. Utvářejí se tu tedy nutné vztahy mezi lidmi samými, neboť konečný výrobek může vzniknout jedině jako výslednice kombinace jejich prací. Užitná hodnota, ucelený výrobek, může být výslednicí prací „souhrnného, kombinovaného pracovníka“.

Tyto pracovní profesionální vztahy jakožto vztahy mezi lidmi samými by tedy z hlediska výše uvedené argumentace měly logicky spadat do výrobních vztahů ve „vlastním“ smyslu, mít sociálně ekonomický, třídní charakter. Existují však naprosto jednoznačné výpovědi klasiků marxismu-leninismu o tom, že pracovní profesionální vztahy nelze zahrnout do charakteristik třídního postavení lidí, že nelze směšovat pracovní profesionální a třídní diferenciaci.²

Logické rozpory tohoto druhu, které vznikají při interpretaci kategorie dělba a kooperace práce (které našly výraz v dlouholetém a dosud neuzavřeném sporu mezi ekonomy o tom, kam zařadit dělbu práce, zda do výrobních sil či do výrobních vztahů) jsou vyvolány tím, že diskutující nepostihli dvojaký charakter výrobního procesu, dvojakost vztahů lidí k „věci“ a dvojakost vzájemných vztahů mezi lidmi samými.

Znak „vztah k věci“ není dostačující differentia specifica pro pojem „technický vztah“, neboť i o vlastnických vztazích vypovíme jako o vztazích lidí k věci, k výrobním prostředkům. Rovněž tak znak „vztah mezi lidmi samými“ nemůže být dostatečným kritériem pro odlišení sociálně ekonomických, vlastnických vztahů od ostatních vztahů, které se utvářejí v procesu výroby, neboť pracovní profesio-

nální vztahy jsou také vztahy mezi lidmi samými.

Kategorie dělba a kooperace práce, tak jako mnohé jiné obecné ekonomické (sociologické) kategorie, jsou dvojznačné, mají dvojitý obsah, který musí být v konkrétní analýze sociálních procesů odlišen.

Tyto pojmy je nutno chápat v jejich dvojím aspektu: v *technickém, pracovním profesionálním aspektu*, kdy dělbu a kooperaci práce postihujeme jako komponentu, jako jednu ze stránek produktivních sil společnosti, a v *sociálně ekonomickém aspektu*, který vypovídá o sociálně ekonomické (vlastnické) formě výrobního procesu a jímž postihujeme vlastnické, třídní charakteristiky lidí.

Pokusme se blíže analyzovat oba aspekty dělby a kooperace práce. První, pracovní profesionální aspekt dělby a kooperace práce, technické, pracovní profesionální vztahy, nelze chápat pouze jako vztah člověk — příroda, člověk — věc.

V každém rozvinutém pracovním procesu, tj. když přistupujeme k jednajícím lidem — výrobcům jako ke komponentě výrobních sil (jestliže tedy abstrahujeme od vlastnické, sociálně ekonomické formy výrobního procesu) se vedle vztahů lidí k věcem, k výrobním prostředkům (na něž v této souvislosti také nahlédneme z jejich užitně hodnotového aspektu), *utvářejí i specifické pracovní profesionální vztahy mezi lidmi samými*. Nedochozí tu tedy pouze ke spojování člověka-výrobce (pracovníka) s užitnými hodnotami zvláštního druhu, s výrobními prostředky, ale uskutečňuje se zároveň objektivně daná vzájemná koordinace a subordinace výrobců samých, tedy i specifické objektivní, na jejich vůli nezávislé vzájemné vztahy. Dochází k autoritativnímu spojování dělby práce od sebe oddělených výrobců, ke vzájemnému podřizování se výrobců nejrůznějších profesí a stupňů jejich kvalifikace, neboť bez tohoto, jediné vůli podřízeného spojování jednotlivých částí „souhrnného pracovníka“ se nemůže uskutečnit zespolečenštěný,

² Například Lenin se svého času jednoznačně postavil proti názorům trudovíka Vodovozova, který se snažil oddělit obchodní zaměstnance (prodáváče) od dělnické třídy. „Zemědělec používající námezdní síly patří do jedné třídy s továrníkem, řemeslní-

kem nebo obchodníkem, kteří zaměstnávají dělníky; zde není rozdíl mezi třídami, ale mezi *povoláními*. Zemědělský námezdní dělník patří do jedné třídy s továrním dělníkem a obchodním námezdním dělníkem [Lenin 1957].

kolektivní pracovní proces, ať již je jeho sociálně ekonomická forma jakákoliv.

Dělba a kooperace práce má tedy svůj pracovní profesionální aspekt. Nebo, vyjádřeno jinými slovy, v každém vyspělém zespolečenštěném pracovním procesu se utváří (bez ohledu na to, v jaké vlastnické formě se odehrává) určitý typ sociální diferenciace, pracovní profesionální diferenciace, výrobci (souhrnný pracovník) jsou rozčleňováni do nejrozličnějších, určitému stupni techniky odpovídajících profesí, a to nejen po horizontální linii (jak je tento typ sociální diferenciace obvykle chápán, jak si ještě dále ukážeme), ale i po *linii vertikální*.

Dělba a kooperace práce má však i svou sociálně ekonomickou dimenzi. Sociálně ekonomický aspekt dělby a kooperace práce nelze ztotožnit s jejím technickým, resp. pracovním profesionálním aspektem. *Jde o kvalitativně odlišné typy interakcí lidí ve výrobním procesu, kvalitativně odlišné typy sociální diferenciace lidí.* Jakkoliv se tyto dva typy vzájemných objektivních vztahů lidí na empirickém stupni poznání prolínají, prostupují a lze je odlišit jen pomocí abstrakce, nelze je považovat za totožné. Každé empiricky zjištěné individuum vstupuje do objektivních vztahů a kooperace práce vždy ve dvou rovinách, vstupuje do dvojích objektivně určených hierarchicky uspořádaných systémů společenských rolí.

Hovoříme-li o dialektické jednotě pracovní profesionálního a sociálně ekonomického aspektu dělby a kooperace práce (nebo, vyjádřeno z hlediska uvědomělého regulování těchto dvou stránek dělby a kooperace práce, o jednotě technicko-dirigentské a vlastnicko-vykořisťovatelské funkce lidí při řízení výrobního procesu), pak je nutno zdůraznit, že tyto oba aspekty dělby a kooperace práce (dva aspekty řídicích aktivit lidí) se sice navzájem podmiňují, že je však nelze ztotožnit, neboť jsou nadány relativním samovývojem.

To, co činí obtíže, je skutečnost, že tyto dvě stránky dělby a kooperace práce se v empiricky konkrétně postižitelném jednání lidí (na úrovni empirického stupně procesu poznání postihujeme vždy nejrozličnější, kvalitativně se od sebe lišící

vztahy a procesy ve značně nediferencované a nerozlišené jednotě; teprve v rovině pojmů, v myšlenkové reprodukci skutečnosti, jsme s to je od sebe odlišit) navzájem natolik prostupují a proplétají, že se jeví jako totožné.

Neschopnost pojmově přesně od sebe odlišit tyto dvě stránky (typy) vztahů mezi lidmi ve výrobě je základem technicko-deterministických variant strukturně funkcionální teorie stratifikace. Představitelé této teorie, ovlivnění dogmatem pozitivistické metodologie, ulpívají na jevové, empirické stránce věci, nejsou s to od sebe odlišit jev a podstatu sociálních vztahů a hrubě pak ztotožňují pracovní profesionální a sociálně ekonomické (vlastnické) vztahy mezi lidmi, dvě stránky dělby práce a kooperace práce.

Další krok k mystifikaci objektivních procesů sociální diferenciace se zakládá na tom, že představitelé stratifikační teorie zveličují a absolutizují pracovní profesionální vztahy (technicko-dirigentské funkce) lidí ve výrobním procesu a zároveň zatlačují do pozadí a zastírají vlastnické vztahy mezi lidmi. Sociální diferenciace se v tomto pojetí jeví výlučně jako důsledek samovývoje techniky a technologie a sociální role lidí jako odborně technická funkce, kterou musí lidé vykonávat v kterékoli společnosti, jako výraz jakési abstraktní funkcionální nezbytnosti společnosti vůbec. Touto cestou je velmi nenápadně z analýzy sociální diferenciace lidí „eliminována“ její určující, tj. sociálně ekonomická, třídní dimenze.

Zde je nutno (v tomto zhrubení a zkreslení dialektiky procesu poznání sociální skutečnosti) hledat gnoseologické kořeny teorie industriální či postindustriální společnosti, nejrozličnějších technokratických, manažerských a elitistických teorií. O takovéto myšlenkové pochody se opírají tvrzení o zániku vlastnictví, o tom, že vlastnická funkce je nahrazována vědeckým řízením a že nositeli, dominantními činiteli této racionální organizace nejsou již vlastníci — třída kapitalistů, ale odborně technické třídně neutrální složky — manažéři, technokraté, „technostruktura“ atd.

Chceme-li se důsledně kriticky vypořádat s teoreticko-metodologickými výcho-

disky, o něž se opírá teorie industriální společnosti, s tímto metafyzickým technickým determinismem, pak se ovšem nemůžeme při charakteristice dialektiky stránek dělby a kooperace práce omezit pouze na všeobecné charakteristiky jako: „pracovně profesionální a sociálně ekonomické vztahy se vzájemně podmiňují“, „tyto dva aspekty vztahů mezi lidmi ve výrobě nelze od sebe izolovat“ atd. Je nutno jít za ně a pojmově přesně definovat, v čem tato jednota, podmíněnost tkví, postihnout specifiku samovývoje vzájemně se podmiňujících stránek zkoumaného objektu, vymezit z čeho, z jakých stránek tato jednota sestává, jak a proč se tyto stránky navzájem podmiňují etc.

Postižení vnitřní jednoty a vzájemné podmíněnosti i relativního samovývoje různých stránek společenské skutečnosti, to jsou dva vzájemně se podmiňující myšlenkové postupy, jimiž se dialektické myšlení, dialektická logika zmocňuje skutečnosti, jejichž prostřednictvím duchovně reprodukuje sociální realitu. Nemůžeme pochopit podstatu jednoty vzájemně se podmiňujících stránek skutečnosti, nepochopíme-li jejich relativní samovývoj a současně nemůžeme poznat podstatu jejich odlišnosti, nepochopíme-li jednotu rozdílného. Dialektický přístup ke zkoumání skutečnosti spočívá v pochopení jednoty rozdílného, protikladného.³

Sociálně ekonomickou a pracovně profesionální stránku dělby a kooperace práce je nutno chápat v jejich jednotě.

Jde však také o vyjádření této jednoty v logice pojmů, o překročení roviny empirického poznání a rozlišení toho, s čím se na úrovni smyslového poznání setkáváme ještě v nediferencované podobě.

Každý výrobní proces, který je založen na rozvinuté dělbě a kooperaci práce (každý na strojovém průmyslu založený výrobní proces) je vždy jednotou této

sociálně ekonomické (vlastnické) a pracovně profesionální stránky vztahů mezi lidmi. Nikdy nejde o jakousi vlastnický (třídně) neurčenou výrobu užitných hodnot jako takových; spojování výrobce s výrobními prostředky, pracovně profesionální vztahy mezi lidmi samými se odehrávají vždy v rámci určité ekonomické formy, určitých vlastnických vztahů. V kapitalistickém reprodukčním procesu nedochází k rozčleňování lidských a věcných činitelů a ke koordinování vztahů mezi nimi (mezi lidmi a věcmi a mezi lidmi samými) pouze z hlediska potřeb pracovního procesu, tedy k dělbě a kooperaci práce výrobců nejrůznějších horizontálně a vertikálně členěných profesí. Uskutečňuje se zároveň rozdělování lidí na vlastníky a nevlastníky a neustále se obnovuje spojování vlastníků s nevlastníky. Utváří se tu tedy druhá linie vertikální i horizontální diferenciací individuí, vytvářející protikladné třídy vlastníků a nevlastníků a vtiskující lidem určité objektivně určené role, funkce při regulování vlastnických, sociálně ekonomických vztahů.

Dosud jsme hovořili o objektivní stránce, o dvojakosti objektivních vztahů mezi lidmi v procesu výroby. Výrobní proces má ovšem i svou subjektivní stránku, je také vždy v té či oné míře — vědomým autoritativním regulováním, řízením vztahů mezi lidmi a věcmi (výrobními prostředky) a vztahů mezi lidmi samými.

Lidé (řídící subjekty společnosti) musí, má-li být toto řízení správné a prakticky účinné, respektovat logiku objektivních vztahů, tedy i jejich dvojakost.

„Kapitalistické vedení,“ píše K. Marx, „má tedy obsahově dvojaký charakter vzhledem k dvojakosti jím řízeného výrobního procesu samého, který je jednak společenským pracovním procesem ke zhotovování určitého výrobku, jednak

³ V procesu poznání může být absolutizován jak moment relativního samovývoje různých relevantních stránek skutečnosti, tak i moment jejich jednoty. Zabsolutníme-li moment jejich relativního samovývoje, dospíváme nakonec k nechvalně známé, v buržoazní sociologii běžné „teorii faktorů“, kdy objektivně vzájemně se podmiňující stránky skutečnosti jsou v poznání reflektovány jako vedle sebe pouze koexistující „nezávislé proměnné“.

V duchovní reprodukci skutečnosti však lze také zabsolutnit moment jejich jednoty. Pak ovšem dospíváme k jakési nediferencované „konkrétní tota-

litě“, kdy nejsme s to, právě proto, že jsme pojmově přesně nepostihli specifiky jednotlivých stránek skutečnosti (to, v čem tkví jejich relativní samovývoj), odhalit jejich zákonitou podmíněnost a hierarchii. Dospíváme pouze k hrubě abstraktně všeobecné vzájemné podmíněnosti, k obsahově prázdnému postupování se různých stránek skutečnosti a nejsme schopni blíže objasnit proč se tyto stránky podmiňují, která z nich je v té či oné konkrétně historicky určené situaci určující, jaká je vzájemná hierarchie atd.

zhodnocovacím procesem kapitálu“ (Marx 1953 : 357).

Dvojakost subjektivní stránky dělby a kooperace práce, dvojaký charakter vědomého regulování výrobního procesu je v marxistické literatuře z oblasti teorie řízení a organizace v té či oné míře postihována. Běžně se hovoří o „odborné“, „technické“ a o sociálně ekonomické stránce řízení společenských procesů.

Stranou pozornosti však zůstává otázka, čím je tato dvojakost vztahů řízení vyvolána, tedy skutečnost, že dvojakost uvědomělého řízení společenských procesů je vyvolána dvojakostí objektivních vztahů dělby a kooperace práce.

Marx vysvětluje příčinu dvojakosti role kapitalisty jako nositele řídicí činnosti dvojakostí výrobního procesu samého, který není pouze sociálně neutrálním pracovním procesem, ale vždy také procesem zhodnocovacím, procesem vykořisťování námezdní práce.

„Kapitalistovo řízení,“ píše Marx (když postihuje jednotu subjektivní a objektivní stránky řídicích a organizátorských vztahů mezi lidmi) „je nejen zvláštní funkce, která vzniká ze samé podstaty společenského pracovního procesu a která k němu patří; je to zároveň funkce vykořisťování tohoto společenského pracovního procesu a jako taková je podmíněna neodstranitelným antagonismem mezi vy-

kořisťovatelem a surovým materiálem jeho vykořisťování.“ (Marx 1953 : 356).

Řízení společenských procesů, a tedy i řízení vzájemných vztahů mezi lidmi má ovšem také vždy dvě stránky: je dialektickou jednotou (ne plochou totožností) technického, pracovního profesionálního, „odborného“ a sociálně ekonomického řízení.

Člověk se v procesu výroby musí podřizovat dvojímu typu autority. Jednak autoritě, která vyplývá (je objektivně určena) z požadavků každého kombinovaného pracovního procesu, z faktu, že ve vyspělé průmyslové výrobě musí být jednotlivé, dělbu práce oddělené činnosti kombinovány a spojovány, že tedy konečný výrobek může být výslednicí spolupráce řady pracovníků různých profesí. Jsou to autoritativní vztahy mezi lidmi dané požadavky, samovývojem techniky, „věcného“ činitele výroby; je to autorita, bez níž se nemůže obejít výroba v kapitalistickém ani v socialistickém podniku. „Žádat odstranění autority ve velkopřemyslu,“ píše B. Engels ve stati o autoritě, „znamená žádat odstranění průmyslu samého.“ (Marx-Engels 1966 : 336.)

Při koordinování součinnosti lidí nejde však jen o autoritu, která je vyvolána požadavky výrobního procesu jakožto pracovního procesu, ale i autoritativní řízení vztahů mezi lidmi, pro něž je rozhodující

⁴ To, co pro terminologické nedostatky nazýváme „odborná“ stránka řízení, „odborná“ funkce lidí ve výrobním procesu, nelze redukovat na vnášení přírodních vědeckých a technických poznatků do pracovního procesu. (Přívlastek „odborná“ funkce je sám v jistém smyslu mnohoznačný, a proto jej dávám do uvozovek. Nejen k výkonu této funkce, ale i k výkonu vlastnické funkce jsou nezbytné — a v dnešní době stále více — elementy vědeckého poznání, tj. překonání hranic prosté praktické zkušenosti. K výkonu sociálně ekonomické, vlastnické funkce je nezbytný určitý stupeň odbornosti, profesionality, ovšem obsah těchto poznatků a schopností je kvalitativně zcela odlišný.)

I „odborná“ stránka řídicích aktivit lidí má sama dva aspekty. Na jedné straně např. inteligence tím, že vnáší do pracovního procesu poznatky přírodních a technických věd, plní technickou, vědeckotechnickou funkci. V té souvislosti akcentujeme při analýze sociální skutečnosti vztah člověk (výrobce) — věc, člověk — (humanizovaná) příroda. Při analýze této technické funkce je objektem našeho poznání to, jak lidé využívají zákonů přírody k její cílevědomé a plánovitě přeměně, která je v souladu s rozvíjejícími se objektivními potřebami člověka. Pomocí poznání přetváří člověk přírodu k obrazu svému, vtiskuje jí lidské rozměry, podřizuje si ji v intencích svých rodových dimenzí. Lidé (například inteligence) plní v pracovním procesu

zároveň — abychom použili Marxovy terminologie — „dirigentskou“ funkci. Svou specifickou aktivitou neregulují pouze vztahy mezi výrobcí a věcmi, na něž Tito výrobci působí. Regulují současně specifické vztahy mezi lidmi samými, a to (a zde již postihujeme rozdíl mezi pracovním profesionálním a sociálně ekonomickým vztahy) jakožto činiteli výrobních sil. Při vývoji společenských výrobních sil nedochází pouze ke změnám vztahu člověk — věc, výrobní prostředek, nemiš se tedy pouze věcní činitel výroby — výrobní prostředky, ani pouze pracovní schopnosti výrobců jakožto individuí, tj. jejich schopnosti s těmito novými výrobními prostředky odpovídajícím způsobem nakládat. Mění se i charakter dělby a kooperace práce mezi výrobcí, společenská kombinace jejich prací, neboť výrobní síly a pracovní proces mají vždy v té či oné míře společenský ráz a mohou se zakládat pouze na pospolité práci lidí. To platí zvláště pro průmyslový, o strojovou techniku opřený pracovní proces, který je neodmyslitelně spjat s bohatě rozvinutou dělbu a kooperací práce a stále méně se může obejít bez této dirigentské funkce. Společenské kombinace prací masy specializovaných výrobců musí být vědomě utvářeny, regulovány tak, aby výsledek jejich pospolité práce byl optimální. aby jejich společná práce byla stále produktivnější [Marx-Engels 1966 : 336].

kdo ovládá, zda pouze určitá třída, nebo společnost jako celek, prostředky produkce užitných hodnot — výrobní prostředky.

Odlišení dvojakosti vztahů dělby a kooperace práce má významné politicko-ideologické důsledky; umožňuje správně pochopit podstatu oněch sociálních změn, k nimž dochází v sociálních revolucích, a zároveň vést boj jak proti jejich reformistické, tak i ultralevé anarchizující interpretaci.

Zde je nutno podle našeho názoru hledat jeden z významných gnoseologických zdrojů odklonu „levého“ i pravého revisionismu od marxismu-leninismu.

Jestliže v koncepci sociálního reformismu je vznik socialistické revoluce spjat pouze s postupnými změnami, které se nedotýkají základní kvality uspořádání buržoazního společenského pořádku, s plynulým, o reformy se opírajícím přerůstáním starých řídicích struktur v nové, socialistické, pak v teoriích soudobých „ultralevých“ kritiků buržoazní civilizace je rozbití buržoazního společenského pořádku prezentováno jako totální destrukce všech organizačních a institucionálních vazeb vůbec.

Změna vlastnických, sociálně ekonomických vztahů v socialistické revoluci nevede a nemůže vést naráz k základní změně charakteru pracovního procesu, pracovní profesijní roviny sociální diferenciace. Socialistická revoluce může zpočátku (v době, kdy proletariát přebírá a upevňuje svou politickou moc) uvést mocenskými prostředky v soulad zespolenčenštění pracovní proces (k jehož zespolenčenštění došlo již v lůně kapitalistické společnosti) s novými socialistickými vlastnickými vztahy, dát společenskému pracovnímu procesu novou sociálně ekonomickou formu. Socialistická moc v zásadě přejímá a využívá ty výrobní síly, které se utvořily v buržoazní společnosti; opírá se nevyhnutelně o zděděnou pracovní profesijní strukturu, přejímá, ať chce či nechce, i ty stránky (aspekty) řídicích a institucionálních struktur, které souvisejí s uvědomělou regulací pracovního procesu, pracovní profesijních vztahů mezi

lidmi. Radikální přetvoření, kvalitativní změny této stránky výrobního procesu a jeho řídicích struktur je možné teprve na základě dalšího (a to relativně dlouhodobého) rozvoje věcných a lidských činitelů společenských výrobních sil, tedy vybudováním materiálně technické základny komunistické společnosti.

Ríkáme-li, že socialistická společnost se opírá o materiálně technickou základnu zděděnou po buržoazní společnosti, že přejímá jisté aspekty jejich řídicích struktur, pak to neznamená, že v této oblasti nedochází k podstatným a v jistém smyslu ke kvalitativním změnám. Nové socialistické vlastnické vztahy umožňují, aby tento sociálně ekonomicky neutrální aspekt řízení výrobního procesu (společenských procesů) nabyl nové podoby, aby byl doveden do celospolečenské roviny. Autoritativní řízení pracovního procesu (které v podmínkách buržoazní společnosti, kde hybným motivem výrobní činnosti byl a je zisk, naráží na zájmy soukromých vlastníků a je jimi nutně limitováno) přesahuje hranice podniků a stává se celospolečenským řízením. Výrobní (pracovní) aktivita všech podniků, odvětví, oblastí společenské práce je a může být podřízena celospolečenskému plánu. Nejvyšší a jedinou autoritou zespolenčenštěného pracovního procesu se stává socialistický stát, reprezentant sdružených socialistických výrobců. V podmínkách socialistické společnosti může být pracovní proces celospolečensky cílevědomě řízeným procesem právě proto, že je likvidována soukromo-vlastnická bariéra jeho zespolenčenštění a ustaveno socialistické vlastnictví výrobních prostředků.

Stanovení cílů rozvoje výrobních sil, rozdělování věcných a lidských činitelů výroby mezi jednotlivé oblasti společenské výroby i směna a spotřeba výsledků tohoto pracovního procesu se dostávají pod kontrolu celé společnosti. Poprvé v dějinách se utváří objektivní možnost pro vědomě řízenou kooperaci souhrnného pracovního procesu, jehož jednota byla v podmínkách buržoazní společnosti (kde o tom co se bude vyrábět, rozhodoval ziskový motiv) dosahována v podstatě živel-

ně, jako produkt střetu zájmu soukromých vlastníků.⁵

Socialistická společnost je tedy celospolečensky plánovitě řízenou kooperací výrobců. Tím, že pracovní proces nabyl likvidací soukromovlastnických sociálně ekonomických vztahů této podoby celospolečensky plánovitě řízené kooperace, se vytvářejí (ve srovnání s buržoazní společností) kvalitativně nové předpoklady pro rozvoj produktivních sil společnosti, pro další hluboké změny charakteru pracovního procesu, profesionální struktury výrobců, řídicích struktur, pro změnu místa a role výrobce v pracovním procesu atd.

Tendence k zespolečenštění pracovního procesu se prosazovala a prosazuje i v soudobé buržoazní společnosti, což se projevuje v prohlubující se koncentraci a centralizaci výrobních sil v rukou stále menšího počtu gigantických korporací — monopolů, kde dělbou práce rozčleněný, hierarchicky uspořádaný pracovní proces deseti tisíců, a dokonce i statisíců námezdních pracovníků je řízen z jediného centra.

Avšak ani tyto obrovité monopolní korporace neposkytují v soudobé buržoazní společnosti dostatečný prostor pro rozvoj pracovního procesu, pro jeho zespolečenštění, které je vyvoláno potřebami moderní techniky a technologie, základními změnami v oblasti vědy a techniky. Racionální nakládání s produktivními silami, racionální řízení výrobního procesu v rámci těchto obrovitých soukromovlastnických korporací si v jistých mezích vynucuje nejružnější formy státně kapitalistické regulace.

Tendence regulovat pomocí státních zásahů nejrůznějšími cestami pracovní proces je v podmínkách buržoazní společnosti jasně a jednoznačně limitována ekonomickou, vlastnickou formou výrobního procesu. Státní kapitalistická regulace vývoje produktivních sil nemění základní kvalitu soukromovlastnických vztahů, pouze ji modifikuje a na nové vyšší úrovni reprodukuje. Státní regulace vývoje výrobních sil vede k posílení ekonomické moci vládnoucí třídy, zejména jejich špiček — monopolní buržoazie.

Státní ovlivňování buržoazní ekonomiky se tedy neredukuje pouze na regulaci této technicko-ekonomické stránky výrobního procesu, jak se to dnes snaží ve svých úvahách o ekonomických funkcích státu tvrdit soudobá buržoazní politická ekonomie, sociologie a politická věda.⁶ Buržoazní společenská věda prezentuje soudobý buržoazní stát jako sociálně neutrální složku, která v oblasti ekonomiky plní ryze „odborné“, technické funkce. Proces prohlubujícího se zespolečňování pracovního procesu však nutně výrazně modifikuje i kapitalistické sociálně ekonomické, vlastnické vztahy. Soudobý buržoazní stát nejrůznějšími cestami a prostředky (jako jsou mzdová, cenová, daňová, měnová politika, ale i tím, že se stává sám kolektivním kapitalistickým podnikatelem, že zadává monopolům rozsáhlé státní zakázky atd., atd.) výrazně v zájmu buržoazie ovlivňuje vztahy mezi námezdní prací a kapitálem.⁷

Marxistická literatura jasně prokázala, že bez přímých zásahů státu do zhodnocovacího procesu se v soudobé buržoazní společnosti již nemůže uskutečňovat pro-

⁵ B. Engels ve své práci *Anti-Dühring* hovoří o tom, že rozpor mezi společenským charakterem výroby (pracovního procesu) a soukromokapitalistickým přivlastňováním nachází v rozporu mezi vysokou organizovaností, plánovitostí řízení pracovního procesu v rámci kapitalistova výrobního podniku a anarchií v rámci celé společnosti a pokazuje na to, že kapitalistická soukromovlastnická forma výrobního procesu znemožňuje, aby pracovní proces byl v rámci celé společnosti vědomě a plánovitě regulován. „Rozpor mezi společenskou výrobou a kapitalistickým přivlastňováním se reprodukuje jako protiklad mezi organizací výroby v jednotlivé továrně a anarchií výroby v celé společnosti.“ [Marx-Engels 1966 : 271].

⁶ „Je známo, že Keynes, zakladatel „moderní národohospodářské vědy“, se při řešení problémů současného kapitalismu zabýval úlohou státu tím způsobem, že na existenci monopolů ani nevpo-

menul. Naproti tomu Galbraith úzce spojuje funkci státu se změnami, které souvisejí s vládou monopolů, ne však bezprostředně v kapitalismu, ale všeobecně — „v moderní průmyslové společnosti“. Tak jako se u Galbraitha monopol neobjevuje jako moderní forma kapitalistického vlastnictví, ale jako organizace odpovídající moderní technice, i definice státu postrádá jakékoli společensko-ekonomické vymezení a omezuje se na úkoly, jejichž řešení v průmyslovém systému přesahuje rámec velkých korporací. Vztah mezi státem a monopolem se v tomto podání objevuje jako spolupráce dvou společensky a politicky neutrálních organizací, které v zájmu společenských cílů zprostředkují požadavky technického rozvoje.“ [Ripp 1970].

⁷ Jedním z běžných prostředků státně kapitalistické exploatace nadpráce je např. politika řízené inflace, kdy mzdy neustále pokulhávají za cenami.

ces vykořisťování námezdní práce. Modifikace funkcí buržoazního státu, jeho stále užší sepětí, ba přímé srůstání s monopolní špičkou buržoazie, stále výrazněji prokazuje jeho třídní vykořisťovatelský charakter, jednotu buržoazní politiky s buržoazní ekonomikou.

Tím, že státně monopolistický kapitalismus dovádí proces zespolečenštění pracovního procesu v jisté míře za hranice jednotlivých monopolů, tím, že se nemůže obejít bez určitých momentů státní regulace výrobních sil, vytváří pouze materiální předpoklady pro socialistický výrobní způsob.

Určitý stupeň zespolečenštění pracovního procesu však sám o sobě nevede a nemůže vést automaticky ke změně výrobního způsobu, k socialismu.

To, co tedy musí být politickou mocí dělnické třídy v socialistické revoluci likvidováno, rozbito, jsou kapitalistické sociálně ekonomické vztahy, ta stránka řízení výrobního procesu a společenských procesů vůbec (a jí odpovídající reálné řídicí struktury, či — lépe řečeno — jejich aspekty), v nichž a pomocí nichž se reprodukuje vztah mezi námezdní prací a kapitálem, tj. kapitalistická vlastnická forma pracovního procesu.⁸

Ani pravý, ani „levý“ revizionismus nejsou s to živoucím způsobem postihnout dialektiku revolučních změn, k nimž dochází v epoše diktatury proletariátu, nejsou s to odlišit dvojakost vztahu k řízení společenských procesů a fakticky tyto dva aspekty řídicí autority ztotožňují.

Antiautoritářství, antiinstitucionalismus „ultralevých“ kritiků „průmyslové společnosti“, kteří spatřují hlavní zlo této společnosti v institucích a autoritě vůbec, ve všezahrnující moci lidem odcizených institucí, jež prý absolutně manipulují individuální život člověka, jsou teoreticky neudržitelné a politicky škodlivé. Všeobecnými argumenty o nutnosti boje proti

autoritě a institucím vůbec odvádějí dělnickou třídu a antimonopolistické síly od boje proti té autoritě, která musí být v socialistické revoluci skutečně zlikvidována, od boje proti autoritě soukromého vlastnictví, od boje proti autoritě potlačovatelského státního aparátu, který je produktem a nástrojem třídního panství buržoazie.

Hovoříme-li o tom, že určujícím úkolem diktatury proletariátu je likvidace soukromého vlastnictví, pak nejde o jakési anarchistické rozbití institucionálních a organizačních vazeb vůbec, ale o rozbití těch jejich aspektů, které jsou spjaty s jejich sociálně ekonomickou, vlastnickou funkcí; ne tedy těch institucionálních a organizačních vazeb, které jsou spjaty s pracovní profesijní stránkou výrobního procesu.

Rovněž tak, hovoříme-li o změnách v oblasti nadstavby, o rozbití buržoazního státního aparátu jako o rozhodujícím úkolu revoluce, pak nejde o rozbití jakýchkoliv institucionálních a organizačních vazeb, jež se utvořily v buržoazní společnosti, ale o rozbití těch jejich aspektů, které plní třídně mocenskou, potlačovatelskou funkci ochrany soukromého vlastnictví; ne tedy těch stránek, jimiž konkrétní, empiricky postižitelné institucionálně organizační struktury buržoazního státního aparátu plní, byť vždy neúplně a omezeně, určité třídně neutrální funkce regulace rozvoje výrobních sil, pracovního procesu a jiných stránek společenského života, tj. určitých politicko-ideologicky neutrálních aspektů vzdělávací soustavy, rozvoje vědy, kultury atd.

Při praktickém uskutečňování revolučních přeměn v údobí diktatury proletariátu se však tento problém jeví mnohem složitější. Oba aspekty objektivně určených řídicích aktivit lidí se v reálné praxi vzájemně prolínají a prostupují a ostře je lze od sebe odlišit pouze pomocí abstrakce.

⁸ Hovoříme-li o tom, že druhá, tj. sociálně ekonomická vlastnická stránka výrobního procesu musí být revolucí destruována, pak to neznamená, že po převzetí moci proletariátem zavládne v této oblasti jakási anarchie. Likvidace kapitalistických soukromovlastnických vztahů musí být provázena konstituováním nových socialistických sociálně ekonomických vztahů a jim odpovídajících řídicích organizačně institucionálních struktur. Nové vlastnické vztahy nevznikají náraz, zpočátku jsou pro jejich rozvoj vytvořeny pouze mocensko-politické před-

poklady. Nové socialistické sociálně ekonomické vztahy se rodí, rozvíjejí a upevňují zejména v počáteční fázi vývoje socialistické společnosti v ostrém třídním boji s politicky poraženou a vyvlastněnou buržoazií, neboť buržoazie a jí poplatné a na ní dříve závislé služební složky obyvatelstva ovládají umění řídit, organizovat společenské procesy. Proto musí být nové řídicí se socialistické vlastnické vztahy, pokud se plně nezafixují, chráněny novou politickou mocí, novým státem diktatury proletariátu.

Zpravidla je tomu tak, že oba aspekty řídicích aktivit lidí jsou v tom či onom poměru sloučeny v sociálních rolích těchto individuí či v sociálních funkcích těchto institucí, takže individua či instituce plní na tom či onom stupni řídicího procesu jak „odborné“, tak i sociálně ekonomické, politické či ideologické funkce. V jejich rolích či funkcích tvoří oba aspekty řídicích aktivit vnitřní jednotu a lidé si nezdíka dvojakost svých společenských rolí a funkcí ani neuvědomují.

Dvojakost řídicích funkcí vystupuje do popředí a stává se zjevnou zejména v údobích kvalitativního přetvoření vlastnických vztahů a jim odpovídajících řídicích systémů. Je tomu tak i v období socialistické revoluce, kdy nová vládnoucí dělnická třída teprve konstituuje, rozvíjí a upevňuje nový systém řízení, nové vlastnické vztahy a jim odpovídající řídicí struktury.

V porevolučním Sovětském Rusku, kde značná část inteligence se dala buď cestou kontrarevoluce, nebo výrazně kolísala mezi svrženou buržoazií a novou dělnickou mocí, byl mladý sovětský stát nucen řešit jednotu těchto dvou aspektů řízení společenských procesů na přechodnou dobu svérázným způsobem. Spojoval činnost tzv. „specialistů“, příslušníků inteligence, kteří dříve sloužili buržoazii a carismu, kteří nedávali záruky, že ve své řídicí činnosti budou sledovat cíle upevnění socialistického vlastnictví a proletářské moci, tedy těch, kteří ovládali umění řídit, „odbornou“, technickou stránku výrobního procesu, s činností dělnických zástupců, „komisařů“ a politicko-mocenskou kontrolou práce těchto „specialistů“ masou dělníků prostřednictvím jejich politických a samosprávných orgánů.

Na přechodnou dobu, dokud si nová státní moc dělnické třídy nevychová svou vlastní inteligenci, která by ovládla umění řídit společenskou výrobu i po „odborné“ stránce (nebo dokud se jí nepodaří převychovat inteligenci starou, zbavit ji návyků a stereotypů, které nabyla v podmínkách buržoazní společnosti při výkonu vlastnické funkce) bylo nutno takto příkře od sebe i personálně oddělit oba aspekty řízení výrobního procesu.

V. I. Lenin si velmi dobře uvědomoval nezbytnost, ale zároveň i dočasnost, přechodnost tohoto řešení. V polemice s pravými a zejména s „levými“ revizionisty poukazoval na to, jak je nezbytné (a zároveň i obtížné a složité), aby nové vlastnické vztahy, existující dosud v zárodečných podobách a opírající se ve značné míře pouze o politickou moc, aby dekrety nové státní moci byly podloženy praktickou výrobně technickou aktivitou, aby byly plně obnoveny organizační a řídicí struktury oslabené či rozložené válkou, intervencí a pasivní či aktivní rezistencí těch, kteří dříve řídili průmyslovou výrobu, jimiž by mohl nový stát řídit společenský pracovní proces.

Upevnění nových vlastnických vztahů, jejichž společenská autorita závisela, jak nejednou zdůrazňoval Lenin, na tom, nakolik (jak rychle) se nové moci, jejím reálným institucím, novým, s dělnickou třídou spjatým kádrům, podaří zvládnout řízení a plánování zespolčenštěného pracovního procesu, pozvednout produktivitu práce na nový, vyšší stupeň a tak prokázat životaschopnost socialistických vlastnických vztahů, a tím i nové politické moci — diktatury proletariátu.

Konstituování řídicích struktur umožňujících prosadit a stabilizovat nové socialistické vlastnické vztahy, je — jak ukázaly historické zkušenosti — značně složitým a rozporným procesem. Rozbití té stránky řídicích struktur, jimiž svržená vládnoucí třída uskutečňovala regulaci vlastnických vztahů, se v té či oné míře musí dotknout i „odborného“ aspektu řízení výrobního procesu. Dosavadní nositelé této funkce (zejména pak příslušníci inteligence) plnili v buržoazní společnosti nutně zároveň funkci výkonu vlastnictví, napomáhali svou specifickou organizačskou aktivitou fixovat a rozvíjet vztah mezi kapitálem a námezdní prací. Ti z nich, kteří z těch či oněch důvodů nechtěli akceptovat nové vlastnické vztahy, museli být, měla-li se nová moc dělnické třídy udržet a upevnit socialistické vlastnické vztahy, klíčových řídicích funkcí zbaveni.

Tyto nezbytné a objektivní logikou třídního boje vynucené zásahy diktatury proletariátu do „odborné“ stránky řízení, vy-

volané tím, že část odborníků-intelektuálů nebyla s to přijmout a ve své praktické řídicí činnosti rozvíjet nové socialistické vztahy (které nebylo dovoleno zastávat vedoucí řídicí funkce, nebo byla, jako např. v Sovětském Rusku, podrobena „dělnické kontrole“), se rozkolísané inteligenci, která má vůbec tendenci samu sebe prezentovat jako sociálně neutrální, nadtřídní sílu, jevíly jako zásahy proti „odbornosti“ vůbec, jako zánik kultury, nastolení panství „nekulturního barbarství, diletantství“ atd.⁹

Lenin v ostrém ideovém a politickém boji proti maloměšťácké netrpělivosti levičáků („decistů“, „dělnické opozice“ atd.), kteří absolutizovali destruktivní stránky revoluce, poukazoval na to, že tyto zásahy vůči některým politicky reakčním či kolísajícím „odborníkům“, které vedly k jistému přechodnému narušení řídicích struktur (řízení pracovního procesu), byly vyvolány revoluční nezbytností upevnit třídní mocenské a vlastnické vztahy. Pro upevnění socialismu, pro jeho definitivní vítězství však nestačí pouze rozbít staré vlastnické vztahy a nastolit nové socialistické. Je nezbytné, aby nově se tvořící stát, jeho řídicí struktury zvládly umění organizace, umění řídit průmyslový pracovní proces, aby zvládly všechny kulturní možnosti, celé bohatství vědy a kultury, které byly vytvořeny předchozími společenskými řády. Revoluce v oblasti politické moci a revoluce v oblasti vlastnických vztahů musí být provázena hlubokou kulturní revolucí.

Nastolení socialistické společnosti nevede, jak se domnívají maoističtí a ostatní „ultraleví“ kritici marxismu, k jakési maloburžoazní neorganizovanosti a živelnosti. Spontánní akce mas, bez níž si nelze představit žádnou revoluci, musí být vedena a řízena a musí vyústit nejen v konstituování a upevnění nové moci diktatury proletariátu (nejen k nastolení nových socialistických vlastnických vztahů). Smyslem a cílem těchto revolučních změn je vytvořit podmínky pro další a neomezený vývoj produktivních sil společnosti, pro další zespojení pracovního procesu, neboť

vybudování materiálně technické základny komunistické společnosti je předpokladem přerůstání socialistických sociálně ekonomických vztahů v komunistické sociálně ekonomické vztahy.

Řízení společenských procesů v socialistické společnosti má charakter autoritativního, centrálního řízení, nejen proto, že socialistické vlastnické vztahy musí být ještě dlouhou dobu po vítězství revoluce chráněny politickou mocí, státem, a to jak proti vnitřním a mezinárodním silám buržoazie, tak i proti těm, kteří nejsou s to ztotožnit se s celospolečenskými zájmy (rozkradačům socialistického vlastnictví a všem, kteří chtějí žít na úkor společnosti, porušovat socialistické principy).

Centralismus řízení společenských procesů je dán stupněm zespojení pracovního procesu. Socialismus je celospolečensky plánovitě řízenou kooperací výrobců a tato skutečnost není produktem jakéhosi doktrinářství marxistů (či „dogmatických“ marxistů), jejich záliby v autoritě (a mocensko-politická regulace společenských procesů je zvláštní, pro první socialistickou fázi komunistické společnosti platnou podobou této centrální regulace), ale výrazem zespojení produktivních sil, které se zákonitě odehrávalo již v lůně staré, buržoazní společnosti.

Socialistické společenské vlastnické vztahy jsou výrazem a plodem určitého stupně zespojení pracovního procesu.

Tendence k centralizaci řídicích procesů, k přenášení decize směrem k centru společnosti je zákonitou, na vůli lidí nezávislou tendencí, jež je vyvolána zespojením produktivních sil společnosti.

Marxisté nikdy nevedli a nevedou donquijotský boj proti autoritě, centralismu či institucím vůbec (neboť chápou, že tendence k přenášení rozhodovacích činností k centru je zákonitým důsledkem vývoje výrobních sil). Vedou boj proti byrokratickému centralismu, tj. proti určité třídní formě řízení společenských procesů, boj za změnu buržoazní sociálně ekonomické, třídní stránky centrálního řízení, za to, aby rozvoj výrobních sil byl podroben kontrole celé společnosti, aby tyto síly celé

⁹ Je příznačné a přirozené, že v této době se svržena buržoazie a její nohsledi chápou praporu „odbornosti“, vědeckosti, kulturnosti a poukazují

na nevzdělanost, „odbornou“ nekompetentnost dělnických ředitelů, absolventů dělnických kursů atd.

společnosti sloužily. Nejde tedy o autoritu, centralismus vůbec, ale o to, kdo je nositelem a vykonavatelem této autority, zda pouze určitá třída, která si pak touto cestou přivlastňuje plody lidské činnosti, či celá společnost, a v zájmu koho je této centrální autority používáno. Řečeno jinými slovy: buržoazní byrokratický centralismus, kdy výsledků zespolečenštěné práce je využíváno ve prospěch vládnoucí třídy — buržoazie, musí být nahrazen novým, socialistickým demokratickým centralismem, kde plánovitý rozvoj výrobních sil slouží celé společnosti a kde se vytvářejí podmínky pro to, aby politická autorita dělnické třídy, jejího státu, byla nahrazena komunistickou samosprávnou autoritou.

Radikalismus ultralevých je vlastně jednostrannou, utopickou a v podstatě konzervativní reakcí na to, jak se tyto objektivní tendence k zespolečenštění pracovního procesu, a tedy i k centralizaci jeho řízení prosazují v buržoazní společnosti. Je falešnou, v podstatě maloburžoazní reakcí na byrokratický centralismus realizovaný v zájmu vládnoucí třídy — buržoazie. Jejich programový antiinstitucionalismus, antiautoritářství, úvahy o tom, že jednotlivec se ztrácí v institucích, že je jimi pohlcován, absolutně manipulován, vyúsťuje v negaci jakékoli organizované činnosti, jakéhokoli centrálního řízení a velmi často bývá provázen proudhonovskou obhajobou zbožní výroby a jejich živelných mechanismů.

Radikalismus ultralevých kritiků odcizených institucí je pouze slovním radikalismem. Jakkoli jeho představitelé vyžadují (v zájmu osvobození individua z nadvlády odcizených institucí) boj proti institucím, požadují ve skutečnosti romanticko-utopický neuskutečnitelný návrat do počátků buržoazní společnosti, do epochy laissez faire. Návrat do doby, kdy stát a jeho instituce hrály roli „nočního hlídače“,

tj. dbaly o to, aby byla dodržována právně stanovená „pravidla hry“, „svobodného“ zbožího trhu a neměly zasahovat do volné hry zboží vztahů, do doby, kdy osudy lidí byly manipulovány tím nejbrutálnějším a nejbarbarštějším způsobem, jaký si lze představit.

Nechápou, že socialistické vlastnické vztahy a skutečné osvobození člověka mohou vyrůst pouze ze zespolečenštěné práce a v tomto smyslu odtrhují konkrétně historicky určenou vlastnickou formu výrobního procesu od jeho obsahu, od stupně zespolečenštění produktivních sil. Považují za možné zavést takové principy řízení společenských procesů, které byly objektivně možné a nutné v raných stadiích kapitalismu, které odpovídaly relativně nízké úrovni produktivních sil, v podmínkách vysoce průmyslově vyspělé společnosti, kde proces zespolečenštění pracovního procesu dosáhl nesrovnatelně vyššího a kvalitativně odlišného stupně vývoje.

Socialistická společnost není plochou a prázdnu negací kapitalistické společnosti. Je a může být pouze produktem řešení objektivních rozporů této společnosti. Nezbytně navazuje na všechny její historické vymoženosti, tj. přejímá a dále rozvíjí produktivní síly, pro jejichž obrovitý rozvoj byly v buržoazní společnosti vytvořeny poprvé v historii sociálně ekonomické podmínky. Marx napsal v *Kapitálu*, že „kapitalistický výrobní způsob je historickou nutností pro přeměnu pracovního procesu ve společenský proces“ [Marx 1953: 361].

Socialismus tedy využívá všech forem řízení zespolečenštěného pracovního procesu, které byly rozvinuty praxí řízení pracovního procesu v kapitalistických podnicích, a dále je v nových vlastnických vztazích rozvíjí a přeměňuje v nástroje socialistické kooperace výrobců.¹⁰

¹⁰ To je důvod, proč Lenin např. doporučoval, aby sovětská moc využívala při řízení hospodářství určitý aspekt fordovských či taylorovských metod, neboť je považoval za jeden z možných prostředků evidence množství vynaložené práce, za jeden z nástrojů socialistické ekonomie času. Jestliže provádíme komparativní analýzu procesu řízení v socialistických a kapitalistických průmyslových podnicích, pak v této oblasti, v tomto aspektu řízení lze nalézt (neboť oba společenské systémy se dosud opírají o relativně stejný stupeň vývoje výrobních

sil) řadu shodných rysů. Diametrálně se však řízení výrobních procesů a společenských procesů vůbec liší z hlediska regulace jeho sociálně ekonomické, vlastnické třídní formy.

Při srovnání dvou světových systémů musí marxistická komparativní analýza velmi přesně a citlivě odlišovat tyto navzájem spjaté a vnitřně se prolínající stránky řízení výrobního procesu. Musí se opírat o nesrovnatelně složitější a rozvinutější, teoreticky bohatší hypotézu, než jakou nám v podobě teorie jediné průmyslové společnosti předklá-

Ultraleví, radikálně se tvářící kritici od-cizených institucí se z hlediska svých nejobecnějších teoreticko-metodologických východisek — jakkoli se to jeví paradoxní — příliš neliší od reprezentantů dnes již téměř oficiálního proudu jasně proburžoazní společenské vědy, kteří proti marxismu a socialismu vystupují z pozic teo-rie jediné industriální společnosti.

Obě koncepce ztotožňují dva aspekty vztahů mezi lidmi, dvě stránky sociální diferenciaci, dva aspekty řídicí autority ve výrobním procesu.

Na základě shody některých rysů jedné stránky výrobního procesu, tj. pracovního procesu v kapitalistickém a v socialistickém průmyslovém podniku, docházejí teo-retikové jediné průmyslové společnosti a konvergence dvou světových systémů k zá-věru, že oba společenské systémy se k sobě přibližují. Tvrdí, že se stírají rozdíly mezi nimi, že oba systémy směřují k jakési jediné postindustriální společnosti, v níž třídní diferenciace je překonána na vědě založeným řízením společenských procesů a nositelem těchto změn nejsou již třídy, ale elita ducha, technostuktura atd.

Zveličením a absolutizováním shod jak objektivní, tak i subjektivní stránky vý-voje pracovního procesu (a vztahů mezi lidmi, které se v něm utvářejí) jsou za-stírány kvalitativní rozdíly sociálně eko-nomických, vlastnických vztahů, zásadně odlišná třídní diferenciace v obou systé-mech.

Například určitý proud v buržoazní po-litické ekonomii, který se opírá o základní východiska torie průmyslové společnosti a na rozdíl od svých liberalizujících před-chůdců zdůrazňuje nezbytnost a růst cen-tralizace, centrální autority státu při regu-lování chodu ekonomiky a celé společnosti vůbec, ztotožňuje onu stránku autorita-tivního centrálního řízení, vyplývající z logiky vývoje průmyslového pracovního

procesu, z tendence k jeho zespolečenště-ní, s autoritou, plynoucí z vlastnictví a třídního panství buržoazie. Proces zespo-lečenšťování výrobních sil je ztotožňován s procesem koncentrace a centralizace ka-pitálu.

V těchto teoriích je zveličena a zabsolu-tizována sociálně neutrální stránka vzta-hů mezi lidmi a koncentrace kapitálu i růst centrální autority buržoazního státu je prezentován jako cosi, co vyplývá z „přirozené“ podstaty techniky, výrobních sil vůbec, jako fenomén, který nemá nic společného s vlastnickými, třídními vzta-hy. Marxismus je pak označován za zastaralý, překonaný.

Ultraleví kritici průmyslové společnosti nejsou rovněž s to odlišit dvojí aspekt ana-lýzy sociální skutečnosti. Směšují objek-tivní tendenci k zespolečenštění pracov-ního procesu, k němuž dochází v podmín-kách buržoazní společnosti, a tedy i všechny důsledky, které z toho plynou pro oblast jeho vědomého regulování, s jiným, kvalitativně odlišným aspektem ana-lýzy sociální skutečnosti: se zákonitou tendencí ke koncentraci a centralizaci vlastnictví výrobních prostředků v rukou stále užší skupiny obyvatelstva.

Tyto dva proudy buržoazního myšlení se liší pouze v tom, jakou roli sociální autoritě připisují. Jestliže teoretikové je-diné industriální společnosti považují ja-koukoli autoritu, tj. i autoritu, která vy-plývá z vlastnické funkce kapitalisty, za cosi přirozeného, za „funkcionální nezbyt-nost“ jakékoli společnosti, za cosi, co je vlastní každé společnosti, pak jejich zdán-liví leví odpůrci považují jakoukoli au-toritu, a tedy i autoritu zespolečenštěné práce za špatnou, bránící svobodnému rozvoji lidské individuality, a tedy i zavrženíhod-nou.

* * *

dají buržoazní sociologové, a i její „verifikace“ se musí opírat o mnohem jemnější a citlivější empirické indikátory, heuristické postupy atd.

Na počátku října r. 1917, když již bylo zřejmé, že v sovětech získali bolševici většinu, a kdy se kladly otázky, co bude dále po vítězství revoluce, co musí proletariát udělat pro to, aby udržel moc, píše V. I. Lenin ve významné stati *Udrží bolševici moc?*: „Kapitalismus vytvořil aparát evidence ve formě bank, syndikátů, pošty, spotřebních družstev zaměstnaneckých svazů. Bez velkobank by byl socialismus neuskutečnitelný. Velkobanky, to je ten

„státní aparát“, který nezbytně potřebujeme k uskutečnění socialismu a který přejímáme ho-tový od kapitalismu, přičemž zde naším úkolem je pouze odsekát to, co kapitalisticky znetvořuje tento skvělý aparát, ještě víc jej rozšířit, ještě víc jej zdemokratizovat a učinit jej všeobsáhlejším. Jediná obrovská z obrovských státních bank s filiálkami v každé oblasti a v každé továrně — to už je devět desetin socialistického aparátu... to už je jakási kostra socialistické společnosti.“ [Lenin 1956 : 95].

Postižení dvojitého charakteru dělby a kooperace práce, odlišení jejich dvou aspektů má klíčový význam pro vypracování správných teoreticko-metodologických východisek výzkum třídní a sociální struktury, pro pochopení obsahu pojmu „role tříd ve společenské organizaci práce“.

Pracovně profesionální aspekt dělby a kooperace práce nelze ploše ztotožnit s jejím sociálně ekonomickým aspektem. Jde o kvalitativně odlišné typy sociální diferenciace lidí, které se sice nutně v reálné empirii, ve vzájemných praktických aktivitách lidí prolínají a postupují, které je však nutno v pojmové analýze od sebe odlišit, neboť vypovídají o dvou relativním samovývojem a svébytností nadaných stránkách vzájemných vztahů mezi lidmi, jejichž jednota se prosazuje teprve v relativně dlouhých historických dimenzích.

První typ sociální diferenciace vypovídá o vztazích mezi pospolitými výrobci — lidskými činiteli výrobních sil spatými navzájem pracovně profesionálním rozčleněním jejich práce — a druhý typ o vztazích mezi vlastníky výrobních prostředků (nositeli, dominantními subjekty vlastnické funkce) a jejich nevlastníky (objekty vlastnické funkce), nebo — jde-li o socialistickou společnost — o vztazích mezi kolektivními vlastníky výrobních prostředků.

Do určení třídních charakteristik lidí vstupuje tedy pouze sociálně ekonomický aspekt dělby a kooperace práce. Pro vymezení obsahu pojmu „role tříd a sociálních vrstev ve společenské organizaci práce“ je relevantní pouze, zda to či ono individuum či skupina lidí je subjektem či objektem vlastnické funkce, zda je nositelem objektivně určené vlastnicko-vykořisťovatelské funkce nebo jejím objektem. Postavení lidí v systému pracovně profesionálních vztahů, jejich technicko-dirigentská funkce ve výrobním procesu (subjekt či objekt) je z hlediska postižení jejich třídního postavení irelevantní, do jejich třídních charakteristik nevstupuje.

Literatura

Flek, A.: *Vztah k výrobním prostředkům jako určující třídně diferencující znak*. Sociologický časopis 1976, č. 6.

Hába, Z.: *Vlastnictví za socialismu*. Bratislava, Pravda 1972.
 Lenin, V. I.: *Spisy*. Sv. 26. Praha, SNPL 1956.
 Lenin, V. I.: *Spisy*. Sv. 18. Praha, SNPL 1957.
 Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.
 Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 18. Praha, SNPL 1966.
 Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 20. Praha, Svoboda 1966.
 Plechanov, G. V.: *Izbrannyje filosofskie sočinenija*. Moskva, Gospolizdat 1956.
 Ripp, G.: *Kritika teorie průmyslové společnosti*. Nová mysl 1970, č. 7.

Резюме

Флек А.: Рабоче-профессиональный и социально-экономический аспекты разделения и кооперирования труда

В статье, посвященной некоторым общим теоретико-методологическим исходным положениям исследования классовой и социальной структуры, дан анализ логических связей между классово дифференцирующим признаком «роль классов в общественной организации труда» и понятием «разделение и кооперирование труда».

Понятия разделения и кооперирования труда обладают, как и другие социологические (экономические) категории, двойным содержанием и мы должны их рассматривать в двух их аспектах: в рабоче-профессиональном, в котором мы постигаем отношения разделения и кооперирования труда в качестве одного из слагаемых, одной из сторон производительных сил общества, и в социально-экономическом аспекте, который раскрывает социально-экономическую форму, производственный процесс, через который мы достигаем основную плоскость классовых характеристик людей. Напр., в капиталистическом процессе производства происходит не только расчленение человеческих компонентов производства (рабоче-профессиональное разделение производителей) и новое сочленение их труда. Одновременно здесь происходит и разделение людей на собственников и не-собственников. Следовательно здесь складывается иной тип, тип вертикальной и горизонтальной дифференциации индивидов, который разделяет людей на противоположные классы, который придает людям объективное определение противоположных ролей (функций) при регулировании отношений собственности. Одна часть общества (мы говорим о противоположных классовых полюсах буржуазного общества), капиталисты являются носителями функции собственности (ее доминирующими субъектами), а другая часть — пролетариат — объектом функции собственности.

Рабоче-профессиональный аспект разделения и кооперирования труда нельзя отождествить с его социально-экономическим аспектом, как это делается в некоторых вариантах (технико-детерминистических) структурно-функциональной теории стратификации. Здесь мы

сталкиваясь с качеством отличными типами взаимодействия людей в процессе производства, с качественно различными типами социальной дифференциации людей, которые, правда, взаимно переплетаются в реальной жизни, но которые следует рассматривать отдельно при понятийном анализе, так как они раскрывают две стороны взаимных отношений между людьми, обладающие относительно самостоятельным развитием и самобытностью.

Первый тип социальной дифференциации говорит об отношениях между совокупными производителями — человеческими слагаемыми производительных сил, взаимосвязанными рабоче-профессиональным расчленением труда, а второй тип — об отношениях между собственниками, владельцами средств производства (доминирующими субъектами функции собственности) и не-собственниками (объектами функции собственности) или (если речь идет о социалистическом обществе) об отношениях между коллективными собственниками средств производства.

Следовательно в определение классовых характеристик людей входит лишь социально-экономический аспект разделения и кооперирования труда, или, иначе говоря, положение людей в системе рабоче-профессионального разделения труда с точки зрения определения их классового положения не имеет значения. Как рабоче-профессиональный, так и социально-экономический аспект разделения и кооперирования труда представляют собой объективные, т. е. не зависящие от воли людей отношения между людьми. Однако у них есть и субъективная сторона; производственный процесс всегда является одновременно в той или иной степени и сознательным регулированием, управлением этими отношениями между людьми. Двойственность отношений сознательного управления людьми на производстве является выражением двойственности объективных отношений разделения и кооперирования труда.

Управление процессом производства, сознательное регулирование отношений между людьми на производстве является диалектическим единством (а не плоским тождеством) технического и социально-экономического (через отношения собственности) управления. Люди в процессе производства должны подчиняться двум типам руководящего авторитета: с одной стороны авторитету, объективному данному требованиями всякого комбинированного процесса производства, тем, что в развитом промышленном производстве расчлененные разделением труда виды деятельности должны сочетаться. Эти авторитарные отношения определяющиеся саморазвитием вещных факторов, производства, авторитет, без которого производство не может обойтись ни в капиталистическом, ни в социалистическом обществе.

При сознательном управлении процессом производства мы имеем дело и с авторитарным регулированием отношений между людьми, при чем решающее значение имеет факт, кто вла-

деет средствами производства — отдельный класс или общество в целом.

И эти два типа сознательного управления отношениями между людьми на производстве невозможно в теоретическом анализе отождествить, несмотря на то, что в реальности они взаимопроникают и переплетаются и их точное понятийное разграничение возможно только с помощью теоретического абстрагирования. Разграничить их необходимо с точки зрения правильного построения сравнительного анализа процессов управления в социалистических и капиталистических предприятиях. Если с точки зрения рабоче-профессиональных отношений между людьми в обоих противоположных системах можно найти много общих черт, то управление процессом производства с точки зрения формы собственности, классовой формы — диаметрально противоположно.

Далее автор указывает на то, что разграничение двоякого характера разделения и кооперирования труда позволяет правильно понять сущность изменений, наступающих при социалистической революции, и на этой основе вести борьбу как с социал-реформистскими, так и с анархизирующими ультралевыми интерпретациями, вскрывать гносеологические источники этих уклонов.

Summary

Flek A.: The Working-professional and the Socio-economic Aspect of the Division and Cooperation of Labour

The present paper, devoted to some general theoretical and methodological starting points of class and social-structure research, analyses the logical interdependence of the class-conditioned differentiating characteristic "role of classes in the social organization of labour" and the concept "division and cooperation of labour".

Similarly to other sociological (economic) categories, the concept of the division and cooperation of labour has a duplex content and must be conceived in its double aspect: in the working-professional aspect where the relations between the division and cooperation of labour are considered as a component, as one of the aspects of the society's productive forces, and in the socio-economic aspect concerned with the socio-economic form, the production process, involving the most substantial level of the people's class characteristics. For instance, it is not only the division of the human factors of production (the working-professional division of producers) and the re-combination of their efforts that is taking place in the capitalist production process. The division of people into owners and non-owners is simultaneously effected. Hence also another type of differentiation arises here — the type of vertical and horizontal differentiation of individuals, dividing people into antagonistic classes and imposing upon them the objective determi-

nation of a contradictory role (function) in regulating ownership relations. If we refer to the extreme class poles present in the bourgeois society, one part of the society, the capitalists, are bearers of the ownership function (i. e. its dominant subjects), while its second part, the proletarians, are objects of the ownership function.

The working-professional aspect of the division and cooperation of labour cannot be identified with its socio-economic aspect, as is the case in some (technico-deterministic) variants of the structurally functional stratification theory. What is involved here are qualitatively different types of interaction among people in the production process, qualitatively different types of social differentiation among people which, though overlapping and penetrating each other, have to be distinguished from each other in conceptual analysis since they refer to two aspects of interhuman relations endowed with relative self-development and self-existence.

The first type of social differentiation refers to relations among social producers — human factors of productive forces interconnected through the working-professional division of their activities, while the second type is concerned with relations between owners of the means of production (i. e. subjects of the ownership function) and non-owners of the means of production (objects of the ownership function), or, in case of a socialist society, with relations among collective owners of the means of production.

Thus the determination of people's class characteristics involves only the socio-economic aspect of the division and cooperation of labour, or, in other words, the position of people in the system of working-professional division of labour is irrelevant from the point of view of the determination of their class position. Both the working-professional and the socio-economic aspect of the division and cooperation of labour represent objective interhuman relations independent of the people's will. They have, however, their subjective aspect as well: to a greater or lesser extent, the production process always implies a conscious regulation, management of these interhuman relations. The duplex character of the relations of conscious management of people in production is expressive of the duplex character of objective relations connected with the division and cooperation of labour.

The management of the production process, the conscious regulation of interhuman relations in production implies a dialectical unity (not a flat identity) of technico-directive and socio-economic (ownership) management. In the production process, people must submit to a double type of managing authority: on the one hand, to an authority objectively determined by the claims of every combined working process, by the fact that, in developed industrial production, the necessity arises to combine activities differentiated from each other by the division of labour. These are authoritative relations given by the self-development of the material production factors; an authority production cannot dispense with either in a capitalist or in a socialist enterprise.

On the other hand, the conscious management of the production process also implies an authoritative regulation of interhuman relations; here it is of utmost importance, who has control of the decisive means of production — whether this is a certain class only or the society as a whole.

Notwithstanding their mutual overlapping and interpenetration in real empirism, these two types of conscious management of interhuman relations in production can by no means be identified in theoretical analysis, and a conceptually exact distinction between them can be made with the aid of theoretical abstraction only. This distinction is necessary from the point of view a theoretically correct conception of the comparative analysis of the management process in socialist and capitalist industrial enterprises. If, from the aspect of the conscious management of working-professional interhuman relations, a number of identical characteristics can be found in both the contradictory social systems, diametrical differences appear in the management of the production process from the aspect of its class-conditioned, ownership form.

The paper goes on to point out that the differentiation between the twofold character of the division and cooperation of labour makes it possible correctly to understand the substance of changes taking place in the socialist revolution, and, on this basis, to fight against their socially reformistic and ultra-left anarchistic interpretation, as well as to uncover the gnoseological roots of these deviations.

Úvod

Jedním z nesložitějších úkolů řízení je řízení komplexu společnosti a jejího nepřetržitého rozvoje. Tato široká a mnohostranná problematika vyžaduje využívání nových, stále se rozvíjejících vědeckých metod, které by dovolily racionálně uchopit a ovládnout složitou životní skutečnost využitím multidisciplinárního přístupu. Jedním z takových přístupů je systémový přístup jako metodologický princip tvořivého ovládnutí reality.

Zvláštní místo a význam systémového přístupu v řízení celého komplexu společnosti zdůraznil L. I. Brežněv, když řekl: „K vypracování odpovědného rozhodnutí je nezbytný komplexní systémový přístup. Tento přístup jsme přijali za svůj a budeme ho v životě důsledně uplatňovat [Brežněv 1973].

Při jeho využití se objevuje celá řada nových problémů, spojených s překonáváním „oborových“ bariér, především v jejich aspektu komunikačním. „Specializovaná hluchota“ znesnadňuje výměnu informací a podchycování skutečně nosných a nových myšlenek v řešitelských a tvůrčích kolektivech. Systémový přístup, založený na praktickém využívání metod operačního výzkumu, systémového výzkumu, kybernetiky a jiných, může sehrát roli metodické pomůcky, která pomůže překlenout nejenom komunikační bariéry ve vědeckých a řešitelských kolektivech, ale také roztržku mezi požadavky praxe a úrovní vědeckých závěrů.

Je však nutno konstatovat, že názory na obsah systémového přístupu se dosud krystalizují, a tedy i značně liší.

1. Krize buržoazního systémového přístupu

Systémové vědy vznikly jako konstruktivní odpověď na otázky, které přinesl vývoj společenské praxe. Západní vědci tvrdí, že sám pojem systému, systémový přístup a systémové vědy vznikly na západě ve dvacátých letech. S tím lze souhlasit, pokud jde o některé teorie zahrnované do systémových teorií (například kybernetika, operační výzkum), nelze však toto tvrzení přijmout, pokud jde o pojem systém a systémový přístup sám. Vždyť již Marxova analýza kapitalismu je skvělým příkladem komplexního systémového přístupu.¹

Vnitřní zákonitost systémového přístupu sama nutí hledat a vyjadřovat zákonitosti celku, a proto projektanti nebo výzkumníci zabývající se „velkými, neobyčejně složitými heterogenními systémy“, se zákonitě musí zabývat problémy společnosti. Za těchto okolností buržoazní věda, která dosáhla některých úspěchů v rozpracování dílčích systémových teorií, teorií operačního výzkumu a kybernetiky, se dostává do situace v rámci buržoazní společnosti konformním způsobem neřešitelné. V této společnosti se stále silněji projevují tendence odmítat využití vědy při řešení velkých problémů, bezradnost, přispívající k utvrzování názoru o hluboké „krizi vědy“. V kapitalistických zemích řeší systémovou problematiku přírodovědci a technici, jejich střetnutí se společenskou realitou a teoretické výlety do oblasti zkoumání společenských procesů však nemívají nejlepší výsledky.

Vědci, kteří jsou na půdě své vědecké disciplíny reální a myslí přísně logicky,

¹ Pojem systém se objevuje již u starověkých filozofů. Společenský systém, který považujeme za nejsložitější, analyzoval Marx jako „materiální

systém“. Bližší viz zvláštní číslo bulletinu Systémové inženýrství. Praha, Informetal 1975, s. 5–27.

označují komplexní společenské procesy za „zmatek“. Zabsolutňují svůj úhel pohledu na skutečnost tím, že nakonec nazvou současnou historickou epochu „věkem systémů“. Chronické neduhy kapitalistické společnosti, jejichž objektivní podstatu již dávno objasnil Marx, jsou podle názoru některých teoretiků vyléčitelné integrací vědních disciplín. R. Ackoff píše: „Operační výzkum není dost široký, aby operativně zkoumal charakteristiky našeho sociálního systému, který naléhavě potřebuje výzkum.“ Podle jeho názoru dosavadní „zmatek“ zapříčiňují ti, kteří dnes řídí, neboť „... používají koncepce věku strojů a jeho metod při pokusech zabývat se problémy věku systémů“ [Ackoff 1973: 661—671].

Buržoazní teoretikové systémů ignorují (ať již z neznalosti nebo záměrně) Marxovu analýzu kapitalistického výrobního způsobu jako systému a vůbec marxistickou teorii společnosti, která je veskrze systémová. Konkrétně se to projevuje tím, že se důsledně vyhýbají pojmu společensko-ekonomické formace a jakékoli zmínce o podstatných rozdílech dvou společenských systémů. Doporučují, aby pro pochopení a ovládnutí společenských procesů byla využita koncepce „organismů“ a nadhazují i otázky způsobu rozvinutí sociálního vědomí o „nemocné“ společnosti, jejíž „nemoc“ již dávno odhalil Marx.² Ackoff správně kritizuje dílčí přístupy — funkcionalismus a redukcionismus — a odmítá nadšení nad tím, jak „... zmatky byly odstraněny tím, že byly redukovány na problémy, jak byly odstraněny problémy redukcí na modely, a jak byly redukovány modely přehnaně zdůrazňující matematické prvky“. Upozorňuje také na nesprávné rozčleňování celku: „většina organizačních a sociálních zmatků naší doby nemůže být takto členěna“ (rozuměj — členěna na problémy vzájemně nezávislé — V. P.). [Ackoff 1973]. Uvedené racionální, kritické poznámky však nic nemění na skutečnosti, že buržoazní systé-

mové teorie mohou být jen dílčím nástrojem pro analýzu společenských jevů, pro pochopení zákonitosti společenských procesů a pro aktivní ovlivňování společenského vývoje. Proti zákonitostem vývoje společnosti jsou však bezmocné a nakonec slouží jako „hromosvod“ při neúspěchu pokusů o jeho řízení.³

V západních koncepcích systémového přístupu můžeme rozlišit dvě tendence: *První je speciálně vědecká a souvisí s rozpracováním aplikačních otázek systémového přístupu na dílčí problémy.* Patří k ní systémový výzkum v konkrétních oblastech vědění, v biologii, v politické ekonomii, v ekologii apod. Je představována matematicko-technickými disciplínami, jako jsou systémové inženýrství, systémová analýza, operační výzkum, teorie her, teorie rozhodování, teorie organizace atd. *Druhá se dotýká samého způsobu myšlení a vydává teorii systémů za světový názor.* Například A. Rappoport píše: „Obecná teorie systémů je světový názor nebo metodologie a nikoli teorie v tom smyslu, který je přikládán tomuto termínu ve vědě“ [Averjanov 1974].

Tato ideologická funkce přisuzovaná systémovým vědám tvoří hlavní omezení systémového přístupu prezentovaného většinou západních teoretiků. Kamenem úrazu je zde pokus „etablovat teorii celé společnosti pomocí představ a pojmů systémových věd“, jak výstižně konstatuje C. Warnkeová [Warnke 1976], tedy abstraktně, bez ohledu na konkrétní společenskou realitu. V této rovině se stává ústředním problémem vztah systémových věd k nejobecnější teorii, jakou představuje dialektický materialismus. Jakmile systémový přístup, systémová teorie sama o sobě, je vydávána za obecnou teorii vhodnou k pochopení, zkoumání a řízení komplexu společenských procesů, překračuje hranice svého speciálního oboru a dostává se do protikladu k dialektickému materialismu. Pro vypracování teorie řízení sociálních procesů v podmínkách rozvinuté socialis-

² Když A. Rappoport hovoří o koncepci velkých lidských organizací jako živých organismů, píše: „Onemocnění jednotlivců, obvykle ví, že je nemocný. Jak lze však rozvinout sociální vědomí, aby společnost také věděla, že je nemocná?“

³ Oficiální vládní místa západních zemí se po počátečním nadšení pro systémovou analýzu od ní

distancují. Jak uvádí O. Sulc, americké ministerstvo financí netrvá od roku 1971 na povinnosti zdůvodňovat dlouhodobé vládní projekty metodou PPBS (Planning, Programming, Budgeting System) a hledá nové komplexnější přístupy a odpovídající metody.

tické společnosti, jakož i pro praxi řízení je nezbytné využít všech pozitivních poznatků, jež systémové teorie přinesly, současně však modifikovat celý přístup i jednotlivé teorie na základě marxistické metodologie.

2. Charakteristika marxistického systémového přístupu

Vývoj společenské praxe dnes staví otázku aplikace systémového přístupu při řešení problematiky řízení společenských procesů. Definují-li teoretikové systémového inženýrství systém jako „soustavu lidí a strojů s cílovým chováním“ [Jenkins 1968], pak hlavní potíže v jejich přístupu způsobují používané metody, které jsou společenským systémům neadekvátní. V tomto přístupu jsou pak společenské systémy názirány z abstraktních, zpravidla funkcionalistických pozic a jsou ignorovány sice skryté, ale obecné zákonitosti působící v reálných společenských procesech.

Na tento nedostatek respektování obecného upozorňoval již V. I. Lenin. „... Kdo se chápe dílčích otázek bez předběžného řešení obecných problémů, ten zcela určité bude na každém kroku stále na tyto problémy narážet aniž by si byl vědom na co vlastně naráží“ [Lenin 1958]. — To se samozřejmě nemůže změnit pouhým voláním po odstranění „zmatků“ a stížnostmi na „nepochopení“ manažerů. Nezbyvá nic jiného, než skutečně a důsledně uplatňovat systémový přístup, především v jeho základních principech.

Jedním z principů systémového přístupu je priorita celku a jeho cílů při řešení všech dílčích otázek. Respektovat prvenství celku nad částí v oblasti sociálních jevů znamená zkoumat každý dílčí jev v jeho sociální a třídní funkci a konfrontovat ho s funkčním vývojem celku. Systémový přístup tedy předpokládá, že se vychází z reality společensko-ekonomické formace jako celku, jenž výrazně modifikuje činnost a funkci všech komponent, což implikuje požadavek těsné návaznosti na teorii společnosti. Má-li být aplikace

systémového přístupu úspěšná, je nezbytné vycházet z reality dané *společensko-ekonomické formace*, což je však termín marxistický a buržoazní systémoví teoretikové jej buď neuznávají, nebo vůbec neznají. Jediná skutečně vědecká teorie společnosti, která objasňuje imanentní zákonitosti jejího vývoje, byla vypracována Marxem a má výrazné systémový charakter.⁴

Presvědčivě dokazuje, že společnost může být analyzována jen na základě odhalování skrytých, vnitřních zákonitostí. Jevová stránka a apriorní modely zaváděné „zvenčí“ mohou sloužit jen jako pomůcka k identifikaci skrytých zákonitostí. Marxistický systémový přístup je tedy přístupem komplexním, aplikace buržoazních teorií je nutno vždy v tomto smyslu modifikovat, což se týká i některých rozdílů v pojmech a chápání jejich obsahu.

Marxisté chápou systémový přístup v oblasti společenských procesů nikoli jako samostatnou univerzální metodologii, a tím méně jako světový názor, nýbrž jako rys dialektického zkoumání. Sama systémová představa dialektického materialismu spočívá především na analýze *konkrétní společnosti* a definici jejich systémových vlastností. Tím se podstatně liší od buržoazních koncepcí, které chápou společnost jen jako systém“ (kybernetický systém, obecně abstraktní systém atd.) a reálné společenské procesy využívají pouze k doložení *dílčího systémového aspektu*.

Na základě zásadních rozdílů v systémových přístupech buržoazních a marxistických teoretiků se zformovaly dva základní směry systémového hnutí, a to *marxistický systémový výzkum* a *buržoazní systémový výzkum* [Naumenko 1976]. To má svůj hluboký význam vzhledem k nezbytnosti stále širšího využívání technik a metodik systémového přístupu v procesu řízení výstavby rozvinuté socialistické společnosti.

3. Člověk v systému

Společnost je vlastně systémem společenských vztahů individuů na určitém stupni

⁴ Marxovu metodu, která tvoří základ zkoumání jakýchkoli reálných systémů, lze charakterizovat takto: 1. Marx zkoumal kapitalistickou společnost jako komplexní systém v mnohotvárnosti protikladných vazeb jeho elementů (subsystémů); 2. Odhaloval podstatu kapitalismu v procesu jeho vzniku, rozvoje a odumírání.

3. Charakterizoval rozvoj společensko-ekonomické formace jako dialektický proces kvantitativně kvalitativních přeměn, jehož hybnými silami jsou vnitřní protiklady a jenž probíhá po vzestupné spirále.

společenského vývoje a systémem činnosti těchto individuí v daných společenských vztazích. Vývoj společnosti je vlastně systémem společenského vývoje individuí, systémem, v němž se jednotlivci vyvíjejí tím, že rozvíjejí vzájemnou činnost v procesu společenské výroby materiálních statků, čímž nemění pouze okolní přírodu, ale také sebe sama.⁵

Systémová organizace společnosti, která je založena na soukromém vlastnictví výrobních prostředků a již jsou tedy vlastní třídní antagonistické protiklady, projevující se ostrou konkurencí mezi lidmi, se od základu liší od systémové organizace společnosti založené na společenském vlastnictví výrobních prostředků. V socialistické společnosti dominuje princip soudružské spolupráce mezi lidmi, projevující se v celospolečenské kooperaci a socialistickém soutěžení.

Principiální otázka systémového přístupu, otázka priority celků a jeho cílů, je spjata právě s tímto podstatným rozdílem mezi společensko-ekonomickými formacemi. Společnost nelze redukovat na organický systém; individua, lidé, nejsou pouze specializovanými buňkami. Podstatná je skutečnost, že člověk reflektuje svou existenci, myšlenkově projektuje svou činnost. Systémy skládající se z individuí, která mají vědomí, jsou však specifické, neboť vědomí je vždy formováno konkrétními, objektivními okolnostmi. Takovou prakticky zjevnou předmětnou objektivní okolností je společenská výrobní činnost. V praktické výrobní činnosti lidé realizují své cíle; cíl je výsledkem lidské pracovní činnosti. Je však výsledkem specifickým, který představuje jednak uskutečnění této pracovní činnosti, jednak je zároveň jejím předpokladem, což výstižně vyjádřil Marx na příkladu rozdílu mezi včelou a architektem. Lidské jednání je cílevědomé jednání, Marx a Lenin zdůrazňovali, že dějiny nejsou nic jiného než činnost individuí sledujících své cíle a své zájmy.

V kapitalistické společnosti je individuum podřízeno zákonitostí kapitalistické reprodukce, kapitalistické dělby práce, projevuje se zde odcizení pramenící ze

soukromého vlastnictví výrobních prostředků a třídně antagonistické rozdíly vyplývající z vykořisťování. Jednotlivá individua i mnohé subsystémy v kapitalistické společnosti nemohou považovat rozvoj celého systému za předpoklad své vlastní činnosti. Jinak řečeno, obecné zákonitosti a vlastnosti celého systému netvoří obsah cíle každého subsystému. Jde spíše o shluk dílčích, omezených, specifických cílů, namnoze protichůdných, což se koneckonců projevuje jako živelný rozvoj kapitalistické společnosti, silně omezující možnosti jejího cílevědomého řízení.

Taková společenská realita se může jevit jako „zmatek“. Každý zde jedná cílevědomě ve své skupině, třídě, v celku však jde o živelnost.

3.1. Člověk a výroba

Člověk není nikdy pouhým specializovaným prvkem v systému, ale prvkem, který na základě svých fyziologických a psychických vlastností dává společenskému systému jeho specifičnost.

Významnou charakteristikou člověka je jeho vědomí, schopnost reflexe skutečnosti a aktivního, vědomého zásahu do přírodní reality. Lidské vědomí je formováno objektivními okolnostmi. Takovou prakticky zjevnou a nejvýznamnější objektivní okolností je pracovní, výrobní činnost lidí.

Člověk jako individuum, jeho schopnosti, myšlení, jednání a cíle, životní způsob vůbec, jsou formovány jeho místem a úlohou ve společenském výrobním procesu.

V procesu látkové výměny s přírodou hrají významnou úlohu výrobní prostředky, které v současné etapě vědeckotechnického rozvoje představují složité, velké, mnohokomponentní systémy typu „člověk-stroj“. Socialismus zdědil od kapitalismu takovou dělbu práce, v níž v některých odvětvích a směrech doposud přežívá tendence využití člověka jako „specializovaného orgánu“ rozsáhlého strojového systému. Tím je reprodukován negativní vliv konkrétní dělby práce ve výrobě a pod-

⁵ „Ve výrobě působí lidé nejen na přírodu, nýbrž také na sebe navzájem. Vyrábějí jen tak, že spolupracují určitým způsobem a své práce navzájem

směňují. Aby vyráběli, vstupují do určitých vztahů a poměrů, za nichž se uskutečňuje jejich působení na přírodu, uskutečňuje se výroba“ [Marx 1950].

minky vzniku „profesionálního kretenuismu“, o němž psal Marx.

Postupné nahrazení pracovních funkcí člověka strojem, zahájené v období mechanizace, se v současné době projevuje ve vyšší formě — jako automatizace společenské výrobní i řídicí činnosti. Rozvoj automatizace je základním technickým předpokladem pro skutečné vyčlenění člověka mimo výrobní proces, a dokonce i mimo některé oblasti činnosti v procesu řízení. Člověk se může postavit mimo tyto procesy jako jejich kontrolor.

Pracovník takového typu však již nemůže být „neúplným dělníkem“, jeho kvalifikace nutně musí mít systémový charakter a předpokládá jednotu tří stránek práce — její společenskosti, vědeckosti a systémovosti. To znamená, že pracovník musí mít základní rysy všestranně rozvinuté osobnosti, která si osvojila vědecké poznatky a univerzálně se rozvíjí. Systém rozvoje vychází ze základního celkového cíle společnosti, jímž je „všestranný rozvoj člověka“, a představuje sociální problém systémového přístupu. Jde o systém rozvoje zaměřený na „univerzalizaci osobnosti“, o systémový přístup k hlavnímu úkolu komunismu — vytvoření společnosti, v níž všestranný rozvoj člověka je podmínkou všestranného rozvoje všech. V tom je zdroj základních rozdílů zásad sociální organizace v kapitalismu a v socialismu. Pod zorným úhlem obecných cílů je člověk v socialistické společnosti chápán jako osobnost, univerzální bytost, která i při plnění specializovaných funkcí a dílčích operací v systému společenské reprodukce musí mít určitý „přebytek informací“. Pro své jednání musí mít *sociální informace*, to znamená informace o stavu celého společenského systému. Je znám Leninův výrok o tom, že brána k úplnému komunismu bude otevřena tehdy, až každý pracující bude schopen řídit stát, každý pracující bude schopen jednat jako představitel celé společnosti, což samozřejmě znamená, že bude mít také odpovídající informace. Uvedený „maximalistický“ přístup k sociální informaci má zvláštní význam pro řešení otázek řízení v socialistické společnosti a v komunismu.

Takto vyzbrojený člověk již není „neúplným individuem“, ale univerzální bytostí.

Z tohoto hlediska je nutno nazírat otázky rozvoje aktivity a iniciativy pracujících, úkoly propagandy, politické informace apod. Univerzálnost individua je současně nezbytnou podmínkou pro dosažení *sociální sourodnosti společnosti*. Účast na společenské dělbě práce a způsob její realizace na všech stupních se významně podílejí na formování způsobu života každého člena společnosti. Osvobození člověka od specializované fyzické pracovní činnosti však na něj na druhé straně klade požadavek maximálního pochopení funkce integrovaného celku, osvojení si této celkové funkce; jinak každá informace ztrácí svoji hodnotu. To jsou hlavní důvody, proč otázky sběru, přenosu, uchování a zpracování informací, jakož i automatizace těchto procesů, mají tak velký význam při budování vyspělé socialistické a komunistické společnosti.

4. Komplexní a systémový přístup

Systém společenských vztahů v socialistické společnosti ovlivňuje způsoby, formy a prostředky všestranného rozvoje osobnosti jako základu rozvoje společnosti. Všechny sféry společenského života tvoří subsystémy celistvého souborného sociálního systému, který zajišťuje rozvoj člověka a všech pracujících v socialistické společnosti nejenom jako jedinců, kteří plní zvláštní specializované funkce, ale jako komplexních osobností v procesu politického, sociálního, ideologického a morálního rozvoje. Objevuje se zcela nový problém systémového přístupu, a to vztah systémovosti a komplexnosti.

Pojmy komplexní a systémový přístup jsou sice stejného druhu, nelze je však považovat za totožné. Komplexní znamená mnohostranný přístup k jevům, sledování mnoha různých faktorů, kvalitativně různých procesů a jevů. Mnohostrannost ovšem může být nejen dialektická, ale také eklektická (jako například teorie faktorů v buržoazní sociologii). Komplexní přístup ke společenským jevům se neredukuje na sledování jednoho, druhého, desátého atd. jevu. Marxistický, všestranný komplexní přístup předpokládá, že bude objasněna vnitřní souvislost, vnitřní subordinace, vzájemná podřízenost různých

ných faktorů, z nichž vyšleníme hlavní a druhotné. V základě komplexního přístupu stojí systémová představa, veškerá mnohost různých faktorů musí být chápána jako jednotný systém, v němž existuje hlavní, určující, vládnoucí vztah a vztah podřízený. Vzorem takového komplexně systémového přístupu ke společenským jevům je marxistické pojetí společensko-ekonomické formace. Leninovo pojetí vztahu ekonomiky a politiky, v němž je definována politika jako zobecnění ekonomiky, ukazuje na logiku systému různých přístupů v komplexním přístupu ke společnosti.

Komplexní přístup dnes předpokládá možnost, a dokonce nezbytnost řízení ve všech sférách lidské činnosti. Předpokládá možnost hodnocení jednoho a téhož jevu podle různých, předem dohodnutých kritérií. Tak například při řešení *technického úkolu*, což je typická činnost konstruktérů, projektantů a systémových inženýrů, je komplexní přístup realizován v několika úrovních a v několika liniích řešení.

První úroveň představuje *návrh různých variant* technických řešení. Na současné úrovni rozvoje techniky a technologie je výběr technických prostředků k realizaci technického úkolu relativně málo závislý na sociální problematice.

Druhá úroveň představuje *výběr varianty*, realizovaný podle nových, netechnických kritérií — například z hlediska vhodnosti technologie, podle ekonomických kritérií, a konečně i podle sociálních kritérií, jakými jsou sociální účelnost a sociální efektivnost. Konstruktér, který musí uvažovat ve všech uvedených rovinách, se tak dostává od technického modelování až k modelování sociálnímu. Zde se ovšem neobejde bez myšlení v dimenzích sociálních pojmů a představ a v dimenzích řízení sociálních procesů.

Řešení rozsáhlejšího úkolu musí pak probíhat paralelně v liniích technického řešení, personálního a kvalifikačního zabezpečení a uživatelské problematiky za neustálé koordinace všech linií. (Bližší viz [Kutta 1973]).

Souhrn kritérií je však nezbytné významově distancovat, vyčlenit hlavní, určující. Přitom v souhlase s principem dominance celku a jeho cílů, mohou být rozhodující

cími určujícími kritérii jen kritéria sociálně politická, která jsou základem stranickeho řízení společnosti a jsou dána vedoucí silou společnosti — komunistickou stranou.

Politika strany je koncentrovaným vyjádřením objektivních potřeb řízení systému na podkladě nejobecnějších a nejvyšších sociálně politických kritérií. Jsou to obecná, obecně systémová kritéria, která vyjadřují perspektivní úkoly a cíle naší socialistické společnosti a životní zájmy dělnické třídy. Socialistická společnost je uvědoměle řízená společnost, v níž společný sociální cíl určuje jednání každého podsystému a každého prvku v celku. To je podstata organického spojení systémového a komplexního přístupu.

5. Závěr

Využívání systémového přístupu při řešení otázek řízení sociálních procesů není možné opírat pouze o poznatky buržoazních systémových teoretiků. Ve shodě s požadavky KSSS a KSČ směřujícími k účelnému využívání komplexního systémového přístupu při řízení společnosti v období „spojování vymožeností vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu“ je nezbytné formovat a využívat marxistického systémového přístupu, v němž by byly integrovány všechny využitelné poznatky západních teoretiků. Tento přístup vychází z principu priority celku nad částí, opírá se o pojem „sociálně ekonomická formace“, „cíle formace“, jimiž je dána celostní charakteristika společenského systému, určující a modifikující činnost a hodnocení funkce všech subsystémů. Takto je překonávána systémová abstrakce buržoazních teoretiků a pojem systém dostává konkrétní třídní obsah.

Problém, který je spjat s možností řízení společnosti a společenských procesů, je vztah komplexního a systémového přístupu. Komplexní přístup vyžaduje objasnění vnitřních souvislostí sledovaných jevů v systému a vyjádření jejich hierarchie. Člověk v systému je chápán jako „konkrétní“ třídně determinované individuum, jehož vědomí a způsob života jsou formovány v objektivním materiálním procesu, jímž je společenská výrobní činnost. Ce-

lostní charakteristiky systému se transformují do požadavku formování nového, všestranně rozvinutého člověka především prostřednictvím změn místa a funkcí člověka ve společenském reprodukčním procesu, což je chápáno jako sociální problém systémového přístupu korespondující se základní složkou sociálních procesů, od níž se odvozují kritéria pro jejich řízení.

Literatura

- Ackoff, R.: *Science in the Systems Age: Beyond IE, OE and MS. Operation Research*, sv. 21 1973, č. 3.
- Averjanov, A. N.: *Kategorija „sistema“ v dialektičeskom materializme*, Moskva, Nauka 1974.
- Blauberg, I. V. — Judin, E. G.: *Stanovlenije i suščnost sistemnogo podchoda*, Moskva, Nauka 1973.
- Brežněv, L. I.: *Leninskim kurzom*, Moskva, Mysl 1973.
- Jenkins, G. M.: *The Systems Approach*. Journal of System Engineering 1968, Vol. I, No. 1.
- Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*, Praha, Svoboda 1973.
- Lenin, V. I.: *Spisy*. Sv. 15. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. — Engels, F.: *Vybrané spisy*, Praha, Svoboda 1950.
- Naumenko, L. K.: *Marxisticko-leninská metodologie systémového přístupu ke společenským jevům a řízení socialistické společnosti*, Praha, Odd. propagandy a agitace ÚV KSČ 1976.
- Rappoport, A.: *Modern System Theories. A Prospective for the Solution of Changes*. In: General Systems Vol. XV. 1970.
- Sborník: *Naučnyje i praktičeskije problemy bolšich sistem. Bolšije sistemy, teorija, metodologija, modelirovanije*, Moskva, Nauka 1971.
- Šulc, O.: *Současné přístupy k vyjádření komplexnosti vývojových procesů*, Praha, ÚFS ČSAV, Studijní materiál týmu č. 138, 1976.
- Warne, C.: *Abstraktní společnost*, Praha, ÚFS ČSAV 1976.

Резюме

Перница В.: Системный подход к управлению социальными процессами

Одним из методологических средств управления комплексом общества является системный подход. Его приложение к управлению социалистическим обществом не может, однако, строиться лишь на использовании знаний, накопленных буржуазными теоретиками, так как их системные взгляды закономерно наталкиваются на социальную реальность. Складывание марксистского системного подхода после-

довательно исходит из признания первенства целого перед частью, картина системы строится на анализе конкретного общества и опирается на понятие «общественно-экономическая формация».

Целостными характеристиками общественной системы признаются цели общественно-экономической формации, которые должны видоизменять деятельность и определять оценку функций всех подсистем. Системы, элементами которых являются люди — специфичны, ибо человек как индивид, его способности, мышление, деятельность и цели, его образ жизни в целом, формируется его положением и ролью в общественном процессе производства. Автоматизация производства и управления подчеркивает значение требования системного характера квалификации. Человек, занимающий место вне непосредственного процесса производства, в качестве контролера над ним, должен обладать основными чертами универсальной личности. Проблема «всестороннего развития человека» есть социальная проблема системного подхода.

Отношение комплексного и системного подхода связано с возможностью управления общественными процессами. Комплексный подход требует объяснения внутренних связей и закономерностей явлений на основании анализа конкретного общества и происходящих в нем процессов. Множество разных факторов должно рассматриваться как единая система, в которой существует основное, определяющее отношение и подчиненные отношения. Из преобладания целого и его целей вытекает значение социально-политических критериев для управления обществом как целым и отдельными подсистемами.

Summary

Pernica V.: The System Approach and the Control of Social Processes

The system approach represents one of the methodological aids in controlling the complex of society. Of course, its application in the control of socialist society cannot be developed only on the basis of the knowledge gained by bourgeois system theoreticians whose system notions lawfully strike against social reality. The formation of the Marxist system approach consequentially builds on the priority of the whole over the parts; the system conception is based on the analysis of concrete society, its underlying conception being that of the “socio-economic formation”.

The goals of the socio-economic formation, necessarily aimed at modifying the activity and determining the evaluation of the function of all subsystems, are held for the integral characteristics of the social system. Systems having people as their components are specific, due to the fact that man as an individual, his abilities, thinking, activities

and goals, and, in general, his way of life are formed by his position and role in the social production process. The automation of production and managerial activities draws attention to the claimed system character of qualification. Man who takes his stand beside the immediate production process as its controller must necessarily have the basic characteristics of a universal personality. The problem of an "all-round development of man" is a social problem of the system approach.

The relation between the complex and the system approach is connected with the pos-

sibility to control social processes. The complex approach necessitates the elucidation of internal implications and laws of phenomena on the basis of the analysis of a concrete society and the processes taking place within it; the multitude of various factors must be conceived as a uniform system involving the leading, determining relation and subordinate relations. The dominance of the whole and of its goals contributes to enhancing the importance of sociopolitical criteria in controlling society as a whole as well as individual subsystems.

K niektorým poznatkom z aplikácie sociálnej analýzy v podnikovej praxi

1. Vymedzenie problematiky

V našej podnikovej praxi sa v posledných rokoch venuje intenzívna pozornosť vytváraniu potrebných organizačných, metodických, koncepčných predpokladov pre účinnú aplikáciu kvalitatívne vyšších foriem a metód práce v celom systéme komplexnej starostlivosti o pracujúcich. Cieľom tohoto úsilia je dosiahnutie takého prepojenia technickej, ekonomickej a sociálnej stránky podnikových plánov, aby sa ešte výraznejšie zosúladiť ekonomická a sociálno-politická, humanizačná funkcia socialistického priemyselného podniku, a to na základe vedecky zdôvodnených, plánovitých zásahov do podnikovej sociálnej reality. K významným nástrojom realizácie týchto kvalitatívne vyšších foriem a metód práce v celom systéme starostlivosti o pracovníkov socialistického priemyselného podniku patria komplexné programy starostlivosti o podnikový kolektív.

Nevyhnutnú podmienku pre programovanie vedecky zdôvodnených, plánovitých, účinných a efektívnych zásahov do podnikovej sociálnej reality tvorí sociálna analýza, ktorej hlavnou funkciou v socialistickom priemyselnom podniku je „... na základe viacodborového prístupu vedecky postihovať existujúcu sociálnu realitu a vývojové trendy, ktorých včasné poznanie umožní i spoločensky pozitívne ovplyvňovať ich ďalší rozvoj prostredníctvom plánu ako hlavného nástroja riadenia socialistického podniku“ [Kohout 1975 : 30]. Sociálna analýza práve tým, že po obsahovej stránke je zameraná na exaktné identifi-

kovanie podnikovej sociálnej reality, sa stáva nielen základnou metódou poznania podnikového sociálneho systému, základných sociálnych javov a procesov, ale aj základnou metódou konkretizácie tých cieľov, zámerov a opatrení, ktoré tvoria obsahový rámec komplexného programu starostlivosti o pracujúcich podniku.

Doterajšie teoretické poznatky [Kohout 1971; Kohout 1975; Metodika 1969; Mihálik 1974] a praktické skúsenosti ukazujú, že praktické využitie sociálnej analýzy pri tvorbe komplexných programov starostlivosti o pracovníkov podniku je možné iba vtedy, keď sa dôsledne rešpektujú tieto zásady:

a) Sociálna analýza podnikovej sociálnej reality musí vychádzať z jednotného koncepčného rámca.

b) Sociálna analýza musí byť aktuálna (problémy v sociálnej rovine sa môžu pružne a operatívne riešiť iba vtedy, keď sa včas poznajú).

c) Sociálna analýza musí byť komplexná (iba komplexný pohľad na sociálnu realitu umožní správnu orientáciu pri vymedzovaní hlavných a vedľajších problémov).

d) Sociálna analýza musí byť permanentná (iba porovnávanie jednotlivých problémov v určitých časových intervaloch umožní účinnú korekciu programových zámerov a opatrení).

e) Sociálna analýza musí byť prehľadná, názorná, prakticky aplikovateľná.

Potvrdzujú to aj skúsenosti a poznatky z tvorby komplexného programu starostlivosti o pracujúcich na r. 1976—80 vo VSŽ, n. p. Košice,¹ z ktorých jednoznačne vy-

¹ Východoslovenské železiarne sú hutníckym podnikom s uzavretým hutníckym cyklom (úprava a spracovanie surovín, výroba metalurgického koksu, výroba surového železa, výroba surovej ocele a jej spracovanie na plechy stredné, hrubé a jemné valcované za tepla a studena do minimálnej hrúbky 0,22 milimetrov). V súčasnosti sa Východoslovenské

železiarne s počtom cca 23 tisíc pracovníkov zaraďujú medzi desať najväčších podnikov v ČSSR. O ich ekonomickom význame pre naše národné hospodárstvo hovoria tieto údaje: v r. 1975 dosiahla výroba tovaru hodnotu 9 miliárd 55 miliónov Kčs, vývoz hodnotu (vo VC) 2 867 821 Kčs.

plyva, že efektívne využitie sociálnej analýzy pri sociálnom programovaní je možné iba pri dôslednom dodržiavaní uvedených zásad.

Vzhľadom k tomu, že získané poznatky z využitia sociálnej analýzy pri identifikácii podnikovej sociálnej reality vo VSŽ majú širšie nielen praktické, ale aj teoretické súvislosti, budeme im v ďalšej časti nášho príspevku venovať podrobnejšiu pozornosť.

2. Obsahové zameranie sociálnej analýzy

V podmienkach VSŽ pri vymedzovaní obsahového zamerania analýzy kladol sa dôraz na to, aby na základe praktickej aplikácie tohoto nástroja komplexného poznávania podnikovej sociálnej reality boli zhromaždené také špecifické súbory sociálnych informácií, ktoré umožnia komplexné postihnutie jednotlivých stavov² podnikového sociálneho systému, identifikáciu najdôležitejších sociálnych javov a procesov. Táto orientácia bola výrazom akceptácie tej skutočnosti, že iba vyčerpávajúca znalosť podnikovej sociálnej reality, základných sociálnych javov a procesov „...umožní i spoločensky pozitívne ovplyvňovať ich ďalší rozvoj...“ [Kohout 1975 : 30], voľbu účinných foriem ich regulácie, ako aj konkretizáciu zámerov, opatrení, podmienok a možností rozvoja podnikového kolektívu.

² V sociálnom systéme priemyselného podniku rozlišujeme tieto stavy: stav obsadenia spoločensko-profesionálnych pozícií, stav akceptácie (prijatia) obsadených pozícií, stav integrácie spoločenského systému, rovnováhy a finály. Pozri bližšie [Pichňa 1972 : 44–56].

³ Naše zameranie sociálnej analýzy so v podstate kryje s koncepciou J. Kohouta, podľa ktorého musí sociálna analýza socialistického podniku nevyhnutne postihovať tieto oblasti: Analýza sociálnej štruktúry kolektívu pracujúcich, Analýza pracovného prostredia, Analýza motivačnej sféry, Analýza komunistickej výchovy a rozvoja osobnosti pracujúcich, Analýza sociálnej klímy v pracovnom kolektíve [Kohout 1975 : 28–29].

⁴ Sociálno-ekonomické ukazovatele tvoria východiskovú a nevyhnutnú základňu pre objektívnu identifikáciu podnikovej sociálnej reality a konkretizáciu programových zámerov a opatrení podmienajúcich rozvoj materiálnych a kultúrnych podmienok života kolektívu pracujúcich, rozvoj samotného človeka a vplyv sociálnych podmienok na rozvoj výroby. Možno ich rozdeliť na ukazovatele sociálno-ekonomického charakteru a na opatrenia na zdokonaľovanie sociálno-psychologických vzťahov [Mihalik 1974 : 221].

Sociálno-ekonomické ukazovatele predstavujú celú sústavu a ich použiteľnosť pri analýze a programovaní sociálneho rozvoja podnikového kolektívu je potrebné najprv verifikovať, selektívne roztriediť do takých ucelených celkov, ktoré organicky nad-

K dosiahnutiu takto chápanej funkčnosti sociálnej analýzy boli postupne vytvorené nasledovné predpoklady:

1. Na základe obsahovej a tématickej diferenciácie sociálnej problematiky v podniku bola zvolená taká koncepcia sociálnej analýzy, ktorá umožňovala transformovanie komplexu sociálnych informácií do týchto výstupných systémov:

- a) sociálno-profesionálna štruktúra podnikového kolektívu,
- b) podnikové sociálne služby,
- c) pracovná aktivita, iniciatíva, sociálna angažovanosť, pracovná disciplína, fluktuácia.
- d) sociálna klíma v pracovných kolektívoch.³

2. Pre každý jednotlivý výstupný systém sociálnej analýzy boli na základe logickej sumarizácie a obsahovej diferenciácie vyšpecifikované základné sociálno-ekonomické ukazovatele,⁴ ktoré sa stali východiskovou informačnou základňou komplexnej analýzy jednotlivých stavov podnikového sociálneho systému, vlastností sociálnych javov a procesov.

3. Na tématickú diferenciáciu a logickú sumarizáciu sociálno-ekonomických ukazovateľov nadväzovala tvorba komplexného informačného systému.⁵

Paralelne so špecifikáciou informačných podsystemov boli stanovené informačné zdroje, zásady zberu a spracovania infor-

vázujú na systém ekonomických ukazovateľov. Pozri bližšie [Kutta 1976 : 139]. Na základe uvedeného prístupu môžeme sociálno-ekonomické ukazovatele rozdeliť do týchto skupín:

1. ukazovatele rozvoja materiálnych a kultúrnych podmienok fungovania osobnosti, skupiny, kolektívu;
2. ukazovatele odražajúce fakty správania jednotlivca a skupiny;
3. ukazovatele odražajúce fakty vedomia, pozri bližšie: [Metodika 1969 : 22].

Z týchto polôh sme pristupovali k tvorbe prakticky využiteľného systému sociálno-ekonomických ukazovateľov aj vo VSŽ. (Pozri bližšie: Metodika pre prípravu programu sociálnej starostlivosti o pracujúcich VSŽ na r. 1976–1980. Košice, VSŽ 1974.)

⁵ Informačný systém bol v návaznosti na obsahové zameranie sociálnej analýzy a diferenciáciu sociálno-ekonomických ukazovateľov rozčlenený na tieto podsystemy:

1. Informačný podsystem o sociálno-ekonomických charakteristikách pracovníkov podniku.
2. Informačný podsystem o pracovných podmienkach a ochrane zdravia pri práci.
3. Informačný podsystem o podnikových sociálnych službách.
4. Informačný podsystem o prejavoch pracovného správania.
5. Informačný podsystem o spoločensko-politickej aktivite podnikového kolektívu.

mačii. Za základné informácie zdroje boli zvolené: Jednotná evidencia pracujúcich, štatistické výkazníctvo, vnútropodnikové výkazy úseku pre kádrovú a personálnu prácu, sociologické, psychologické a fyziologické výskumy, prieskumy a expertízy, informácie z ostatných podnikových systémov (technický, organizačný a pod.).

Na základe takto zvoleného postupu sa vytvorili predpoklady pre zhromaždenie takých špecifických súborov sociálnych informácií, ktoré umožnili komplexnú sociálnu analýzu podnikovej sociálnej reality a na jej základe formuláciu konkrétnych doporučení, upresňovanie cieľov a voľbu takých prostriedkov, ktoré umožnia včasné, racionálne riešenie podnikovej sociálnej skutočnosti.⁶

V ďalšej časti nášho príspevku budeme venovať pozornosť problematike využívania poznatkov zo sociálnej analýzy pri koncipovaní záverov a doporučení pre jednotlivé položky sociálneho programu.

3. Závery zo sociálnej analýzy pre oblasť rozvoja podnikového kolektívu

Ľudia predstavujú v každej organizácii, každom podniku základnú a rozhodujúcu zložku výrobných síl, tvoria — ako zdôrazňuje V. G. Afanasjev — „hlavný komponent každého sociálneho systému, ... vytvárajú svojou prácou veci, ... riadia technologické a sociálne procesy, vstupujú navzájom do rozmanitých vzťahov, majú vedomie, idey, vytvárajú popri materiálnych aj duchovné hodnoty“ [Afanasjev 1975 : 134]. Od toho, aký kolektív pracovníkov má podnik k dispozícii a ako je tento kolektív riadený, „... závisí v značnej miere aj riadenie vecí a procesov“ [Afanasjev 1975 : 134], závisí kvantitatívne a kvalitatívne plnenie jednotlivých podnikových úloh a cieľov.

Dominantné postavenie človeka vo výrobnom procese si ovšem vyžaduje pláno-

výť prístup k jeho riadeniu, aktivnému formovaniu cestou optimalizácie funkčnosti, „... postavenia a úloh jednotlivých sociálnych skupín“ [Kolář 1971 : 73] v podnikovom sociálnom systéme. Východiskovú základňu plánovitého, vedeckého riadenia podnikového kolektívu tvorí — ako to zdôrazňuje J. Kohout [1975 : 28] — sociálna analýza sociálno-profesionálnej štruktúry kolektívu pracujúcich, vybraných sociálnych skupín. Iba na základe presných a vyčerpávajúcich informácií o jednotlivých štruktúrach podnikového kolektívu, postavení a úlohách jednotlivých sociálnych skupín môžeme konkretizovať zámery a ciele pri rozvíjaní podnikového kolektívu v intenciách technicko-ekonomického rozvoja podniku, môžeme objektívne plánovať zmeny v profesionálnej, kvalifikačnej, kooperačnej štruktúre, zdroje nových pracovných síl, zámery sociálnej politiky a pod.⁷

V podmienkach VSŽ sme pre potreby plánovitej regulácie sociálno-profesionálnej štruktúry podnikového kolektívu, funkčnosti, postavenia a úlohy jednotlivých sociálnych skupín v podnikovom sociálnom systéme vychádzali z nasledovného obsahového zamerania sociálnej analýzy:

A. Analýza sociálno-profesionálnej štruktúry podnikového kolektívu

Jej obsahové zameranie bolo nasledovné:

a) Analýza súčasnej štruktúry technicko-hospodárskych pracovníkov podľa triedneho pôvodu, veku, vzdelania, smeru vzdelania, politickej príslušnosti, rodinného stavu, hlavných skupín činnosti, dĺžky odbornej praxe.

b) Analýza sociálno-profesionálnej štruktúry robotníkov podľa nasledovných ukazovateľov:

— počet robotníkov priemyselnej a nepriemyselnej činnosti podľa závodov;

⁶ Pritom sociálna stránka podniku nebola analyzovaná oddelene od technicko-ekonomického podstaty podniku. Organickú súčasť prípravných prác, zameraných na zhromažďovanie a sumarizáciu podkladov pre sociálnu analýzu, tvoril komplexný rozbor technicko-ekonomického základne podniku. Okrem toho, plánovitý rozvoj výroby, technickej inovácie investičného a neinvestičného charakteru, racionalizačných zámerov tvoril východisko pre koncipovanie programových zámerov v oblasti rozvoja podnikového kolektívu v požadovanej sociálno-

-demografickej (vzdelanostnej, profesnej, kvalifikačnej, vekovej) štruktúre, podnikových sociálnych služieb a pod.

⁷ Na základe podrobných informácií o štruktúre pracovníkov podniku podľa veku, pohlavia, rodinného stavu môžeme objektívne plánovať napr. potreby pracovníkov v požadovanej kvalifikačnej a profesnej skladbe, špecifikovať zdroje nových pracovníkov, zámery a úlohy podnikovej výchovy pracujúcich, konkretizovať stabilizačné, sociálne programy (byty, jasle, škôlky atď.).

- členenie robotníkov podľa jednotlivých skupín povolání (výučné povolania, nevýučné povolania, pomocní robotníci);
- zatriedenie robotníkov podľa pracovných a kvalifikačných tried;
- členenie robotníkov podľa smien;
- kvalifikácia stupňa náročnosti práce;
- zloženie robotníkov podľa vzdelania;
- zloženie robotníkov so stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním podľa štúdijných smerov;
- zloženie robotníkov podľa dĺžky odbornej praxe vôbec a vo VSŽ zvlášť;
- zloženie robotníkov podľa veku, rodinného stavu;
- zloženie robotníkov podľa skupín výučných odborov;
- zloženie robotníkov podľa skupín hlavných nevýučných profesií;
- profesná štruktúra robotníkov.⁸

Z analýzy objektívnych údajov o sociálno-profesionálnej štruktúre podnikového kolektívu, ich porovnávaním so súčasnými a plánovanými požiadavkami technicko-ekonomického rozvoja podniku vyplynuli tieto hlavné poznatky:

a) Súčasná sociálno-profesionálna štruktúra podnikového kolektívu je nasledovná: 75,53 % robotníkov; 19,43 % technicko-hospodárskych pracovníkov; 5,04 % pomocných a obslužných robotníkov; 74,44 % mužov; 25,56 % žien; 0,54 % mladistvých; 10,8 % dôchodcov; 0,43 % pracovníkov s trvalou zmenou pracovnej schopnosti; 13,01 % vlastných vyučencov; priemerný vek je 33 rokov. Veľmi priaznivo je potrebné hodnotiť kvalifikačnú štruktúru, z ktorej vyplýva, že na 1000 pracovníkov podniku pripadá 44 vysokoškolákov, 250 stredoškolákov, 370 vyučených a 336 zaučených pracovníkov na jednotlivé profesiie a činnosť. Rovnako pozitívne možno hodnotiť vzdelanostnú štruktúru technicko-hospodárskych a riadiacich pracovníkov, z ktorých viac ako 80 % má vysokoškolské alebo úplné stredoškolské odborné vzdelanie a iba 3,9 % vzdelanie základné.

b) Niektoré špecifické problémy vyplývajú vzhľadom k hutníckemu charakteru výroby z pomerne vysokého zastúpenia žien v štruktúre podnikového kolektívu (25,56 %) a zo súčasnej vekovej štruktúry technickohospodárskych pracovníkov. Tým, že až 40,0 % THP je vo veku do 30 rokov, 53,3 % vo veku od 30 do 50 rokov, došlo k zvýšenej koncentrácii pracovníkov v nižších, resp. v strednej vekovej kategórii. Tento stav nevytvára predpoklady pre dosiahnutie prirodzeného charakteru sociálneho pohybu, čo spätne môže vyvolať celý rad sociálnych problémov (napr. zvýšenú fluktuáciu, konfliktosť, oslabenie motivačných mechanizmov a pod).

c) Z analýzy profesnej štruktúry robotníkov vyplýva, že v budúcnosti je potrebné venovať intenzívnejšiu pozornosť zvyšovaniu technického pokroku vo výrobe tak, aby sa výrazne znížil počet pracovných miest s prevahou ručnej práce.⁹

B. Sociologická analýza vybratých a sociálnych skupín

Naším cieľom v tomto smere bolo identifikovať funkčnosť, úlohu a postavenie, ako aj špecifické zvláštnosti života a práce, pracovných a mimopracovných aktivít, hodnotovej, motivačnej orientácie vybratých sociálnych skupín. Uvedený zámer splnili nasledovné sociologické výskumy, prieskumy a analýzy:

- výskum pozície, úlohy a funkčnosti majstrov vo VSŽ,
- výskum postavenia a možnosti uplatnenia žien vo VSŽ,
- prieskum motivácie technicko-hospodárskych pracovníkov závodu Údržba,
- prieskum adaptácie absolventov stredných a vysokých škôl,
- prieskum pracovných a mimopracovných aktivít mladých robotníkov VSŽ.

Poznatky z jednotlivých prieskumov a výskumov boli zaujímavé predovšetkým z toho hľadiska, že zvýraznili potrebu dife-

⁸ Na základe takto vymedzeného zamerania analýzy sociálno-profesionálnej štruktúry podnikového kolektívu sme mohli pristúpiť nielen k objektívnemu zhodnoteniu predchádzajúcich opatrení (v oblasti kadrovej, personálnej, výchovy dospelých, učňovského dorastu a pod.), ale aj k formulovaniu nových strategických postupov pre oblasť formovania podnikového kolektívu v intenciách kadrovej politiky KSC a potrieb technicko-hospodárskeho

rozvoja podniku v ďalšom období. V tomto smere boli koncipované programové zámery v týchto rovinách: rozvoj politickej vyspelosti, rozvoj odbornej, kvalifikačnej vyspelosti a rozvoj osobnostnej vyspelosti pracovníkov.

⁹ V súčasnosti je v podniku 2347 pracovných miest, kde prevažuje práca strojová a 7077 pracovných miest s prevahou ručnej práce.

rencovaného programovania konkrétnych opatrení pre prácu s jednotlivými sociálnymi skupinami. Túto požiadavku zvlášť intenzívne signalizovali poznatky z prieskumu mladých robotníkov, ktorí v súčasnosti tvoria najpočetnejšiu sociálnu skupinu v podniku (vo VSŽ z celkového počtu pracovníkov je až 47 % do 30 rokov).

Svedčia o tom nasledovné skutočnosti:

- Analýza fluktučných tendencií ukázala, že najmenej stabilizovanou skupinou sú mladí robotníci do 25 rokov.
- Značnú časť odchádzajúcich robotníkov tvoria vlastní vyučenci z týchto profesií: zámočník, montér oceľových konštrukcií, elektromontér, hutné profesie.
- Analýza fluktučných motívov vyučencov ukázala, že zo 100 odchádzajúcich vyučencov až 94 udáva ako príčinu svojho odchodu nízky zárobok, nutnú prítomnosť doma, alebo nevyhovujúce pracovné prostredie. Ďalej sme zistili, že dôležitým stabilizačným faktorom ako aj činiteľom spokojnosti s prácou je vzťah k výučnej profesii. Analýza v tomto smere nám ukázala, že spokojnosť so získanou profesiou vyslovilo 54 % vyučencov, ktorí ukončili podnikové učilište. Každý tretí respondent pritom uviedol, že si chce svoju kvalifikáciu zvýšiť. Najnepriaznivejšia situácia sa ukázala u hutníckych profesií (hutník vysokých pecí, hutník oceliar, koksár). Zistili sme, že iba 35,3 % vyučencov si hutnícku profesiu vybralo na základe vlastného rozhodnutia a až 64,7 % nemalo možnosť nijakého výberu a hutnícku profesiu si vybralo buď pod vplyvom rodičov, alebo na odporúčanie školy, resp. odboru pracovných síl. Za najpríťažlivejšie učebné odbory vyučenci považujú: prevádzkový elektromontér, elektromechanik, sústružník; za najmenej príťažlivé profesie: hutník vysokých pecí, hutník oceliar a koksár.
- Na spokojnosť s prácou robotníkov do 25 rokov satisfakčne pôsobia: dobrý kolektív (IE = + 0,69), zaujímavá práca (IE = + 0,44), dobrý vedúci (IE =

= + 0,67), dobré bytové podmienky zabezpečené podnikom (IE = + 0,53). Dissatisfakčný charakter pôsobenia majú tieto faktory: pracovné prostredie (IE = - 0,89), vzdialenosť trvalého bydliska od podniku, cestovanie do práce (IE = - 0,52), možnosti pre športové, rekreačné využitie (IE = - 0,17), zárobok (IE = - 0,33).

- Výsledky analýzy nám ďalej signalizovali, že v skupine mladých robotníkov VSŽ prevláda pasívny stereotyp v oblasti mimopracovných aktivít, ktorý iba v malej miere vplýva na rozvoj osobnosti mladého človeka. V tomto smere sme zistili, že až 45 % ich nechodí na prednášky, koncerty, 29 % nenavštevuje nikdy hudobné podujatia, 83 % chodí na výstavy iba zriedkavo a až 78 % nepracovalo nikdy v záujmovom krúžku. Na strane druhej 58 % mladých robotníkov pozerá denne televíziu, 71 % číta denne noviny a 32 % počúva denne rozhlas.
- Analýza absolventov stredných a vysokých škôl ukázala, že táto skupina pracovníkov patrí k najstabilnejším (priemerná ročná fluktuácia vo VSŽ je okolo 12 %, zatiaľ čo u absolventov stredných a vysokých škôl iba 6,92 %). Najpriaznivejší priebeh má adaptácia na sociálne prostredie (I = 3,176) a najnepriaznivejší na pracovné prostredie (I = 2,794). Pri identifikácii vplyvu sedemnástich prvkov pracovnej situácie¹⁰ na adaptáciu tejto sociálnej skupiny sme zistili nasledovný charakter ich pôsobenia:
 - a) vysokosatisfakčný — rokovanie (záujem) priamych nadriadených (+ 0,735);
 - b) satisfakčný — záujem vedenia podniku, závodu o pracovníkov (+ 0,527): možnosť zvyšovania vzdelania a kvalifikácie (+ 0,648); organizácia práce na pracovisku (+ 0,589); informovanosť o dianí v podniku, závode (+ 0,443); vymedzenie práv a povinností (+ 0,449); možnosti uplatniť vlastnú iniciatívu (+ 0,423); úroveň riadenia (+ 0,602); zaujímavosť o tvorivosť práce (+ 0,405);

¹⁰ Pri vyhodnocovaní miery vplyvu pôsobenia jednotlivých prvkov sme vychádzali z indexu extenzity, ktorý nám umožňuje kvalitatívnu diferenciaciu

postojov respondentov k jednotlivým prvkom pracovnej situácie. Index extenzity získava hodnoty od -1 do +1.

— samostatnosť rozhodovania (+ 0,507); stálosť a perspektívnosť zamestnania (+ 0,364);

c) mierne satisfakčný — spôsob určenia mesačného príjmu (+ 0,131); formy spoločenského ocenenia vykonávanej práce (+ 0,245); technické vybavenie pracoviska (+ 0,296); využitie schopností, vedomostí a kvalifikácie (+ 0,278);

d) neutrálny — výška zárobku (+ 0,056); plnenie sľubov zo strany vedenia závodu, podniku (+ 0,048).

Z uvedeného prehľadu vyplýva, že jednotlivé prvky pracovnej situácie majú vo všeobecnosti pozitívny vplyv na priebeh adaptácie na prácu absolventov stredných a vysokých škôl. Zo skúmaných 17 prvkov ani jeden nepôsobí dissatisfakčne, a iba dva prvky pôsobia neutrálne.

Pri diferencovanom posudzovaní intenzity pôsobenia jednotlivých prvkov pracovnej situácie podľa funkčného zadelenia iba prvok „výška zárobku“ pôsobí dissatisfakčne na skupinu technickohospodárskych pracovníkov. Päť prvkov (technické vybavenie pracoviska, využitie vedomostí, schopností a kvalifikácie, plnenie sľubov zo strany vedenia, spôsob určenia zárobku, formy spoločenského ocenenia) pôsobí v súčasnosti na jednotlivé skupiny absolventov (R, THP, riadiaci pracovníci) neutrálne a desať jednoznačne satisfakčne.

Z hľadiska kvalitatívneho hodnotenia vplyvu jednotlivých prvkov pracovnej situácie na priebeh adaptácie na prácu sa však ukazuje, že ich rozptyl je najpočetnejší v rovine stredného alebo mierne satisfakčného pôsobenia. Značí to, že charakter pôsobenia týchto prvkov nie je ešte jednoznačne kladne vyhranený a práve preto ich treba cieľavedome optimalizovať (rovnako ako prvky pôsobiace neutrálne), a tak utvárať potenciálne predpoklady na trvalé posilňovanie adaptácie absolventov na prácu.¹¹

Z analýzy získaných výsledkov sme pre potreby komplexného programu koncipovali tieto závery:

— Zlepšovaním pracovného prostredia zvyšovať atraktivnosť práce v podniku pre mladých pracovníkov.

— Pri zlepšovaní pracovného prostredia sa predovšetkým zamerať na zlepšovanie hygienických zariadení, znižovanie hlučnosti, prašnosti, dymu, odstraňovanie špiny a neporiadku.

— Zvýšenú pozornosť venovať doprave do práce, zlepšovaniu pracovných podmienok a bezpečnosti pri práci.

— Voľiť diferencovaný prístup k motivácii a vlastnej príprave na voľbu povolania už pred nástupom do učňovského pomeru, ako aj v priebehu učenia a pri nástupe do podniku. Potreba tejto orientácie je podmienená tou skutočnosťou, že mladí ľudia prichádzajú do nášho odborného učilišťa iba na základe náhodných motívov a bez dôkladného poznania foriem a možnosti pracovného uplatnenia. Táto skutočnosť nachádza bezprostredný odraz vo vytváraní fluktučných tendencií.

— Venovať vyučencom zvýšenú pozornosť zo strany vedúcich hospodárskych pracovníkov, SZM, ROH predovšetkým pri starostlivosti o zlepšovanie pracovného prostredia, pri rozvíjaní mimopracovných aktivít, vytváraní čo najlepších podmienok, zlepšovaní medziľudských vzťahov a jednaní s mladými pracovníkmi.

— V záujme zvýšenia príťažlivosti hutníckych profesií zmeniť štruktúru i obsahovú náplň v systéme ich odbornej prípravy a diferencovanou sociálnou starostlivosťou vytvoriť predpoklady pre zvýhodnenie hutníckych profesií.

— Komplexne riešiť problematiku zaradovania vyučencov do TKK, otázky ďalšieho zvyšovania ich kvalifikácie.

— V práci s absolventami stredných a vysokých škôl je treba venovať zvýšenú pozornosť predovšetkým utváraniu predpokladov na uspokojovanie základných očakávaní od práce, citlivému prekonávaniu často zidealizovaných predstáv o charaktere práce v hutníckom priemyselnom podniku, optimalizácii základných prvkov pracovnej situácie a pracovného prostredia. Tieto poznatky nám zároveň umožnili špecifikáciu dlhodobých zámerov v oblasti kádrovej a personálnej práce s touto

¹¹ Tejto problematike je venovaná podrobnejšia pozornosť v stati: [Sarišský 1975 : 151—157].

sociálnou skupinou pracovníkov v podniku. Ukázalo sa, že v konkrétnej práci s absolventami stredných odborných a vysokých škôl treba venovať zvýšenú pozornosť aktívnemu zladovaniu požiadaviek tejto sociálnej skupiny s požiadavkami podniku, utváraníu predpokladov na efektívne a racionálne využívanie jej kvalifikácie, otázkam pracovného rastu a znižovania negatívnych vplyvov pracovného prostredia.

4. Závěry zo sociálnej analýzy pre oblasť rozvoja podnikových sociálnych služieb

Medzi základné funkcie socialistického priemyselného podniku patrí zabezpečenie všestrannej sociálnej starostlivosti o vlastných pracovníkov. Dobre organizovaná a uskutočnená sociálna starostlivosť o pracovníkov podniku má široký spoločenský, politický, ekonomický i kultúrno-výchovný význam. Je to preto, že vedie k zvyšovaniu produktivity práce, jej kultúrnosti, zlepšovaniu medziľudských vzťahov a ku konkrétnemu naplňovaniu hlavných zásad našej socialistickej spoločnosti usilujúcej sa urobiť všetko pre blaho človeka.

Vychádzajúc z týchto skutočností uskutočnili sme pre potreby ďalšieho zvyšovania efektívnosti podnikových sociálnych služieb nasledujúce:

A. *Sociálno-ekonomickú bilanciu základných zdravotno-sociálnych služieb* (byty, závodné stravovanie, zdravotnícka starostlivosť, rekreačná starostlivosť, doprava do práce, ochrana zdravia pri práci, pracovné podmienky a hygiena práce, skupinová a individuálna starostlivosť o zvláštne sociálne skupiny — ženy, starší pracovníci, pracovníci so zmenenou pracovnou schopnosťou, mladí pracovníci a pod. — poradenská činnosť, telovýchova, záujmová činnosť). Jej cieľom bolo zmapovať rozsah základných zdravotne-sociálnych služieb, zhodnotiť efektívnosť úsilia podniku pri budovaní a rozvíjaní podnikových zdravotno-sociálnych služieb, doteraz vložených prostriedkov a kvalitatívne vyjadriť mieru uspokojovania, resp. neuspokojovania sociálnych potrieb pracujúcich podniku.¹²

B. *Sociálnu analýzu postojov robotníkov k podnikovej zdravotnej a sociálnej starostlivosti*

Zo získaných poznatkov zo sociologickej analýzy postojov robotníkov k sociálnym službám vo VSŽ vyplýva, že sociálna starostlivosť o pracovníkov podniku sa stáva dôležitým faktorom ovplyvňujúcim nielen spokojnosť s prácou, zamestnaním, ale aj ich stabilizáciu. Vychádzajúc z tohoto zistenia sa ukazuje ako potrebné venovať zvýšenú pozornosť ďalšiemu rozvoju týchto sociálnych služieb poskytovaných pracujúcim VSŽ:

- *Optimalizácii pracovného prostredia a hygieny práce.* Výsledky analýzy ukázali, že v tomto smere je potrebné zamerať sa predovšetkým na vylepšovanie podmienok pre osobnú hygienu (WC, umývárne, šatne a pod.), znižovanie hlučnosti, prašnosti, odstraňovanie špiny a neporiadku na pracoviskách, zlepšeniu osvetlenia pracovísk a pod.
- *Doprave do práce.*
- *Prehľbovaniu diferencovanej sociálnej starostlivosti o vybrané sociálne skupiny pracovníkov* (ženy, mladí pracovníci, vyučenci, pracovníci so sociálno-patologickými rysmi a pod.).
- *Závodnému stravovaniu.* Analýza v tomto smere ukázala, že služby poskytované podnikovými stravovacími zariadeniami najviac využívajú pracovníci do 35 rokov (60,9 %). V skúmanom súbore ovšem až 71,7 % robotníkov uviedlo, že sa nestravujú v závodnej jedálni. Na základe získaných poznatkov môžeme konštatovať, že v tejto oblasti je potrebné okrem organizačných, technických, koncepčných problémov riešiť aj problémy účinného propagovania zásad racionálnej výživy, osvetového pôsobenia na robotníkov.
- *Rekreačným službám.* Na základe získaných poznatkov z analýzy môžeme konštatovať, že pracovníci VSŽ majú výrazný záujem o organizovanú rekreáciu, ovšem záujem je väčší ako možnosti uspokojenia. Najväčší záujem je o rekreáciu v zahraničí (46,87 %) a

¹² Sociálno-ekonomická bilancia zdravotno-sociálnych služieb bola uskutočnená podľa jednotnej

metodiky, ktorú pre potreby VHI Hutníctva a železa vypracoval TEVUH Praha.

v zotavovaniach ROH v ČSSR (44,98 %). Relatívne malý záujem je o rekreácie v domácich podnikových zariadeniach (9,10 %).

Zo sociálno-ekonomickej bilancie a analýzy postojov k podnikovej zdravotnej a sociálnej starostlivosti ďalej vyplynulo, že základný systém podnikovej starostlivosti musí v sebe organicky spájať tieto činnosti:

- starostlivosť o pracovné prostredie a bezpečnú prácu,
- starostlivosť a hygienu práce,
- starostlivosť o zdravie pracovníkov,
- starostlivosť o závodné stravovanie,
- skupinová a individuálna starostlivosť o zvláštne sociálne skupiny (ženy, mladiství, starší pracovníci, pracovníci so zmenenou schopnosťou a pod.),
- starostlivosť o bývanie, trávenie voľného času (rekreácie, šport a pod.).

5. Závery zo sociálnej analýzy pre oblasť rozvoja pracovnej aktivity, iniciatívy, uvedomelej pracovnej disciplíny

V podmienkach socialistických výrobných vzťahov k najúčinnjším formám rozvoja pracovnej aktivity, iniciatívy, sociálnej angažovanosti patrí socialistické súťaženie, novátorské a zlepšovateľské hnutie, sociálna kontrola. V podmienkach VSŽ sa tieto formy účinne využívajú a stávajú sa mobilizujúcim prvkom rozvoja uvedomeleho, aktívneho pracovného správania.¹³

Vo VSŽ sa pri rozvíjaní pracovnej aktivity a iniciatívy využívajú nasledovné formy: socialistické súťaženie jednotlivcov, kolektívov, smien a dielní, prevádzok a závodov, hnutie BSP, každý po socialisticky, stotisícárov, vynálezcov a zlepšovateľov, komplexných racionalizačných brigád dielní a prevádzok, socialistickej práce.

Pri komplexnom hodnotení súčasnej úrovne v rozvoji pracovnej aktivity, iniciatívy a socialistického súťaženia je potrebné vidieť aj niektoré problémy a nedostatky. Z analýz, ktoré boli v tomto

smere uskutočnené (Sociologická analýza BSP, Sociologický výskum sociálnej kontroly vo VSŽ), vyplýva, že v niektorých prípadoch sa v hnutí BSP podceňuje význam pravidelnej informovanosti členov brigád o plnení výrobných úloh, prijatých socialistických záväzkov. V niektorých kolektívoch sa taktiež prejavil formálny prístup pri prijímaní a plnení prijatých záväzkov. Rezervy sú aj vo využívaní sociálnej kontroly, ktorá v podmienkach socialistických výrobných vzťahov sa stáva dôležitým nástrojom nielen zvyšovania účasti pracujúcich na riadení podniku, ale aj nástrojom riadenia, usmerňovania, správania sa jednotlivcov a sociálnych skupín do spoločensky žiadúcich polôh [Hirner 1973]. Analýza v tomto smere ukázala na priaznivý vývoj sociálnej kontroly v tomto zmysle, že pracujúci VSŽ sú ochotní osobne sa aktívne podieľať pri riešení všetkých stránok života a práce podniku. Pokiaľ ide o formu tejto účasti, najvýraznejšie sa prejavuje ochota riešiť rôzne problémy prostredníctvom inštitucionálnych orgánov — podnikových, stranických, odborových a ostatných spoločenských organizácií. V tomto smere sa ukazuje potreba zvýšiť politicko-výchovné pôsobenie a výchovu pracujúcich podniku v tom zmysle, aby sa zvýšila miera ich osobnej účasti pri riešení problémov a odstraňovaní nedostatkov vyskytujúcich sa v podniku.

Analýzy a prieskumy, ktoré po tematickej stránke boli zamerané na problematiku pracovnej disciplíny, ukázali, že

a) priemerná časová strata na jedného pracovníka a deň (zapríčinená oneskoreným príchodom, predčasným odchodom, pohybom pracovníkov v priebehu pracovnej doby) predstavuje 0,82 hod.;

b) 90,9 % robotníkov hodnotí využívanie strojov a zariadení v podniku ako dostačujúce a 8,5 % ako nedostačujúce;

c) 89,9 % robotníkov hodnotí súčasnú úroveň využívania pracovného času kladne a 8,5 % negatívne;

¹³ Vo VSŽ je do socialistického súťaženia zapojených 95,2 % pracovníkov podniku. Rozvoj socialistického súťaženia sa pozitívne odráža nielen v plnení hospodárskych úloh, ale aj vo zvyšovaní morálno-politickej vyspelosti podnikového kolektívu. Svedčia o tom napr. tieto skutočnosti:

a) Hodnota záväzkov 247 pracovníkov zapojených

do hnutia stotisícárov predstavuje 56 miliónov Kčs.

b) V roku 1975 bolo podaných 3792 zlepšovateľských návrhov s celkovým prínosom pre podnik 23 miliónov Kčs.

c) Dosiahnutý ekonomický prínos 58 komplexných racionalizačných brigád predstavuje čiastku 30,7 mil. Kčs.

d) príčiny, ktoré podmieňujú nedostatky v disciplinárnej praxi — sú — podľa majstrov a robotníkov — tieto: nedostatky v materiálno-technickom zásobovaní (32,72 %), nedostatočné vybavenie prevádzok základnými pracovnými pomôckami (17,07 %), nedostatočná koordinácia medzi jednotlivými prevádzkami a závodmi (15,85 %), nedostatky v plánovaní (15,04 %), uvoľnenie kontrolnej činnosti (13,01 %);

e) najčastejšie formy porušovania pracovnej disciplíny sú: porušovanie predpisov na úseku dodržiavania pracovnej doby, neplnenie — nerešpektovanie základných podnikových predpisov a pokynov vo vertikálnom a horizontálnom smere, porušovanie technologickej disciplíny, porušovanie hygienických a bezpečnostných predpisov.

Na základe sociologickej analýzy vývoja a príčin neodôvodnených absencií¹⁴ boli pre potreby komplexného programu formulované tieto obecné závery:

a) Vývoj neodôvodnených absencií má vo VSŽ trvalo klesajúcu tendenciu. Tak napr. zatiaľ čo v r. 1970 na jedného robotníka priemyselnej činnosti pripadlo v priemere 2,5 smien neodôvodnene vynechaných v r. 1975 už iba 1,0.

b) V štruktúre absentérov prevažujú tí, ktorí v priebehu roka vynechali najviac 5 pracovných smien (49,40 %). Z toho vyplýva, že medzi absentérmi majú prevahu tí pracovníci, ktorí absentujú skôr náhodne, v dôsledku mimoriadnych osobných a pracovných situácií. Práve v obmedzení týchto náhodných, časovo krátkych absencií je potrebné vidieť hlavný zdroj ďalšieho znižovania tohoto spoločensky nežiadúceho javu.

c) Analýza základných sociálno-demografických charakteristík ukázala, že neodôvodnené pracovné absencie sú výrazne ovplyvňované pohlavím (miera absencií u mužov — 11,78 % — je takmer štyrikrát väčšia ako u žien — 3,67 %), vekom (miera absencií do 20 r. — 30,3 %, 51—60 r. — 1,3 %), rodinným stavom (ženatí 3,2 %, slobodní 7,5 %, rozvedení 10,8 %, druh, družka 30,4 %), vzdelaním (neukončené základné vzdelanie 20,1 %, odborné učilište

3,5 %, USO s maturitou 2,2 %), dĺžkou stáže (do 2 r. 14,5 %, do 5 r. 13,8 %, 6—10 rokov 1,2 %), príjmom (kvalifikačná trieda 1 až 2 — miera absencií 22,4 %, 3 až 4 = 4,9 %, 5 až 6 = 5,4 % a 8 až 9 = 2,0 %).

Štruktúra absentérov je ďalej výrazne ovplyvňovaná formou ubytovania. V skupine absentérov majú výraznú prevahu pracovníci, ktorí sú ubytovaní v podnikových ubytovniach (43,89 %) a na druhom mieste tí, ktorí bývajú v rodinných domoch (19,21 %). V prvom prípade sa ukazuje, že ide prevažne o mladých pracovníkov, ktorí ešte nemajú žiaduce pracovné návyky a forma hromadného ubytovania im nenapomáha si ich vytvárať. V druhom prípade ide o pracovníkov, ktorí absentujú kvôli sezónnym prácam.

6. Závery zo sociálnej analýzy pre oblasť optimalizácie podnikovej sociálnej klímy

Cieľom riadenia v socialistickom priemyselnom podniku je plánovité, cieľavedomé a systematické usmerňovanie a ovplyvňovanie technickej, ekonomickej a sociálnej stránky výrobného procesu. Pre efektívne riadenie sociálnej stránky výrobného procesu je predovšetkým potrebné podrobne poznať existujúcu sociálnu klímu v pracovných kolektívoch, pretože problematika sociálnych vzťahov v pracovných kolektívoch, pracovných postojov, hodnotovej, záujmovej orientácie, motivácie sa bezprostredne premieňa do pracovnej a celkovej spoločenskej angažovanosti, produktivity práce, stabilizácie a motivácie pracovníkov. Na základe objektívneho poznania reálnej sociálnej klímy v pracovných kolektívoch môžeme vhodne modifikovať metódy riadenia, rozhodovania v sociálnej rovine, konkretizovať programové zámery v oblasti stabilizácie pracovníkov, rozvoja pracovnej aktivity, iniciatívy, motivácie, rozvoja podnikových sociálnych služieb.

Z týchto skutočností sme vychádzali aj pri vymedzovaní zámeru a cieľov analýzy sociálnej klímy vo VSŽ Košice.

Získané poznatky nám predovšetkým ukázali, že súčasná sociálna atmosféra vo výrobných skupinách je pozitívne ovplyvňovaná dobrými medziľudskými vzťahmi (stupeň spokojnosti s existujúcimi vzťahmi

¹⁴ Pozri bližšie [Sarišský 1975 : 155—167].

v skupine vyjadrený $IE = +0,917$), vzťahmi súdržnosti ($IE = +0,849$), celkovou spokojnosťou s bezprostredným vedúcim ($IE = +0,774$), celkovou spokojnosťou v závode ($IE + 0,674$), celkovou spokojnosťou s vykonávanou prácou ($IE + 0,724$). Pomerne nízko je hodnotená úroveň skupinovej spolupráce ($IE = +0,209$) účasť na riadení ($IE = +0,135$).

Na základe získaných poznatkov môžeme ďalej konštatovať, že v priebehu šesťnásťročnej existencie VSŽ sa v podniku sformoval pracovný kolektív, ktorý je charakterizovaný špecifickou hodnotovou orientáciou. Jej štruktúra je výrazom špecifickej pracovnej a sociálnej problematiky v hutníckom podniku. Vyplýva to z rozloženia tých faktorov, ktorým skúmaní pracovníci VSŽ pripisujú najvyšší hodnotový význam, ktoré pokladajú za najdôležitejšie. Ich poradie je nasledovné:

	IE
1. Zábrana pracovným úrazom	+ 0,895
2. Organizácia práce na pracovisku	+ 0,883
3. Výška zárobku	+ 0,864
3. Zdravotná starostlivosť	+ 0,860
5. Záujem vedenia podniku o zamestnancov	+ 0,859
6. Jednanie nadriadených	+ 0,851

V uspokojovaní týchto potrieb je potrebné vidieť hlavný cieľ nielen v personálnej, sociálnej, ale aj riadiacej sfére.

Pri konfrontácii hodnotovej orientácie skúmaného súboru s postojmi vyjadrujúcimi reálnu mieru uspokojenia sa ukazuje, že v pracovných kolektívoch VSŽ sa vytvára nová kvalita potrieb. Zatiaľ čo ešte pred niekoľkými rokmi (potvrdzujú to analýzy z r. 1966—68) najväčšie napätie vyvolávali faktory: neuspokojivé medziľudské vzťahy, štýl riadiacej práce, odmeňovanie, fyzicky náročná práca, v súčasnosti je už ich štruktúra podstatne iná. Poradie faktorov, s ktorými sú pracovníci najmenej spokojení:

	IE
1. Klimatické podmienky	— 0,516
2. Závodné stravovanie	— 0,198
3. Plnenie sľubov zo strany vedenia	— 0,165

4. Možnosti rekreácie	— 0,016
5. Organizácia práce na pracovisku	— 0,001

Okrem toho sa ukazuje — predovšetkým u sociálnych potrieb — že doterajšia starostlivosť podniku v tomto smere vyvoláva kvalitatívne novú štruktúru potrieb. Z preferencie sociálnych potrieb napr. vyplýva, že súčasný štandard jednotlivých služieb, ktorý patrí u nás k najvyšším — nielen v rámci GRHŽ, ale aj v porovnaní s inými rezortmi¹⁵ — už je posudzovaný bežne, ako „niečo samozrejmé“ a dôraz sa začína kladť na jeho ďalšie vylepšovanie a skvalitňovanie. Vyplýva to z poradia faktorov, ktoré vyvolávajú najvyššie napätie u pracovníkov VSŽ. Z ich rozloženia súčasne získavame poradie problémov, ktoré je potrebné v budúcnosti prioritne riešiť.

Poradie faktorov, u ktorých je najvyššie napätie:

1. Klimatické podmienky	— 1,234
2. Plnenie sľubov zo strany vedenia	— 0,924
3. Organizácia práce na pracovisku	— 0,884
4. Závodné stravovanie	— 0,776
5. Technické vybavenie pracovísk	— 0,742
6. Výška zárobku	— 0,682
7. Starostlivosť podniku o bývanie	— 0,660
8. Možnosti rekreácie	— 0,657
9. Fyzická náročnosť a namáhavosť práce	— 0,636

Záver

Cieľavedomé, racionálne zásahy do podnikovej sociálnej reality, žiadúce ovplyvňovanie vývoja sociálnych javov a procesov je determinované nielen možnosťami (ekonomickými, technickými), podmienkami (personálnymi, metodickými a pod.), ale aj hĺbkou a šírkou poznania podnikovej sociálnej podstaty. Komplexné programy sociálnej starostlivosti svojú funkčnosť v podnikovej sociálnej rovine môžu splniť iba vtedy, keď jednotlivé programové zámery, opatrenia sú v súlade nielen s možnosťami, podmienkami, ale aj s konkrétnou situáciou a jej predpokladaným vývo-

¹⁵ Pozri bližšie [Sarišský 1974 : 65—75].

jom. Žiadne opatrenie, ani ten najmenší zásah do podnikového sociálneho života nemôže byť totiž účinný, keď sa robí iba na základe odhadu. Podmienkou racionalnosti, efektívnosti, aktuálnosti, je vždy objektívne a vyčerpávajúce poznanie predmetu nášho pôsobenia. V našom príspevku sme sa na základe zhrnutia niektorých poznatkov z VSŽ pokúsili práve v týchto intenciách zvýrazniť úlohu a funkčnosť sociálnej analýzy pri konkretizácii cieľov a zámerov komplexného programu starostlivosti o pracovníkov podniku.¹⁶ Záverom je potrebné zdôrazniť, že funkčnosť sociálnej analýzy nekončí vypracovaním komplexného programu (v podmienkach VSŽ bol spracovaný na r. 1976—1980). Tento nástroj poznávania aktuálnej sociálnej situácie, identifikácie podmienok a možností rozvoja podnikového kolektívu má permanentný, trvalý charakter. Jeho funkčnosť nie je iba pri zhromažďovaní vyčerpávajúcich súborov sociálnych informácií, z ktorých sa vychádza pri koncipovaní programových zámerov, ale aj pri hodnotení dosahovaných výsledkov, porovnávaní zámerov s dosiahnutým efektom (sociálnym, ekonomickým).

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Vedecké riadenie spoločnosti*. Bratislava, Pravda 1975.
 Brežnev, L. I.: *Zpráva o činnosti ÚV KSSS XXIV. sjezdu KSSS*. Praha, Svoboda 1971, s. 45.
 Hirner, A. a kol.: *Sociálna kontrola*. Bratislava, ČSVÚPSU 1973.
 Kerimov, D. A. a kol.: *Metodika planirovanija socialnogo razvitiija kolektiva promyšlennogo predpriatija*. Leningrad, Lenizdat 1970.
 Kohout, J.: *Plánování sociálního rozvoje podniku*. Odbory a společnost 1971, č. 5–6, s. 28–52.
 Kohout, J.: *Aplikace sociální analýzy v řízení socialistických podnikových kolektivů*. Sociologický časopis 1975, č. 1., s. 36–37.
 Kolář, J.: *Sociální vztahy v řízení socialistických průmyslových podniků*. Odbory a společnost 1971, č. 1, s. 73–83.
 Kutta, F.: *Řízení vědeckotechnického rozvoje*

- a sociálně ekonomická efektivnost. Sociologický časopis 1976, č. 2, s. 129–143.
 Lapin, N. J.: *Sociologická analýza organizačních systémů*. Organizace a řízení 1975, č. 4, s. 78–88.
 Luzan, P. P.: *Planirovanije socialnogo razvitiija proizvodstvennogo kolektiva*. Moskva, Mysl' 1972.
 Metodika socialnogo planirovanija kolektiva predpriatija. Perm, Permskij politechničeskij institut 1969, s. 22.
 Mihalik, J.: *Plánovanie sociálneho rozvoja*. Bratislava, Práca 1974.
 Pichňa, J.: *Sociológia podniku*. Bratislava, Práca 1972.
 Šarišský, M. — Haňdiak, M.: *K niektorým ekonomickým a sociologickým aspektom sociálnej starostlivosti o pracovníkov podniku*. Odbory a spoločnosť 1974, č. 6, s. 65–75.
 Šarišský, M.: *K problematike adaptácie absolventov stredných a vysokých škôl vo VSŽ Košice*. Sociológia 7, 1975, č. 2, s. 151–157.
 Šarišský, M.: *K niektorým sociologickým problémom typológie absentérov a klasifikácie pracovných absencií*. In: Najnovšie výsledky sociologického výskumu v podniku. Bratislava, ČSVÚPSU 1975, s. 155–167.
 Tomeš, I.: *Efektivnost základních podnikových sociálních služeb ve VHJ HZ*. Praha, TEVUH 1972.

Резюме

Шаришски М.: Некоторые выводы из применения социального анализа на предприятии

Целенаправленное и рациональное вмешательство в социальную действительность предприятия, желательное влияние на развитие социальных явлений и процессов обусловлено не только возможностями (экономическими, техническими), условиями (персональными, методическими и т. п.), но и глубиной и шириной знаний о социальной сущности предприятия. Комплексные программы заботы о трудящихся могут выполнять свою функцию лишь при условии, что отдельные их пункты, мероприятия соответствуют не только возможностям и условиям, но и конкретному положению и предполагаемому развитию. Любое мероприятие, малейшее вмешательство в социальную жизнь предприятия лишается своей действительности, если строится лишь на догадке. Условием рациональности и эффективности, своевременности любого вмешательства является объективное и исчерпывающее знание

¹⁶ V našom príspevku nevyčerpávame celú šírku a variabilnosť nastolenej problematiky. Je to nakoniec prirodzené, veď každý jednotlivý okruhový problém sociálnej analýzy — obsahové zameranie, tvorba informačného systému, špecifikácia ukazovateľov, participácia jednotlivých vedných odborov pri analýze podnikovej sociálnej reality a programovanie cieľov a zámerov jej ďalšieho rozvoja —

má svoje špecifické nielen teoretické, ale aj praktické súvislosti, ktoré nie je možné v jednej štúdiu podrobnejšie rozobrať. V našom príspevku kladie dôraz predovšetkým na interpretáciu tých poznatkov, ktoré boli získané aplikáciou sociálnej analýzy pri konkretizácii cieľov, zámerov a opatrení sociálneho programu vo VSŽ, n. p. Košice.

предмета нашего воздействия. В данной статье автор пытается на основании обобщения опыта, накопленного на Восточнословацком металлургическом комбинате подчеркнуть значение социального анализа для уточнения целей и направлений комплексной программы заботы о трудящихся. В заключении он подчеркивает, что роль социального анализа не исчерпывается составлением комплексной программы (на исследуемом предприятии она была составлена на 1976—1980 гг.). Этот инструмент изучения социальной ситуации, выявления условий и возможностей развития коллектива работников предприятия должен быть постоянно действующим. Его функция не только в сборе исчерпывающего набора социальной информации, из которого исходят при разработке программных целей, но и в оценке достигаемых результатов, в сравнении целей с достигнутым эффектом (социальным, экономическим).

Summary

Šarišský M.: On Some Findings concerning the Application of Social Analysis in Enterprise Practice

Purposeful, rational interventions in the social reality of the enterprise, desirable influences upon the development of social phenomena and processes are determined not only by possibilities (e. g. economic, technical ones) and conditions (e. g. personal, methodological ones), but also by an extensive and profound knowledge of the social substance of the enterprise. On the social level of the enterprise, complex social-welfare program-

mes can fulfil their function only if individual programme goals and measures are in keeping not only with the possibilities and conditions but also with the concrete situation and its anticipated development. That is to say, no measure, not even the least intervention in the social life of the enterprise, can be effective if it is made on the basis of an estimate only. At all events, an objective and exhausting knowledge of our sphere of action is the condition of rationality, effectiveness and actuality.

The aim of the present paper was to attempt, on the basis of summarizing some findings gained in the East-Slovakian Ironworks, to emphasize — in these very intentions — the role and functionality of social analysis in concretizing the goals and aims of the complex welfare programme concerning the workers employed in the enterprise. In closing it should be stressed that the functionality of social analysis does not come to an end by concluding the elaboration of a complex programme (in the East-Slovakian Ironworks, this has been achieved for the years 1976—1980). This instrument, designed to gain insight into the actual social situation, to identify conditions and possibilities of the enterprise collective's development, is of a lasting, permanent character. Its functionality lies not only in collecting exhausting sets of social information that provide the basis for conceiving programme goals, but also in evaluating the results obtained and in comparing the goals with the attained (social, economic) effect.

Základní směry uplatnění matematických metod v konkrétních sociálních výzkumech v SSSR*

G. V. OSIPOV
Moskva

Komunistická strana postavila před marxisticko-leninskou sociologii úkoly velkého historického významu. Patří k nim zkoumání zákonitostí a mechanismů rozvoje socialistického způsobu života, zdokonalování sociální struktury a sociálních vztahů sovětské společnosti a utváření nového člověka; dále vypracování soustavy ukazatelů a indikátorů sociálního rozvoje, umožňujících měřit různé sociální aspekty života společnosti a plánovat jejich změny, a konečně široké uplatnění nejnovějších metod vědeckých výzkumů, včetně metod konstrukce prognostických modelů sociálního rozvoje společnosti pro desátou pětiletku i další perspektivu. Konkrétní řešení těchto úkolů v metodologické a metodické rovině vyžaduje, aby se dále rozvíjely metody kvalitativní i kvantitativní analýzy sociální skutečnosti, aby se široce uplatňovaly jak známé, tak i nové logické a matematické metody a metodiky ve všech etapách sociologického výzkumu a aby se všestranně posoudil okruh problémů spojených s užitím matematiky v marxisticko-leninské sociologii.

Jak však poznamenal L. I. Brežněv ve *Zprávě o činnosti ÚV KSSS XXV. sjezdu strany*, pozornost k otázkám aplikačního charakteru nelze chápat jako oslabení zájmu o základní otázky vědy, neboť není nic praktičtější než dobrá teorie.

V posledním desetiletí se sociologický výzkum v SSSR vyznačuje stále širším a specializovanějším, z historického materialismu vycházejícím uplatněním matematických metod sběru prvotních sociálních informací a jejich zpracováním — řešením metodologických problémů, otáz-

zek výběru, měření, analýzy údajů a modelování.

Metodologické problémy uplatnění matematických metod v konkrétních sociologických výzkumech

Metodologické problémy uplatnění matematických metod v sociologii je možno rozdělit do těchto skupin (chronologie, uváděná v sovětské literatuře):

1. úloha statistických zákonitostí v konkrétních sociologických výzkumech,
2. možnosti a perspektivy uplatnění matematiky v marxisticko-leninské sociologii,
3. metodologické problémy výběru, měření, analýzy údajů a modelování v marxisticko-leninské sociologii.

V padesátých a šedesátých letech probíhala na stránkách mnohých sovětských odborných časopisů ostrá diskuse o roli statistických a dynamických zákonitostí v poznání okolního světa. Vyvolaly ji obtíže, s nimiž se setkala materialistická interpretace kvantové mechaniky. Později se diskuse rozšířila na oblast uplatnění statistických zákonitostí na analýzu sociálních jevů [Kedrov 1961].

Na začátku se v diskusi projevovala dvě hlediska. Podle prvního je statistika sociálně ekonomickou vědou, která používá některé matematické metody, podle druhého je univerzální vědou zkoumající hromadné náhodné procesy bez ohledu na jejich specifiku [Rakitov 1965]. Z diskuse vzešly závažné problémy a náměty: otázka objektivnosti statistických zákonitostí ve sféře sociálního života společnosti; nutnost použití obecné a matematické statistiky

* Přetiskujeme zkrácenou verzi článku G. V. Osipova o stavu a směrech aplikací matematiky a statistiky v sovětské sociologii, uveřejněného v č. 3/1976 — *Sociologičeskich issledovanij*. Považujeme tento článek za významný podnět pro naši socio-

logickou metodologii. Ukazuje, jak lze konkrétně využívat už známých metod a jak je možné úspěšně tvořit metody nové a tak posílit analytickou i syntetickou fázi sociologické vědecké a výzkumné práce.

při sociologických výzkumech; specifčnost statistických zákonů společnosti [Jachot 1961, 1969, Maslov 1968, Bajdelnikov 1965].

Předmětem statistiky se stávají ty stránky hromadných sociálních jevů a procesů, které jsou a mohou být kvantitativně vyjádřeny. Marxisticko-leninský přístup k těmto hromadným jevům a procesům usiluje o postižení obsahové specifičnosti náhodného a statistického ve společenské skutečnosti [Nemčinov 1966]. Obtíže při uplatňování matematiky v sociologii jsou podmíněny za prvé složitostí společenských jevů, za druhé tím, že sociolog má neustále co činit nejen s objektivními, nýbrž i se subjektivními fakty, jejichž převedení do kvantitativní podoby vyžaduje speciální matematický aparát [Količestvennyje 1966], a za třetí tím, že „ve společenských vědách je velmi obtížné redukovat souvislost mezi pozorovaným jevem a pozorovatelem na minimum“ [Viner 1958 : 201]. Těžkosti jsou posléze spojeny i s tím, že sociologie zkoumá jevy, pro něž jsou příznačné jak kvantitativní, tak i kvalitativní změny, a proto je nutno měřit kvalitativní veličiny.

V současnosti je velice důležité posoudit metodologické problémy spojené s uplatňováním nejnovějších matematických metod vyvinutých v oblasti matematické statistiky, technické kybernetiky a matematické ekonomie. Předmětem zájmu jsou i metodologické problémy uplatnění metody rozpoznávání obrazců v empirických sociálních výzkumech v souvislosti s prací provedenou pod vedením T. I. Zaslavské a N. G. Zagorujka. Uvedení autoři zkoumají klasifikaci úloh této metody z hlediska jejich uplatnění při empirických sociálních výzkumech a poukazují na význam taxonomie a vyhledání soustavy informativních znaků [Zagorujko — Zaslavskaja 1968, Zagorujko 1972].

Je to podle našeho názoru perspektivní přístup — umožňuje získat složitá statistická kritéria klasifikace multidimenzionálně popsaných objektů a poskytuje informativní soubor znaků popisujících klasifikované situace, což dále dovoluje zvýšit spolehlivost klasifikace.

Stále intenzivnější jsou diskutovány problémy uplatnění matematických metod v sociologickém výzkumu, chápaném jako nástroj a etapa sociálního řízení a plánování [Rumjancev 1970]. Matematické vybavení sociologického výzkumu je nutné při hledání a realizaci národohospodářského optima [Fedorenko 1967, 1972].

Nemůžeme ovšem úspěšně uplatňovat matematické metody v marxisticko-leninské sociologii, nebudeme-li čelit idejím a myšlenkám, jež jsou cizí našemu světovému názoru. Například ve sborníku *Modelování sociálních procesů* [1971]¹ autoři zkoumají a řeší mnoho zajímavých otázek spjatých s používáním matematických metod při analýze sociálních procesů a jevů. Řada statí zde zasluhuje vysokého ocenění. Není však vždy přesně rozlišen buržoazní a marxistický přístup k řešení uvedených otázek a jsou nekriticky přejímány některé pojmy a kategorie buržoazní sociologie. Je používán například termín „matematická sociologie“, ačkoli jde v podstatě o souhrn specifických matematických metod používaných v oblasti sociologického vědění. V některých statích jsou chyby metodologického rázu. Pro ilustraci postačí poukázat na statí O. I. Genisaretského a V. F. Turčina, v nichž jsou reálné sociální procesy nahrazeny vyumělkovanými matematickými schémata. Tyto nedostatky značně snížily vědeckou úroveň práce *Modelování sociálních procesů* a v řadě případů vytvořily nesprávnou představu o našich názorech na aplikaci matematických metod v marxisticko-leninské sociologii.

Metody výběrových uspořádání v empirických sociologických výzkumech

Prakticky každý sociální výzkum implikuje problém výběru. Sovětští sociologové nejdříve používali velmi prosté metody mechanického a kvótního výběru [Voprosy 1963, Opyt 1965]. S rozšiřováním výzkumu a rozvíjením konkrétních metod zkoumání sociální skutečnosti se rozvíjela i technika výběru a přecházelo se od metody kvót k pravděpodobnostnímu oblastnímu víceetapovému výběru. Přitom se na nižších stupních výzkumu prováděl

¹ Sovětští vědci ve svých pracích tuto knihu oprávněně kritizovali [I. I. Cangli 1973, Aktualnyje 1975].

jednoduchý náhodný výběr a na vyšších výběr typů nebo oblastní (stratifikovaný) výběr.

Dnes jsou v oblasti matematického rozhodování neaktuálnější problémy zdokonalování metod vyšších stupňů výběru. Jde v podstatě o tyto otázky: Za prvé o určení souboru proměnných, podle nichž se provádí určení oblastí (stratifikace). Zde je důležitý princip, podle něhož se při určování oblastí používají nejvýznamnější proměnné, které vstupují do hypotézy výzkumu [Nersesova 1975 : 121—130]. Za druhé, o používání matematických metod stratifikace základních výzkumných souborů. V tomto případě sovětské vědci úspěšně uplatnili metodu rozpoznávání obrazců. Vypracovali algoritmus taxonomie pro úkoly výběrových stratifikací a použili jej při organizaci výběru pro výzkum příčin migrace vesnického obyvatelstva [Jelkina 1968]. Za třetí, o problémy optimálního určení oblastí. Tímto problémem se zabýval Fisher, avšak známým se stal díky pracím známého švédského statistika Dalenia. Jde zde při zadaném rozsahu výběru a počtu oblastí — o vymezení hranic oblastí tak, aby cílová funkce dosáhla optima. Tak J. P. Voronov použil při provádění výběru pro šetření čtenářů *Pravdy* a čtenářů časopisu *Literaturnaja gazeta* metodu minimálního rozptylu. Stratifikaci prováděl podle jediného znaku — podle počtu předplatitelů [Voronov 1970]. V sociologických výzkumech se začaly používat statistické metody klasifikace mnoholetých pozorování vypracovaných sovětskými matematiky [Zaslavskaja — Mučnik 1974 : 150—159, Mučnik — Novikov — Petrenko 1975, Ajvazjan 1974].

Významným, dosud nevyřešeným úkolem je nalézání optimálních metod stratifikace země podle oblastí pro provádění výběrových šetření, což umožní doplnit soustavu sociálně ekonomických ukazatelů používaných Ústřední statistickou správou podrobnějšími ukazateli sociálních potřeb a zájmů různých skupin obyvatelstva.

Metody měření v marxisticko-leninské sociologii

Problém měření v novodobé vědě je jednou z ústředních metodologických i praktických otázek.

Do třicátých let dvacátého století se měřily hlavně fyzické veličiny. Potom v souvislosti s rozvojem psychologie a sociologie vznikla potřeba srovnávat a konfrontovat veličiny, které nelze přímo ani nepřímo fyzicky změřit. Ukázalo se, že psychologie a sociologie zkoumají systémy objektů, které nejsou izomorfní s aritmetickým systémem. Potřeba srovnávat veličiny však vzrůstala.

Významný současný psycholog S. Stevens přišel v práci *Experimentální psychologie* se zcela novou myšlenkou měřit kvalitativní veličiny v psychologii a sociologii. Rozlišil čtyři stupnice měření: nominální, ordinální (pořadovou), intervalovou a poměrovou. Každá stupnice je charakterizována odpovídajícím číselným systémem. Provádí-li se měření na určité stupnici, znamená to, že dochází k izomorfismu mezi číselným systémem stupnice a zkoumanými veličinami objektu pozorování.

Všechna sociologická a sociálně psychologická měření proměnných typu „vztah k práci“ se dosud provádějí na nominálních a ordinálních stupnicích, tj. omezují se jen na klasifikaci a uspořádání sociálních objektů, jevů a charakteristik. Objevují se první pokusy směřující k aplikaci složitějších stupnic [Osipov — Andrejev 1965].

Za prvé, vypracovávají se a upřesňují obecné principy teorie sociálního měření; za druhé, rozpracovávají se konkrétní metody měření v sociologii.

Sovětské vědci v této souvislosti rozvíjejí Suppesovu a J. Zinnesovu teorii měření [Suppes, Zines 1969, Borodkin 1970], činí pokusy o srovnávací analýzu pojmů přírodovědeckého a sociologického měření, zabývají se zkoumáním možností principu extremity, srovnávají a hodnotí známé stupnice — Thurstonovu, Likertovu a Guttmanovu [Osipov 1966]. Provádějí experimenty v oblasti metod škálování, zkoumají kategorie, jako průměrné pořadí, průměrná činnost, průměrné pětibodové hodnocení, průměrné pozice na nominální škále [Informacionnyj 1968]. Vytvářejí škály na základě alternativně kladených otázek, které vedou k určité typologii odpovědí, a převádějí tyto škály na souhrnné indexy [Čelovek 1967].

uplatnění metod faktorové analýzy, kterou vypracoval ve čtyřicátých letech americký psycholog L. Thurstone a jež se v nynější době úspěšně rozvíjí.

Faktorová analýza se používá při výzkumech příčin migrace obyvatelstva [Zaslavskaja 1966, 1968], při zkoumání charakteru vztahů mezi národy [Govorušenko — Kachk — Kelam 1968] a při šetření ukazatelů pracovní činnosti obyvatelstva [Doktorov 1970].

Další skupina prací se rozpadá do tří problémových okruhů:

Hledáním nových cest se vyznačují práce sociologů zabývajících se Lazarsfeldovou analýzou latentní struktury. Místo řešení Lazarsfeldových rovnic navrhuji klasifikaci pomocí algoritmu rozpoznávání obrazců; hypotéza o určení pravděpodobnosti příslušnosti k třídě, která může být základem pro stanovení vzdálenosti mezi třídami a tím i pro realizaci škály, se pak ověřuje Bayesovým vzorcem [Osipov — Andrejev 1970].

Velký počet prací sovětských vědců je věnován otázkám měření v souvislosti se zkoumáním specifických sociálních problémů — kritérií optimálnosti, měření informovanosti [Taganov 1975], sociálních institucí [Komarovskij 1970], hodnocení atraktivnosti profesí [Kalmyk — Borodkin — Spesivceva 1966]. Tyto práce v podstatě už navazují na práce o uplatňování matematických metod při analýze prvotních sociálních informací a o modelování.

Matematické metody analýzy sociálních údajů a jejich zpracování na samočinných počítačích

Práce věnované uplatnění a využití matematických prostředků při analýze sociálních údajů lze rozdělit do několika skupin. Jako první lze uvést skupinu, která se zabývá nejruznějšími prostředky matematické statistiky — středními hodnotami, mírami rozptylu, testováním hypotéz, koeficienty korelace [Količestvennyje 1966, Suslov — Graždannikov 1973, Metodika 1968], metodami vícerozměrové statistiky — mnohonásobnou regresní, korelační a faktorovou analýzou. Existence nejruznějších druhů souvislostí sociálních procesů komplikuje použití korelační a regresní analýzy v sociologickém výzkumu, avšak zároveň vytváří příznivé podmínky pro

uplatnění metod faktorové analýzy, kterou vypracoval ve čtyřicátých letech americký psycholog L. Thurstone a jež se v nynější době úspěšně rozvíjí.

Faktorová analýza se používá při výzkumech příčin migrace obyvatelstva [Zaslavskaja 1966, 1968], při zkoumání charakteru vztahů mezi národy [Govorušenko — Kachk — Kelam 1968] a při šetření ukazatelů pracovní činnosti obyvatelstva [Doktorov 1970].

Další skupina prací se rozpadá do tří problémových okruhů:

1. Použití teorie informace a analýzy entropie při posouzení prvotních sociálních informací [Taganov — Škaratan 1969; Ustjužannikov 1969; Ustinov — Fellingner 1973].

2. Využívání metod rozpoznávání obrazců pro výběr efektivního souboru znaků [Lbov 1968].

3. Vymezení pojmu vzdálenosti pro rozklad množiny znaků [Mirkin 1970].

Dále se začaly objevovat práce o statistickém hodnocení používaných sociologických ukazatelů [Mirkin 1965].

Pozornost sociologů upoutává také tzv. kauzální analýza. Původně byla rozvíjena ve dvacátých letech v biologii a v ekonometrii a později se značně rozšířila ve společenských vědách. Matematickým základem kauzální analýzy je teorie strukturálních rovnic, dostatečně podrobně rozvinutá v matematické ekonomice. Procedury kauzální analýzy se stále více uplatňují při plánování výběrových postupů, při měření skrytých proměnných, při zkoumání chyb měření a při empirickém ověřování hypotéz výzkumu [Osipov — Andrejenkov 1974, Borodkin 1968]. Avšak kauzální analýza uplatněná bez zřetele k dynamické stránce neposkytuje dostatek informací a dovoluje adekvátně hodnotit pouze některé situace. Rozpracování dynamické kauzální analýzy v empirických sociologických výzkumech představuje zajímavý a aktuální vědecký úkol.

V neposlední řadě jde také o uplatnění výpočetní techniky v konkrétních sociálních výzkumech. Hlavní úsilí se dosud soustředilo na vypracování více nebo méně univerzálních programů pro statistické zpracování dotazníkových šetření — třídění druhého nebo třetího stupně, a pro

výpočet statistických charakteristik střední hodnoty, variability a koeficientu vzájemné závislosti řady znaků [Choolm 1970, Analiz 1973]. Nyní půjde o vytvoření univerzální výpočetní soustavy, jež by odpovídala soudobým požadavkům výzkumné praxe a možnostem technických prostředků. K dalším aktuálním problémům, spjatým s uplatněním samočinných počítačů, patří analýza kvality a spolehlivosti sociologického instrumentaria pro konstruování modelů sociálních jevů a procesů, vytvoření banky sociologických informací atd.

Matematické modelování společenských jevů a procesů

V SSSR byla již získána řada dobrých zkušeností s využíváním matematiky při modelování ve společenských vědách. Matematický aparát byl uplatněn při modelování určitého okruhu sociálních problémů v demografii [Kvaša — Velikij 1970, Graždannikov 1974], v kriminalistice [Kudrjavcev 1968] a v mezinárodních vztazích [Gerasimov 1966], i při modelování určitého okruhu sociálních problémů skupinové dynamiky [Amosov — Galenko 1968], sociální struktury [Gavrilec 1969, SociaIno 1974] a mnoha jiných problémů.

Jsou používány tyto typy statistických modelů [Aganbegjan 1970]:

a) *Modely rozložení*, které mohou být využity k získání obecnější charakteristiky diferenciací jednotlivých znaků.

b) *Korelační, rozptylové, faktorové a jim podobné modely*, jejichž prostřednictvím se zjišťuje vzájemná souvislost ukazatelů charakterizujících zkoumaný sociální proces. V každém sociálním procesu je možné zřejmě rozlišit podmínky a faktory, které ho určují, hodnocení těchto podmínek a faktorů ve vědomí lidí a důsledky tohoto hodnocení.

c) *Statistické modely utváření jednotlivých sociálních jevů*. Jako příklad lze uvést model utváření příjmů dělnických a zaměstnaneckých domácností, v němž se důsledně zkoumá rozdělení hlav rodin a ostatních členů rodiny podle úrovně výdělku, počet členů v různých rodinách, rozdělení rodin podle různých druhů příjmů a podle celkového příjmu, a konečně rozdělení rodin a jejich členů podle výše

příjmu na hlavu. Model schematicky reprodukuje reálný proces utváření rodinných příjmů. Při konstruování modelů tohoto typu je důležité zajistit věrohodnost výsledků vzhledem k tomu, že základní parametry těchto modelů se mohou získat jen výběrovým šetřením. Spolehlivější výsledky lze získat tím, že se ukazatele výběrových šetření kombinují s některými úhrnnými údaji, které mohou být získány z dat vyčerpávajícího zjišťování.

d) *Statistické modely rozpoznávání obrazců*, které se v sociologických výzkumech stále více uplatňují.

e) *Simulační statistické modely* jako zvláštní případ statistických modelů utváření sociálních procesů [Grinberg 1965]. Slouží ke zjišťování typických představitelů skupin rodin, tendencí ke změně v těchto rodinách (narození dítěte, zvýšení důchodů, rozvod manželů atp.) a s využitím pravděpodobnostních metod (pomocí náhodných čísel) i k simulaci procesu jejich dalších proměn. Kvantitativně vyjádřené výsledky charakterizují budoucí obraz různých skupin rodin. Obdobný model je možno vytvořit i pro zkoumání vývoje sociální struktury (například města).

V oblasti těchto modelů je významné využití Markovských řetězců. Předností Markovských modelů je podrobné vypracovaný matematický aparát, umožňující získat obecné charakteristiky daného procesu.

* * *

Při uplatňování matematických metod v marxisticko-leninské sociologii bylo již tedy dosaženo určitých úspěchů. Avšak rozbor sociologické literatury ukazuje na velmi vážné nesrovnalosti. Na jedné straně se v konkrétních sociologických výzkumech často používá nedostatečně teoreticky fundovaný matematický aparát. Na druhé straně v řadě případů chybí matematickým teoriím, konstrukcím a modelům aplikovaným v sociologii příslušná empirická báze a někdy mají formální charakter. Přitom ovšem nejsou matematické disciplíny, zejména nové obory matematické statistiky, dostatečně využívány.

Sovětští sociologové odmítají „jakékoli podceňování významu matematických metod a modelování při analýze a zobecňo-

vání ekonomických i sociálních procesů a při realizaci vědeckých závěrů v praxi, neboť bez důsledného používání matematických metod není možné zajistit jednotu kvantitativních a kvalitativních aspektů výzkumů. Současně sovětští vědci odmítají fetišizaci těchto metod, jejich absolutizaci a samoúčelné modelování, vyrábění modelů, které nemají význam ani pro vývoj vědy, ani pro praxi, tj. odmítají „matematickou scholastiku“ [Fedosejev 1975].

Intenzivní uplatnění matematických metod, standardizace metodik, studium a zvládnutí soudobých přístupů v oblasti získávání, zobecnění a analýzy informací představují jeden z nejdůležitějších faktorů rozhodujících o vědecké úrovni sociologických výzkumů.

„Je třeba využívat všeho,“ poznamenává P. N. Fedosejev, „co můžeme uplatnit v řízení hospodářství a v mechanizaci duševní práce, musíme však zabránit tomu, abychom přejímali ideologické haraburdí spolu s technikami výzkumu“ [Fedosejev 1975].

Konkrétní sociologické výzkumy se mohou úspěšně rozvíjet a budou mít praktický i teoretický význam jen tehdy, budou-li se opírat o historický materialismus a uplatní-li na tomto základě matematické metody při analýze různých sociálních mechanismů a procesů i při sběru a zpracování prvotních sociálních informací. Takový přístup patří k nejpłodnějších tradicím marxismu v oblasti sociologie. Jsme povinni rozvíjet tuto tradici.

Literatura

- Aganbegjan, A. G.: *Nekotoryje osobennosti primenenija matematiceskich modelej v sociologičeskich issledovanijach*. In: *Modelirovanije socialnych processov*, Moskva 1970.
- Ajvazjan, C. A. i dr.: *Klassifikacija mnogomernych nabljudenij*. Moskva 1974.
- Aktualnyje zadači razvitija metodologii i metodiki sociologičeskich issledovanij*. In: *Sociologičeskije issledovanija*, 1975, č. 3.
- Amosov, N. I. — Galenko, D. N.: *O modelirovanii socialnogo vzaimodejstvija v malych kolektivach*. In: *Količestvennyje metody v socialnom issledovanii*, 1968, č. 8.
- Analiz sociologičeskoi informacii s primenenijem EVM*. Moskva 1973.
- Bajdelnikov, L. A.: *Statistika v sociologičeskom issledovanii*. Alma-Ata 1965.
- Borodkin, F. M.: *Statističeskije ocenki svjazej ekonomičeskich pokazatelej*. Moskva 1968.
- Borodkin, F. M. — Mirkin, B. G.: *Nekotoryje*

problemy sistem izmerenija sociologičeskoi informacii. Doklad na VII Vsemirnom sociologičeskom kongresse v Varně. Moskva 1970.

Čangli, I. I.: *Trud*. Moskva 1973.

Čelovek i jeho rabota. Moskva 1967.

Doktorov, B. Z.: *Regressivno-faktornaja model i zadača prognozirovanija*. Doklad na VII Vsemirnom sociologičeskom kongresse v Varně. Moskvo 1970.

Fedorenko, N. P.: *Ekonomika i matematika*. Moskva 1967.

Fedorenko, N. P.: *O razrabotke sistemy optimalnogo narodnochozjajstvennogo perspektivnogo planirovanija*. Moskva 1972.

Fedosejev, P. N.: *Dialektika sovremennoj epochi*. Moskva 1975.

Gavrilec, J. N.: *Nekotoryje voprosy količestvennogo izučenija socialno-ekonomičeskich javlenij*. In: *Ekonomika i matematiceskije metody*, t. 5, vyp. 5, 1969.

Gavrilec, J. N.: *Socialno-ekonomičeskoje planirovanije. Sistemy i modeli*. Moskva 1974.

Gerasimov, T.: *Teorija igr i meždunarodnyje otnošenija*. IMEMO 1966, č. 7.

Govorušenko, V. — Kachk, J. — Kelam, A. — Vychandu, L.: *Opyt primenenija korreljacionnogo i faktornogo analiza v sociologičeskom issledovanii meždunarodnyh otnošenij*. In: *Informacionnyj bjulleten IKSI i SSA*. Moskva 1968, č. 9.

Griščenko, K. K. — Ostrovskij, Z. J.: *Sociologičeskije issledovanija i tehnika ich analiza na perfokartach s krajevoj informacijej*. Kijev 1967.

Grinberg, M.: *Modelirovanije složnoj ekonomičeskoi sistemy*. In: *Elektronnoje modelirovanije i mašinnoje upravlenie v ekonomike*. Moskva 1965.

Choolm, M.: *Obrabotka anket*. In: *Programmy dlja EVM „Minsk 32“*, vyp. 9. Tallin 1970.

Graždannikov, J. D.: *Prognošticheskie modeli socialno-demografičeskich processov*. Novosibirsk 1974.

Informacionnyj bjulleten IKSI i SSA, 1968.

Jachot, O. O.: *K voprosu o statističeskoi zakonomernosti*. In: *Učonyje zapiski po statistike*, t. 6. Moskva 1961.

Jachot, O. O.: *Statističeskaja zakonomernost v sociologičeskom poznanii*. Moskva 1969.

Jelkina, V. N. — Zagoruckij, N. G.: *Algoritmy taksonomii*. In: *Raspoznavanije obrazov v socialnych javlenijach*. Novosibirsk 1970.

Kalmyk, V. A. — Borodkin, F. M. — Spesivceva, N. I.: *Ob ocenke privilekatnosti professii*. In: *Socialnyje issledovanija*. Novosibirsk 1965.

Kedrov, B. M.: *Kategorii materialističeskoi dialektiki kak metodologičeskaja osnova statističeskoi nauki*. In: *Učonyje zapiski po statistike*, t. 6. Moskva 1961.

Količestvennyje metody v sociologii. Moskva 1966.

Komarovskij, V. S.: *Nekotoryje problemy izmerenija socialnych ustanovok*. In: *Voprosy filosofii*, Moskva 1970, č. 7.

- Kudrjavcev, V. I.: *Pričinnost v kriminologii*. Moskva 1968.
- Kvaša, V. V. — Velikiy, A. I.: *Ob odnom opyte prognozirovaniya čislennosti i struktury semej*. In: Modelirovaniye social'nykh processov. Moskva 1970.
- Lbov, G. S.: *Algoritmy effektivnoy sistemy priznakov*. In: Raspoznavaniye obrazov v social'nykh issledovaniyakh. Moskva 1968.
- Martynova, N. V.: *O mnogomernom izmerenii v sociologii*. In: Filosofskie nauki, 1970, č. 5.
- Maslov, P. P.: *Statistika i jejo rol' v konkretno-sociologičeskikh issledovaniyakh*. In: Voprosy organizacii i metodiki konkretno-sociologičeskikh issledovaniy. Moskva 1968.
- Metodika i tehnika statističeskoj obrabotki pervičnoy sociologičeskoj informacii*. Moskva 1968.
- Mirkin, B. G.: *Novyy podchod k obrabotke sociologičeskoj informacii*. In: Izmerenije i modelirovaniye v sociologii. Novosibirsk 1965.
- Mirkin, B. G.: *Ob odnom podchode k analizu pervičnoy sociologičeskoj informacii*. Doklady na VII Vsemirnom sociologičeskom kongresse v Varně. Moskva 1970.
- Mučnik, I. B. — Novikov, S. G. — Petrenko, J. S.: *Metod strukturnoj klassifikacii v zadache postrojeniya tipologii gorodov po socialno-demografičeskim charakteristikam naseleniya*. In: Sociologičeskie issledovaniya, 1975, č. 2.
- Nemčinov, V. S.: *Sociologija i statistika*. In: Sociologija v SSSR, t. I. Moskva 1966.
- Nersesova, J. Ch.: *Novyye aspekty staroj problemy k obsledovaniju charaktera vyborki v sociologičeskom issledovanii*. In: Sociologičeskie issledovaniya, 1975, č. 1.
- Opyt i metodika konkretnykh sociologičeskikh issledovaniy*. Moskva 1965.
- Osipov, G. V. — Andrejev, E. P.: *Problemy izmerenija v sociologii*. In: Informacionnyj bjulleten IKSI i SSA, 1965, č. 8.
- Osipov, G. V.: *Vstupitel'naja statja*. In: Matematičeskie metody v sovremennoj buržuaznoj sociologii. Moskva 1966.
- Osipov, G. V. — Andrejev, E. P.: *Matematika i sociologija*. In: Social'nyye issledovaniya, t. 5. Moskva 1970.
- Osipov, G. V. — Andrejenkov, V. G.: *Empiričeskoje obosnovaniye gipotez v sociologičeskikh issledovaniyakh*. In: Sociologičeskie issledovaniya, 1974, č. 1.
- Patrugin, J. A.: *Ob izmerenii kačestvennykh priznakov*. In: Modelirovaniye social'nykh processov. Moskva 1970.
- Rakitov, A. I.: *Predmet, struktura i gnozeologičeskaja funkcija statistiki*. In: Nekotoryye problemy metodologii naučnogo issledovaniya. Moskva 1965.
- Rozin, B. V. i dr.: *Razrabotka materialov massovykh nabljudenij na sčotno-perforacionnykh i elektronno-vyčislitel'nykh mašinach*. In: Količestvennyye metody v sociologii. Moskva 1966.
- Rumjancev, A. M.: *Socialnoje prognozirovaniye i planirovaniye v razvitii sovetskogo obščestva*. In: Voprosy filosofii, 1970, č. 8.
- Socialno-ekonomičeskoje planirovaniye. Sistemy i modeli*. Moskva 1974.
- Suppes, P. — Zines, Dž.: *Osnovy teorii izmerenij*. In: Psichologičeskie izmerenija. Moskva 1969.
- Suslov, I. P. — Graždannikov, J. D.: *Osnovy socialnoj statistiki*. Novosibirsk 1973.
- Taganov, I. N. — Škaratan, O. I.: *Issledovaniye social'nykh struktur metodom entropijnogo analiza*. In: Voprosy filosofii, 1969, č. 5.
- Taganov, I. N. — Rukavišnikov, V. O.: *Pričinnyy analiz social'nykh objektov: teoretiko-informacionnyye strukturnyye modeli*. Doklady na VIII MSK v Toronto. Moskva 1974.
- Taganov, I. N.: *Ob ekstremalnom principe izmerenija v sociologii*. In: Sociologičeskie issledovaniya, 1975, č. 3.
- Ustinov, V. A. — Dejev, L. F.: *Opyt primeneniya EVM v sociologičeskikh issledovaniyakh*. Moskva 1967.
- Ustinov, V. A. — Fellingner, A. F.: *Istoriko-social'nyye issledovaniya, EVM i matematika*. Moskva 1973.
- Ustjužannikov, V. A.: *Informacionnyye mery i ich ispol'zovaniye v sociologičeskom analize*. In: Izmerenije i modelirovaniye v sociologii. Novosibirsk 1969.
- Viner, N.: *Kibernetika*. Moskva 1958.
- Voprosy organizacii i metodiki konkretno-sociologičeskikh issledovaniy*. Moskva 1963.
- Voronov, J. P.: *Klassifikacije obrazov i vyborka v sociologičeskikh issledovaniyakh*. In: Sociologija i matematika. Novosibirsk 1970.
- Voronov, J. P. — Jeršov, N. P.: *Obščije principy sociologičeskogo izmerenija*. Doklady na VII sociologičeskom kongresse. Moskva 1970.
- Zagorujko, N. G. — Zaslavskaja, T. I.: *Metody raspoznavaniya obrazov i ich primeneniye v social'nykh javlenijach*. In: Raspoznavaniye obrazov v social'nykh issledovaniyakh. Novosibirsk 1968.
- Zagorujko, N. G.: *Metody raspoznavaniya i ich primeneniye*. Moskva 1972.
- Zaslavskaja, T. I.: *Ispol'zovaniye metodov faktornogo analiza dlja izučeniya migracii sel'skogo naseleniya*. In: Naučnyj seminar po primeneniju količestvennykh metodov v sociologii. Moskva 1966, vyp. 1.
- Zaslavskaja, T. I. — Vinogradova, J. V.: *Opyt matematiko-statističeskogo issledovaniya zakonomernostej mobilnosti trudovykh resursov*. In: Social'nyye problemy trudovykh resursov sela. Novosibirsk 1968.
- Zaslavskaja, T. I. — Mučnik, I. B.: *Ob odnom metode klassifikacii objektov v sociologii*. In: Sociologičeskie issledovaniya, 1974, č. 1.
- Zdravomyslov, A. G. — Doktorov, B. Z.: *Alternativnaja ocenka strukturnykh elementov kak prijom sociologičeskogo issledovaniya*. In: Informacionnyj bjulleten IKSI i SSA. Moskva 1968, č. 9.

Preložila Dagmar Vichnarová

K problematice charakteru empirických dat v sociologickém výzkumu

Empirická data získávaná v procesu realizace sociologických výzkumů mají rozdílný charakter nejen z hlediska obsahového, ale také z hlediska kvality. Sociální jevy, které jsou předmětem empirického zkoumání, tvoří velice složitý komplex nejrozličnějších vztahů a stránek dynamických sociálních objektů, navzájem prostupujících a vytvářejících bohatý společenský život. Pochopení těchto jevů v jejich procesuální podobě, proniknutí k podstatě, vysvětlení zákonitostí jejich pohybu představují nesmírně náročný, systematický postup celé společenské vědy jako nástroje časově určené finality činností subjektu poznání. Bez empirického stupně odrazu různých stránek sociálních jevů by fakticky nebylo možné realizovat proces poznání působení zákonitostí společenského pohybu.

V této stati nám jde o rozbor některých aspektů empirických dat získávaných výzkumnými technikami sociologického zkoumání. Přestože se touto nebo příbuznou problematikou zabývá řada prací, zůstává ještě mnoho diskusních otázek a jejich nedorozumění se negativně odráží především v praxi uplatňování sociologických výzkumů. Rozbor empirických dat s ohledem na jejich určení z hlediska ontologických zvláštností plynoucích z charakteru sociálních jevů, stejně jako posouzení determinujícího vlivu gnoseologických aspektů jsou důležité pro racionální explancí dat v sociologii.

Předně je však nezbytná alespoň stručně vymezit základní pojmy této problematiky. Pojmy „empirický materiál, empirická data, fakty“ jsou v sociologii chápány značně rozdílně, možno říci i poměrně nezávazně. Často se pod těmito pojmy skrývá víceméně intuitivní představa sumy výzkumnou technikou shromážděných popisů vlastností relevantních sociálních

jevů nebo jejich různých stránek. Tato suma se chápe jako základ, východisko, na němž vyrůstá teoretické poznání. Současně se má za to, že tyto údaje nejsou nikterak významně závislé na teoretickém stupni poznání, že nejsou dotčeny poznávacím, nebo jen „registrujícím“ subjektem. Takovéto chápání charakteru empirických dat není v rámci naší sociologie pochopitelně explicitně vyjádřeno, naopak, v metodologické produkci se správně zdůrazňuje dialektika subjekt-objektového vztahu a její projevy i v empirické rovině. V oblasti konkrétní výzkumné činnosti se však tyto zdůvodněné postuláty determinující povahu empirického materiálu ne vždy respektují. Projevuje se to například v tom, že určitý obraz sociální reality, daný zvolenými (tedy nutně redukovanými) vlastnostmi a jejich znaky, je ztotožňován se skutečností samou, s celkem. Fakticky se tím popírá složitost a nevyčerpatelnost objektivního, tedy i sociálního světa. Sebelépe promyšlený způsob popisu a fixace dat, stejně jako jejich zpracování pomocí nejmodernějších programů nemožnou vést k *vyčerpávajícímu* zachycení a vysvětlení i relativně jednoduché části sociální skutečnosti. Tato teze současně samozřejmě netvrdí, že svět je nepoznatelný; chce jenom zdůraznit relativnost dosaženého poznání vzhledem k historické podmíněnosti a nekonečné proměnlivosti objektivní reality, jejíž nedílnou částí je i svět sociálních procesů. Pozitivistická rezidua tohoto typu zůstávají ve vědomí našich sociologů zpravidla v podobě implicitních předpokladů o charakteru empirických dat, v „nedotažení“ jejich explikace, projevující se v přílišné popisnosti závěrečných zpráv výzkumů.

V této souvislosti je zajímavý názor F. Charváta na charakter sociálních vztahů v souvislosti se sociologickými proměnnými-

mi. Upozorňuje na to, že sociální vztahy nelze nahrazovat ani ztotožňovat se sociologickými proměnnými, nelze mezi ně klást ani absolutní dělítko [Charvát 1974 : 597]. Úloha indikací sociálních vztahů a úloha sociologických proměnných je komplementární.¹ Charvát zde, podle našeho názoru, správně oceňuje způsob zachycení sociální reality, jeho parciálnost ve vztahu k složitosti této skutečnosti. Uvádí „... že v konceptu sociologické proměnné je založena parciálnost tradičního empirického pohledu na skutečnost“ [Charvát 1973 : 598]. Je možno souhlasit i s tím, že tato parciálnost není ničím katastrofálním, je-li pochopena a respektována ve výzkumném procesu.

Empirický fakt (empirická data) je proto nezbytné posuzovat z hlediska této nutné parciálnosti ve vztahu k realitě. Stejně je třeba zvažovat podmíněnost empirických dat plynoucí ze subjekt-objektového vztahu poznávacího procesu. Touto problematikou jsme se již zabývali zevrubněji jinde [Zich 1975 : 376 ad.]. Důležité je zde připomenout, že žádný fakt — přes svůj empirický původ — není jen výsledkem přímého smyslového poznání, že v pozadí se vždy ve větší či menší míře projevuje přítomnost racionální složky poznání. Ve vědeckém poznání se například promítá nejen koncepce měřicího nástroje, prostředků pozorování, fixace dat, ale také samy pojmy vědecké teorie. F. Čížek uvádí: „Fakt je vždy do jisté míry zároveň i obecným a abstraktním poznatkem“ [1974 : 207]. Za fakt pokládá prvek vědeckého poznání, „faktický“, „empirický“ poznatek, což především zdůrazňuje, že poznatku bylo dosaženo určitou experimentální procedurou, která obsahovala akt pozorování [Čížek 1974 : 204]. V souladu s názory sovětského autora L. S. Merzona (1972) pak dělí faktické poznatky na vědecké a mimovědecké. Toto rozlišení je důležité zejména pro posouzení sociologických faktů; později se k němu vrátíme.

V souvislosti s vymezením pojmů „vědecký fakt“, „empirická data“ je však

třeba rozlišit oba pojmy podrobněji. Vědecký fakt je podle našeho názoru pojem kvalitativně odlišný od pojmu empirická data. Pokud jde o používání těchto pojmů, není v oblasti vědeckého zkoumání jednotná. Někteří autoři chápou pojem „fakt“ jako označení události, části objektivní reality, jiní jej chápou jako synonymum pojmu „jistota“, „skutečnost“ ap. Přikláname se k názoru, že vědecký fakt není jakýkoliv údaj vypovídající o objektivní realitě. Vědecký fakt musí být zahrnut do určité soustavy vědeckého poznání [Čížek 1974 : 204], představuje tedy již určitým způsobem zpracované údaje, empirický materiál, který byl získán z různých empirických zdrojů. Ztotožnění pojmu fakt s těmito údaji empirického původu je ve vědě přinejmenším matoucí. Vědecký fakt rezultuje z řady pozorování, která provádí výzkumník, proto má zpravidla pravděpodobnostně podmíněný charakter.² Pro označení výsledků pozorování (experimentů) je vhodné podle našeho soudu používat pojmy „empirická data“, „údaje“, „empirický materiál“, neboť tyto pojmy respektují převažující podíl smyslového stupně poznání. Naproti tomu vědecký fakt, chápáný jako konkrétní poznatek, je možno charakterizovat jako přechodný stupeň mezi smyslovým a racionálním stupněm poznání. S tímto rozlišením pojmů koresponduje i skutečnost, kterou uvádí F. Čížek, že „často jeden a týž popis objektu může mít v různých soustavách vysvětlení různou logickou funkci...“ [1974 : 207]. Pravdivost vysvětlení, zařazení poznatků do konzistentních teorií je v konečné instanci ověřována praxí chápánou jako historický proces.

Fakty ve výše uvedeném pojetí, vzaty samy o sobě, tvoří základní stavební jednotky vědeckých teorií, jsou svým charakterem (v rámci této teorie) nejvíce konkrétní, a proto také z hlediska teorie vysvětlující zákonitost příslušného procesu konečnou parciální. Jednotlivý vědecký fakt jako rezultat řady pozorování sociálních jevů zpravidla nemůže vysvětlit sám

¹ „Empirický popis společenské reality je v sociologickém poznání vázán na pojem proměnná...“ „Systém určitých proměnných pak představuje určitý otisk zkoumaného výseku skutečnosti...“ (s. 596).

² V. Filkorn uvádí: „... jev se přesně nedá vyjádřit jednou z výpovědí, ale celou množinou výpovědí určité formy, tj. vědecký fakt se ztotožňuje s celou množinou výpovědí, kterými se jev opisuje, odráží“ [1960 : 76].

o sobě podstatu těchto jevů; teprve při celistvém posouzení v kontextu dalších vědeckých faktů vznikají nové, obecnější poznatky, vytvářející v návaznosti na již existující systémy poznatků nové, kvalitativně hlubší teoretické koncepty.

Domníváme se, že takovéto chápání vědeckých faktů je důležité pro správné ocenění empirického materiálu, který je získáván v procesu sociologického výzkumu různými technikami. Teprve zpracování, tj. kritika, třídění, statistické zhodnocení jednotlivých zjištění, dává předpoklady pro vznik vědeckého faktu. Podotýkáme, že toto rozlišení pojmů „vědecký fakt“ a „empirické údaje (data)“ nepokládáme za jedině možné. V odborné literatuře můžeme nalézt i jiné chápání těchto pojmů, jsou zaváděny — a jistě funkčně — další relevantní pojmy, jako například poznatek apod. L. S. Merzon například rozlišuje typy vědeckých faktů podle těchto hledisek [1972 : 74 ad.] :

1. podle specifiky toho, co odrážejí (fakty přírody, sociální poznání);
2. podle způsobu jejich získávání (fakty pozorování, experimentu);
3. podle způsobu popisu (kvalitativní, kvantitativní, jednoduché, složené);
4. podle úrovně a charakteru jejich zobecnění

- a) individuální a hromadné fakty
 - b) fakty jedinečné a fakty opakující se
 - c) obecné fakty — shrnující (statistické)
5. podle vztahu k zákonu — fakty typické, vyjadřující fungování zákona; netypické, vyjadřující fungování zprostředkovaně, „záporné“ fakty ve vztahu k zákonu jsou charakteristické tím, že vymezují hranice jeho fungování, jsou zdrojem vzniku nových teorií atd.

Je zřejmé, že tato typologie dobře postihuje specifiky faktického materiálu, s nímž musí vědec pracovat. Charakteristické pro tuto typologii je, že klasifikuje všechny tyto fakty (na všech úrovních jejich obecnosti).

V dalším si ukážeme, v čem je, podle našeho soudu, účelné chápat vědecký fakt ve vyšší rovině obecnosti než empirické

údaje (data). Ztotožnění faktu s empirickým materiálem, který je součástí protokolu pozorování, se nezdá být (vzhledem k tomu, že fakt je chápán jako součást vědeckého poznání reflektující i určitý stupeň ověření jeho pravdivosti apod.) dostatečně opodstatněné. Empirický údaj vyjadřuje jedinečnost stavu, vlastnosti objektu; je bezprostředním průsečíkem smyslové konfrontace pozorovatele s objektivní realitou. V. Filkorn označuje příhodně tuto rovinu poznání jako „faktovou výpověď“. „Faktové výpovědi jsou ty, kterými se odrážejí bezprostředně jevy“ [Filkorn 1960 : 77]. Vědecký fakt předpokládá nutně i určitý stupeň hodnověrnosti, ověřovaný zpravidla statisticky.

Některé ontologické aspekty sociálních jevů a jejich dopad na charakter empirických dat v sociologickém výzkumu

V závislosti na svém původu mají empirická data různý význam pro tvorbu vědeckých faktů. Základní a určující rys charakteru empirických dat plyne především ze samého objektu, o němž vypovídají. Je zřejmé, že ke zkoumání sociálních jevů nemůže poznávající subjekt přistupovat stejně jako ke zkoumání jevů fyzikálního světa. Specifika sociálních jevů je obecně dána především projevem dialektiky „bytí“ a „vědomí“.³ Všechny jevy sociálního světa jsou tímto dialektickým vztahem nejen ve větší či menší míře poznamenány, ale je možno říci, že jsou jím přímo tvořeny. V procesu přetváření světa, který je předpokladem nejen přežití, ale i rozvoje lidského rodu, se prosazuje aktivní působení člověka nejen na přírodu, ale také na sebe sama. Společnost je tak vlastně také produktem tohoto pohybu. „*Dějiny* nedělají *nic*, nemají *žádné* obrovské bohatství, neprobojuvají *žádné* boje! To všechno má a probojuvává *člověk*, skutečný živý člověk...“ [Marx-Engels 1961 : 111]. V těchto slovech je pregnančně postižen aktivní rys lidského činu, rozhodující pro charakter sociálních jevů. Proto má pro pochopení povahy sociálních faktů nesmírný význam uznání úlohy lidské praxe.

³ Problematikou charakteru sociálních jevů jako objektů sociologických výzkumů jsme se zabývali

v článku: „Sociální jev jako předmět sociologických výzkumů“, Sociologický časopis 1974, č. 5.

Praxe jako nástroj aktivního působení na svět je základním nástrojem člověka. V. I. Lenin píše: „*Praxe je výše než teoretické poznání*, neboť má přednost nejen obecnosti, nýbrž i bezprostřední skutečnosti“ [1960 : 214]. Praxe má význam nejen jako nástroj přeměny světa a „producent“ společenského pohybu, ale i jako nástroj poznání tohoto pohybu. Vědecké bádání je součástí společenské praxe, nestojí mimo, není jen oponentem této praxe, ale je touto praxí v konečné instanci ověřováno. Pravdivost poznání nemůže být v konečné instanci potvrzena jen odvozením poznatků z jiných poznatků ani „empirickým krytím“; je dokazována v procesu praktické lidské činnosti „přesto, že praxe sama nemůže do tohoto důkazu vstoupit“. Avšak výsledky praktické lidské činnosti si uvědomujeme právě „ve formě tvrzení, jež mají objektivní pravdivý obsah“ [Čížek 1974 : 247]. Toto spojení praxe s procesem poznání je významnou specifikou charakterizující empirická data, s nimiž se v rámci sociologického bádání setkáváme. Praxi jako kritérium poznání nelze však chápat časově omezeně. Pouze praxe jako neukončený, neustále se reprodukcující a pokračující společenský proces může být dostatečným kritériem poznání.

Jestliže zde zdůrazňujeme všestranný význam praxe pro oblast společenského pohybu a chápeme ji jako výraz dialektické jednoty společenského bytí a vědomí, neznamená to, že bychom neuznávali relativní samostatnost těchto dvou sfér. Například zaostávání společenského vědomí za společenským bytím je dostatečně známo a je dostatečně zřetelné, byť jsou zdroje tohoto disparátního pohybu jakékoli. Pro předmět našeho zájmu to pak znamená, že empirická data odrážející společenské vědomí nelze smysluplně interpretovat, aniž by nebyla respektována tato dialektika. Stejně tak nelze sociální jevy jako objekty zkoumání ztotožňovat jen s touto sférou společenského života.

Dalším významným rysem, který determinuje charakter empirických dat v procesu sociologického výzkumu a úzce souvisí s předcházejícím, je jejich ekonomická podmíněnost. V marxistickém pojetí je „sociální“ extenzí „ekonomického“.

[Charvát 1975 : 25]. F. Charvát odvozuje tento vztah z Marxova pojetí práce jako nástroje přeměny přírody a přeměny lidské společnosti. „Ekonomické“ a „sociální“ v životě společnosti je výrazem obecné dialektiky vývojových procesů, nelze proto například v rovině makroanalýzy společnosti oddělovat ekonomickou a sociální strukturu; oba tyto fenomény je možné pochopit pouze v jejich dialektické vazbě. Problematikou ekonomické determinovanosti sociálních jevů se hodláme zabývat jinde, zde jenom zdůrazňujeme význam tohoto vztahu pro posouzení kvality empirických dat v sociologickém výzkumu. Není-li alespoň implicitně respektována tato ekonomická determinovanost sociálních jevů, je problematická jakákoliv interpretace faktů sociologického bádání. V této souvislosti je vhodné připomenout i konkrétně historickou podmíněnost existence všech sociálních jevů, jejich procesuální charakter a obtíže, které z této povahy sociálních jevů plynou pro sociologické výzkumy.

Specifickým rysem určujícím povahu empirických dat v sociologickém výzkumu je v neposlední řadě i to, že sociální jevy tvoří složité strukturované systémy, že mnohé z nich nelze registrovat bezprostředně smyslově. Na tuto okolnost správně upozorňuje například M. Katriak [1975 : 67]. Uvádí, že takových jevů je možno se zmocňovat jedinečně zprostředkovaně, pomocí různých nepřímých metod vědeckého pozorování.

Je zřejmé, že proces sociologického výzkumu, a zejména jeho finalita, jsou v rozhodující míře závislé na tom, jak adekvátní prostředky sběru empirických dat jsou použity, jak hluboce jsou v procesu jejich vyhodnocení respektovány metodologické direktivy reflektující povahu sociálních jevů.

Povaha empirických dat v sociologickém výzkumu

Empirická data tvořící výchozí bázi (svého druhu) sociologického výzkumu získáváme podle našeho soudu dvojím způsobem: 1. *bezprostředně smyslovým*, 2. *zprostředkovaným* (nepřímým smyslovým). U M. Katriaka, který se těmito otázkami poměrně podrobně zabývá, se sekáváme s členěním

podle způsobu získávání empirických dat. Rozlišuje a) bezprostřední, smyslové poznání, b) zprostředkované poznání, které je nevyhnutelné vzhledem k rozsáhlosti sociálních jevů, c) poznání explorací — zpravidla subjektivní stránky společenské skutečnosti, d) poznání geneze, průběhu vývoje nebo historie zkoumaných jevů [Katriak 1975 : 67]. Toto členění reflektuje zaměření výzkumných úkolů. Domníváme se, že v rámci typu c) a d) je možné provádět prvotní měření sociálních objektů zásadně vždy buď přímo (smyslově), nebo nepřímo (zprostředkovaně smyslově). My budeme v dalším sledovat členění empirických dat z hlediska subjektu poznání, tj. z hlediska badatele (zda badatel sám získává data smyslového původu, nebo zda mezi ním a popisovanou realitou stojí zprostředkující článek v podobě pozorovatelů, tazatelů nebo jen v podobě výzkumné techniky, například dotazníku nebo anket). Domníváme se totiž, že především existence tohoto zprostředkujícího článku má rozhodující vliv na povahu empirických údajů.

Data *bezprostředně smyslového* původu jsou v sociologickém výzkumu (zvláště v našich podmínkách) poměrně vzácná. Řešitel výzkumného úkolu přichází do bezprostředního smyslového styku s předmětem výzkumu jen částečně, málokdy tak, aby vyčerpávajícím způsobem byl sám „zdrojem“ empirických dat. Plyne to z obecnosti a rozsáhlosti výzkumných problémů. Například volný čas, sociální mobilita, postoje, hodnotové orientace, pracovní aktivita sociálních skupin apod. nemůže výzkumník samozřejmě zkoumat jen pomocí empirických dat získaných prostřednictvím vlastního přímého pozorování. Výzkumník má však přesto vždy k dispozici určitou sumu svých *bezprostředně smyslových* informací, které získal jako subjekt poznání fungující v rámci sociálního systému nebo které cílevědomě shromáždil při přípravě projektu řešení výzkumného problému. Tyto výchozí vlastní empirické zdroje poznání hrají nemalou úlohu jak pro založení strategie zkoumání výzkumného problému, tak pro

jasné a přesné formulování všech výzkumných cílů. Často mohou být ovšem tyto zdroje poznatků zavádějící, což plyne z limitovaných možností; badatel jako subjekt poznání *bezprostředně smyslově* zasahuje zpravidla jen část složitějšího sociálního jevu. Přesto ovšem mohou být realizovány výzkumy, v nichž je výzkumník (nebo výzkumný tým) v podstatě jediným zdrojem empirického materiálu — například při zkoumání rodiny, pracovního kolektivu apod. V takovém případě však následně vyvstává otázka zobecnování, otázka reprezentativnosti získaných poznatků vzhledem k rozsahu všech sociálních jevů. Proto je prakticky skoro vždy třeba empirická data v sociologickém výzkumu získávat *nepřímo smyslově* (z hlediska badatele). Tato skutečnost je dostatečně známá a je v podstatě hlavním důvodem, který vysvětluje omezené používání techniky přímého pozorování v sociologických výzkumech. V této souvislosti jsou zajímavé zkušenosti například polských sociologů s využitím techniky zúčastněného pozorování jako metody shromažďování empirických dat.⁴ Metoda pozorování jako *bezprostřední zdroj smyslových dat* je hodnocena pozitivně, zvláště z hlediska možností pronikání do problematiky života sociálních skupin. Současně se však projevují nedostatky této metody, související zvláště s obtížností registrace empirických poznatků, jejich úplností, zatížeností subjektivními vlivy apod. Metody sběru dat, které výzkumník jako poznávací subjekt sám přímo používá k shromažďování empirického materiálu, mají tedy vzhledem k charakteru sociálních jevů omezené možnosti. Význam *bezprostředního poznání* je spíše inspirativní, vyvolává výzkumný zájem a osobní angažovanost sociologa při řešení výzkumného problému. Avšak prakticky každý sociologický výzkum — má-li respektovat komplexní charakter sociálních jevů — musí využívat dalších empirických zdrojů. Většina významných výzkumných prací se opírá jak o výzkumníkem *bezprostředně smyslově* získaná data, tak i o data získaná *zprostředkovaně*. Vzpomeňme například Engelsovy knihy

⁴ Např. studie K. Doktora, O stosovalnosci obserwacji uczesniczacej jako metody badań socjolo-

gicznych w przemyśle, Studia Socjologiczne 1961, č. 2.

Postavení dělnické třídy v Anglii, pro jejíž napsání autor shromáždil, možno říci, komplexní empirický materiál jak bezprostředně smyslového původu, tak také ze zprostředkovaných zdrojů. Metodologicky jsou v tomto směru zajímavé i práce z oblasti nemarxistické sociologie. Například známé studie manželů Lyndových, práce W. F. Whyta a dalších.⁵ V těchto i dalších, na podobném zdroji empirických dat založených pracích se vedle řady zajímavých poznatků objevují vždy určité problémy, které vyvolávají diskuse o věrohodnosti výchozích dat právě pro možnost subjektivního zkreslení, nedostatek úplnosti apod.

Je tedy přirozené, že moderní sociologické výzkumy, které jsou stále důsledněji koncipovány v duchu sociotechnicky orientované sociologie a které ustupují od „nazírávého“ pojetí této vědy, se musí opírat o empirický materiál, jehož původ zajišťuje objektivitu, spolehlivost a reprezentativnost faktů z něho plynoucích. Metoda zúčastněného pozorování, kterou by používal sám badatel, je jen pomocným a implicitním, a proto vlastně vždy přítomným zdrojem empirických dat. Metodologové by proto podle našeho soudu měli věnovat stále intenzivnější pozornost především propracování postupů shromažďujících nepřímé empirické informace o sociálních jevech, neboť především tento typ informací tvoří základní bázi pro vyslovení obecnějších závěrů.

Zprostředkované zdroje empirických dat jsou pro sociologický výzkum tedy rozhodující. Je proto nezbytné pokusit se blíže určit charakter tohoto materiálu z hlediska jeho původu, kvality a poznávacích možností. V této souvislosti je nutno zavstavit se u pojmu „empirický“.

Pojem „empirický“ je vysvětlován zpravidla v protikladu k „teoretickému“. Tento protiklad ovšem neplatí absolutně, neboť empirické poznání se nevyčerpává smyslovým stupněm, ale zahrnuje i určité racionální zpracování smyslových údajů [Čížek 1974 : 15]. Tento problém rozvíjí ve své práci S. Michajlov. Především upozorňuje na nedostatečné rozpracování obecně filozofických aspektů pojmu empirie a z toho

plynoucí intuitivní chápání tohoto pojmu. Dochází k závěru, že empirické zahrnuje jak smyslové, tak i část obsahu racionálního a zbývající část racionálního se vztahuje k teoretickému [Michajlov 1975 : 45]. Jinými slovy: je zřejmé, že párové kategorie „smyslové“ — „racionální“ nejsou totožné s kategoriemi „empirické“ — „teoretické“. V souvislosti s tím pak S. Michajlov rozlišuje *smyslové*, tj. přímo pozorovatelné objekty a *ne smyslové*, jež jsou dvojího druhu: 1. objekty, které je možno smyslově pozorovat pomocí určitého nástroje rozšiřujícího možnosti bezprostředního smyslového vnímání (například mikroskop); 2. objekty, které nelze ani pomocí přístrojů bezprostředně smyslově zkoumat. Sem patří většina sociálních jevů (hodnotové orientace, postoje apod.) [Michajlov 1975 : 44]. Rozdělení objektů pozorování a možnosti jejich empirického popisu evidentně koresponduje s tím, co jsme uvedli výše o technice bezprostředního pozorování, s tou výhradou ovšem, že vlastně i objekty tohoto druhého typu je možno smyslově registrovat cestou pozorování projevů, jednání apod. Tyto objekty obsahují vždy určité specifické rysy, vazby na ostatní jevy, které umožňují jejich smyslové, i když zpravidla jen částečné pozorování. Otázkami empirického stupně poznání se zde budeme dále zabývat jen ve vztahu k vymezení charakteru empirických dat v sociologickém výzkumu. Vědomě tím ponecháváme stranou řadu složitých problémů vztahu teoretického a empirického stupně poznání, které nejsou v naší sociologické literatuře stále dostatečně zodpovězeny.

Nepřímé (ve smyslu smyslové) zdroje empirických dat jsou charakteristické tím, že mezi subjekt poznání (výzkumníka) a objekt poznání vstupuje vždy určitý mezičlánek. Může jím být a) pomocný pozorovatel, b) dotazník, anketa, c) záznam o událostech, c) další přímo nevyvolaná metoda sběru dat (například za jiným účelem prováděné statistické šetření apod.). Při přímém smyslovém pozorování sociálních jevů vystupuje vazba objekt-subjekt bezprostředně, tj. přesnost a spolehlivost

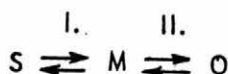
⁵ Viz např. R. S. Lynd, *Middletown*, New York 1929, W. F. Whyte, *Street Corner Society*, The Social Structure of an Italian Slum, Chicago 1943, W. L.

Warner, P. S. Lunt, *The Social Life in a Modern Community*, London 1941 ad.

poznatků je dána v podstatě připraveností subjektu, adekvátností a poznávací silou metody ve vztahu k složitosti objektu. Naproti tomu při nepřímém pozorování je kvalita empirických dat dána 1. úrovní subjektu, 2. úrovní (tj. připraveností,

sběru. Již výše jsme uvedli, že to, co popisujeme, není fakticky objekt v ontologickém smyslu, tj. komplexní, nevýčerpátný, a tedy empiricky konečným způsobem nepostižitelný. Vazba II. ve schématu 1 představuje fakticky nejen proces prvot-

Schéma 1

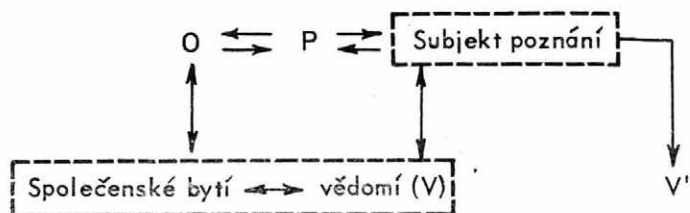

adekvátností) mezičlánek empirického stupně poznání. Proto nás při metodologické analýze zajímá nejen vazba mezi subjektem a mezičlánkem (I), ale nutně také mezi mezičlánkem a objektem. V učebnicích sociologického výzkumu jsou obě vazby označené ve schématu 1, II poměrně dostatečně rozebrány, zvláště v souvislosti s technikou dotazování. Je zevrubně dokazováno, jak závisí kvalita empirických dat na přípravě pozorovatelů, výcviku tazatelů, propracovanosti dotazníku apod. Řada prací analyzuje pozorovací situace a průběh tvorby vztahů mezi dotazovatelem a dotazovaným a vliv těchto faktorů na kvalitu empirických dat. Tyto práce mají poměrně obecný charakter, do jisté míry tradují určitá základní pravidla fungování výzkumného mezičlátku. Chybí

ního měření (zjišťování dat), ale také proces vymezování předmětu — empirického obrazu objektu zkoumání.

Tento poznatek je důležitý zvláště v souvislosti s použitím metody dotazování. Vystává totiž otázka, co vlastně pomocí dotazu zkoumáme. M. Katriak uvádí, že explorativní (dotazovací) metodou se poznává výlučně subjektivní, psychická stránka sociální reality, jako například postoje, názory, veřejné mínění, zájmy, přání, ideály, hodnoty apod. Uvádí také, že touto cestou se poznávají mezilidské vztahy založené na různých nevyrovnaných, neekonomických činnostech, tvořivé schopnosti lidí atd. [Katriak 1975 : 77]. Kdybychom to vyjádřili v jiné terminologii, je zřejmé, že jde spíše o zkoumání vědomí a odrazu společenského bytí v tom-

Schéma 2

však (zvláště v našich podmínkách) konkrétní metodologické experimenty, popřípadě věcné zhodnocení jednotlivých postupů. Je zřejmé, že naši metodologové budou dříve či později muset k takovému zhodnocení přistoupit.⁶ V této stati nám nejde merotirně o tuto problematiku. Chceme se dále zabývat jen jedním problémem, a to charakterem empirických dat, který plyne z použité metody jejich

to případě zpravidla v individuálním vědomí. Mezičlánek zjišťování empirických dat ve vazbě subjekt-objekt se zde tedy rozpadá do dalších částí. „Produktem“ mezičlátku, který je zde chápán jako metoda dotazu, je předmět. Další roviny pak tvoří 1. vazba předmětu s objektem (kde nás zajímá především otázka nakolik je zkoumaný předmět adekvátní objektu, tj. nakolik například postoje zjištěné metodou

⁶ Některé metodologické práce tohoto typu byly zpracovány na Slovensku, zejména práce M. Katriaka, A. Hírnera a J. Pašiaka.

zpracovány na Slovensku, zejména práce M. Ka-

dotazu postihují povahu zkoumaného objektu); 2. otázka vztahu bytí — vědomí (tj. nakolik mohou empirická data zjištěná metodou dotazu vypovídat o odrazu bytí v rovině vědomí, nakolik se projevuje relativní samostatnost vědomí v těchto výpovědích ap.).

Z uvedeného je ovšem také zřejmé, že metoda dotazu realizovaná prostřednictvím rozhovoru, dotazníku či ankety v žádném případě nevypovídá přímo o objektivním základu vědomí — o bytí. To platí dokonce i tehdy, je-li dotaz směřován na zdánlivě neobjektivnější data například statistického charakteru. Je tomu tak především proto, že kategorizace použitá k popisu společenského bytí je vyjádřena v pojmech subjektu poznání, které jsou sice relativně pravdivé, ale zřejmě neúplné a z hlediska pohybu společenského bytí dílčí. Domníváme se proto, že při posuzování charakteru sociologických empirických dat získaných metodou dotazu je nezbytné provést především analýzu objektu výzkumu samého.

Všimněme si tedy objektu zkoumání. Při použití metody dotazu vypovídají empirická data o poloze zkoumaného problému ve vědomí zkoumaných jednotlivců. Toto vědomí samo o sobě zřejmě nemůže být přímo objektem sociologického zkoumání. Plyne to, podle našeho soudu, dostatečně jasně z toho, co jsme uvedli výše o charakteru sociálních jevů. Ani v případě použití metody dotazu není objektem zkoumání jen samo vědomí, v té či oné míře je vždy reflektována i rovina bytí. Objektem popisu je tedy vždy totalita pohybu života jednotlivce, skupiny, společenského procesu. Výsledek tohoto popisu je však vždy neúplný odraz objektu — tedy předmět zkoumání.

Vztah výpovědi respondenta a objektu zkoumání

Bylo již řečeno, že dotazem se získává informace o objektu sociologického výzkumu, který chápeme v jeho totalitě, jako dialektiku bytí a vědomí. Faktové výpovědi samy o sobě však v takovém případě vypovídají o rovině vědomí, tj. o znalosti názoru či vztahu respondenta k objektu

zkoumání. Respondent, který vypovídá na položenou otázku, je „pozorovatelem“ svého druhu. Ve vztahu k rovině bytí si tento „pozorovatel“ na základě smyslových dat vytváří vlastní fakty poznání, vlastní „teorii“ objektu zkoumání. Úroveň těchto faktů poznání a této teorie je ovšem v rovině „nevědeckých“ faktů, jak je chápe Merzon.

Sociolog, který získá sumu empirických dat z výpovědí respondentů, stojí proto před problémem, jak z těchto vědeckých dat získat vědecké fakty vztahující se k příslušnému výzkumnému problému.

Musíme si přitom uvědomit některé okolnosti tvorby vědeckých faktů. Fakty o objektivním světě si vytváří respondent — z hlediska výzkumníka-sociologa — *nekontrolovanou cestou*, tj. na základě svých individuálních poznávacích schopností, vychází z úrovně vlastní „teorie“ — sumy poznatků získaných převážně zkušeností. Vytváří si svůj „pojmový aparát“, který má sice obecný charakter, tj. je komunikativní ve vztahu k dalším individuí, ale nemá přesný vědecký charakter. Pro sociologa-výzkumníka ovšem v této souvislosti vzniká řada vážných problémů: Jak proniknout do individuálních „teorií“ o zkoumaném problému? Jakým způsobem dešifrovat obsah jednotlivých pojmů individuálního vědomí? Jak v těchto pojmech odhalit determinující vliv faktorů individuálního a společenského bytí. Jakým způsobem transformovat obsah pojmové výstavby individuálních „teorií“ do roviny vědecké teorie, do obsahu vědeckých pojmů. Tento problém je dvoustranný. Jde vlastně o to, jak transformovat výzkumný problém formulovaný v rovině vědeckých pojmů do pojmů individuálních „teorií“, aby byla zachována komunikace obsahu, aby bylo zajištěno poznání zkoumaného problému. Výzkumný úkol se potom posouvá k otázce vysvětlení obsahu pojmů běžného vědeckého poznání v rovině vědeckého poznání.

Další problém týkající se charakteru empirického materiálu sociologických výzkumů, který plyne z použití metody dotazu, souvisí s tím, že respondent jako individuální poznávací subjekt nezkoumá výzkumný problém systematicky. Často dokonce teprve v procesu dotazování zpra-

covává vlastní empirické poznatky a formuluje svá stanoviska.⁷

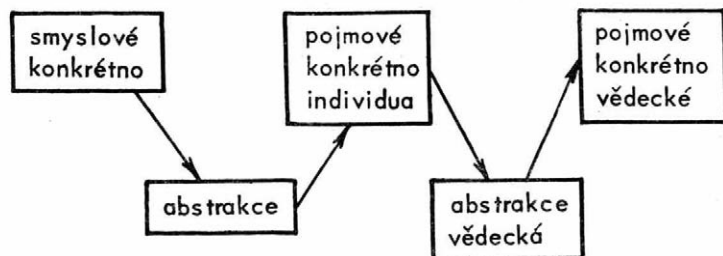
Výpověď respondenta tedy není faktovou výpovědí o zkoumaném objektu ve smyslu protokolu vědeckého poznání, ale jen faktovou výpovědí o individuálním poznání, hodnocení nebo mínění. Objektem sociologického poznání nemůže být, jak jsme se již zmínili výše, jen jedna složka totality sociálních jevů. V tomto

dent) po procesu abstrakce formuluje smyslový stupeň poznání konkrétna. Viz schéma 3.

Je zde ovšem otázka, nakolik má respondent zřetelně vytvořenou abstrakci. Při metodě dotazování, jak jsme již naznačili, nemusí být abstrakce vždy dostatečná. Respondent si dokonce může teprve v procesu dotazování tvořit názor.

Při použití metody dotazu tedy je:

Schéma 3

směru se zřejmě liší i zkoumání mínění, které představuje zjištění struktury odpovědí respondentů, od sociologického výzkumu, který usiluje o vysvětlení podstaty sociálních jevů. Empirická data získaná dotazováním mají sama o sobě zřejmě omezený význam a nutně vyžadují další doplňující empirický materiál a seriózní explanaci souvislostí.

Výpovědi řady respondentů jsou vlastně výpovědi o opakovaném pozorování svého druhu. Statistický průměr těchto výpovědí může být chápán jako fakt vědeckého poznání jen za předpokladu, že je pojímán jako výpověď o sumě individuálních pozorování a pro další poznání musí být konfrontován s daty, která umožňují posoudit jeho vazbu s objektivní stránkou objektu zkoumání.

Vědecké poznání, které je součástí společenského vědomí, zde vystupuje ve vztahu k individuálnímu poznání v obecnější rovině, i když poznatky pro tuto rovinu mohou být získávány z poznatků individuálních. Dotazem se fakticky zjišťuje pojmově pojaté konkrétno, kterým v odpovědi individuum (pozorovatel-respon-

1. zkoumáno pouze mínění, 2. prostřednictvím mínění je zkoumán objekt jako celek, tedy včetně dialektiky bytí a vědomí.

V obou případech ovšem sociologa zajímá také proces tvorby mínění, proces tvorby pojmového konkrétna individua. Musí si proto zodpovědět otázku, zda výpovědi respondentů jsou pravdivé. Porušení pravdivosti výpovědi nastává zpravidla tím, že a) úmyslně neodpovídá pravdivě, hrubě zkresluje své výpovědi; důvody mohou být různé — nevhodné téma, nevhodný výzkumný postup, nesprávné chování tazatele ap.; b) respondent se stylizuje, tj. má pravděpodobně vytvořený názor, ale vypovídá v duchu podle jeho soudu očekávaných výpovědí; v tomto případě je zajímavé zjistit způsob stylizace, neboť může být dobrým ukazatelem sociální konformity individua.

V případě, že respondent nemá vytvořený názor, odpovídá buď „nevím“, nebo si během dotazování názor vytváří. I v tomto případě může odpovídat buď pravdivě, nebo nepravdivě (lhát i stylizovat se). Je proto důležité zjistit, zda res-

⁷ Jaké jsou pak například možnosti metody dotazování při zkoumání dodržování zákonných práv ZV ROH. Evidentně odvisí od stupně zasvěcenosti, a osobní angažovanosti individua. Dokazují to na-

příklad zjištěné rozdíly v odpovědích z hlediska znalosti a informovanosti o této problematice u souboru funkcionářů ROH, hospodářských vedoucích a „řadových“ členů ROH (členů bez funkce).

pondent spolupracuje s výzkumníkem, tazatelem, či nikoli. Úmyslné porušení pravdivosti výpovědi — ať hrubé zkreslení nebo stylizace — musí být kvalifikováno jako špatná spolupráce. Ve výzkumech, kde se používá metody dotazu, musí být proto stupeň spolupráce zjišťován jako předpoklad pro ověřování pravdivosti výpovědi. Cesty ověřování pravdivosti výpovědi jsou různé. Například kontrolní otázky, posuzování chování respondenta při výpovědích ap.

Další krok při výzkumu, při němž je shromažďován empirický materiál pomocí metody dotazu, spočívá v konfrontaci výpovědi s jiným druhem empirického materiálu, který je získán například pomocí popisu chování, záznamu pracovního výkonu, společenské aktivity atd. Výzkumník na tomto základě provádí analýzu představ respondentů, zjišťuje jejich strukturu, odchylky od normálu. Konfrontace s daty objektivního charakteru umožňují vysvětlení pojmového konkrétního respondentů, tj. určují se obsah, hranice i jasnost použitých pojmů jako předpoklad jejich transformace do vědecké teorie. Jde o proces tvorby vědeckých faktů z dvou rozdílných zdrojů empirických dat.

Má-li sociologický výzkum být vědecký, má-li splnit náročné úkoly pravdivého poznávání podstaty sociálních jevů, fungování zákonitostí sociálních procesů, musí být tento proces konfrontace nezbytně realizován. Závěry vědeckého výzkumu nelze stavět jen na analýze výpovědi respondentů. Kvalita tohoto druhu empirického materiálu je z výše uvedeného dostatečně zřejmá.

Literatura

- Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
- Filkorn, V.: *Úvod do metodologie vied*. Bratislava, Vyd. Slov. ak. vied 1960.
- Charvát, F.: *Sociální vztahy a sociologické proměnné; metodologická úvaha nad koncepty stratifikace a mobility*. Sociologický časopis 1974, č. 6.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Katriak, M.: *Metódy a techniky sociologického výzkumu*. Bratislava, Veda 1975.
- Lenin, V. I.: *Spisy*. Sv. 38. Praha, Svoboda 1960.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*. Sv. 2. Praha, SNPL 1961.

- Merzon, L. S.: *Problemy naučného fakta*. Leningrad, Izdat. Leningrad. universiteta 1970.
- Michajlov, S.: *Empiričeskoje sociologičeskoje issledovanie*. Moskva, Progress 1975.
- Urbánek, E.: *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*. Sociologický časopis 1971, č. 1.
- Zich, F.: *Měření vlastností sociálních objektů v sociologickém výzkumu*. Sociologický časopis 1975, č. 4.

Резюме

Зих Ф.: К вопросу о характере эмпирических данных в социологическом исследовании

В статье рассматривается вопрос о характере эмпирических данных в социологическом исследовании, в особенности при использовании метода опроса.

В первой части рассматривается вопрос о содержании понятий «эмпирический материал», «эмпирический факт», «научный факт». Подчеркивается обусловленность эмпирических данных степенью рационального познания и выделяется научный факт в качестве результата обработки данных, введенного в определенную систему научного знания.

Основная характерная черта эмпирических данных вытекает из самого объекта, о котором они дают свидетельство. Для понимания специфики социальных фактов решающее значение имеет адекватная оценка роли человеческой практики, экономической детерминированности, исторической обусловленности, системности и внутренней структурированности социальных явлений. Результат социологического исследования зависит от того, в какой степени соблюдались методологические директивы отражающие указанный характер социальных явлений.

Эмпирические данные в социологическом исследовании с точки зрения исследователя можно разделить на 1) непосредственно поступающие из органов чувств, 2) опосредствованные. Опосредствованные данные типичны для социологических исследований — между субъект познания (исследователя) и объект вкладывается определенное промежуточное звено, которое влияет на характер эмпирических данных. В социологическом исследовании всегда целостность движения жизни общества, результатом описания, однако, является неполное отражение объекта, которое мы называем предметом.

При использовании метода опроса мы фактически выясняем отражение объективной действительности в сознании индивида. Мы имеем дело с более или менее цельным и истинным отражением, обычно выражаемым в ходовых понятиях разговорного языка. Исследователь, следовательно, должен раскрыть содержание этих понятий и объяснить их связи. Ответ опрашиваемого не является высказыванием об объекте в смысле научного познания, а лишь высказыванием о фактах в переломлении индивидуального знания, оценки или мнения. Вы-

сказывания этого типа являются объектом дальнейшего научного анализа индивидуального и общественного сознания и прежде всего объектом познания диалектической связи между общественным бытием и сознанием.

Высказывания опрашиваемых не тождественны тем сторонам объективной реальности, о которых они говорят.

Научное познание, являющееся частью общественного сознания, здесь выступает по отношению к индивидуальному познанию (выяснение путем опроса) в более общей плоскости и является орудием проникновения к более глубоким связям общественной реальности. Важной стороной этого процесса является сопоставление данных, полученных путем опроса, с другими типами эмпирических материалов о социальной действительности.

Summary

Zich F.: On Problems Relating to the Character of Empirical Data in Sociological Research

The paper is concerned with problems connected with the character of empirical data in sociological research, and particularly in applying the technique of inquiry.

In the first part, the issue of the conception of the notions "empirical material", "empirical fact", "scientific fact" is subjected to discussion. Emphasis is laid on the empirical data being conditioned by the rational level of knowledge, and the scientific fact is considered as the result of data processing included in a particular system of scientific knowledge.

The basic characteristic of empirical data is given by the object itself to which they refer. The due appraisal of the role of human practice, of the economic determination, the historically conditioned and system character of social phenomena and their internal structuralization is of paramount importance for grasping the specificity of social facts. The results of sociological research depend on the degree to which methodological instructions reflecting this nature of social

phenomena have been taken into consideration.

From the researcher's point of view, empirical data in sociological research are 1. of a directly sensory origin, 2. of an indirectly sensory origin. The mediated sources of empirical data are typical of sociological research — a certain interlink enters between the subject of knowledge (the researcher) and its object, affecting the character of empirical data. Sociological research is always aimed at grasping the totality of the motion of the society's life; however, the result of its description is an incomplete reflection of the object which is designated as the subject.

In applying the method of inquiry, we factually ascertain the reflection of objective reality in the individual's consciousness. What is involved here is a more or less integrated and true reflection expressed, as a rule, in current concepts of the colloquial language. The researcher must consequently penetrate to the content of these concepts and explain their implications. The respondent's statement is not a statement of facts on the object in the sense of scientific knowledge but only a statement of facts on individual knowledge, evaluation, or opinion. Statements of this type are an object of further scientific analysis of individual and social consciousness, and, first of all, an object of the knowledge of the dialectical connection between social existence and consciousness.

The respondents' statements are not identical with the aspects of objective reality on which they are made.

In our case, scientific knowledge which forms a component of social consciousness appears in relation to individual knowledge (ascertainment by inquiry) on a more general level, and is an instrument facilitating the penetration to more profound implications of social reality. An important aspect of this process is the confrontation of data ascertained by means of inquiry with other types of empirical material relating to social reality.

L. Hrzal – S. Popov: Kritika sovremennych buržoaznych sociologičeskich teorij (Kritika současných buržoazních sociologických teorií) Moskva, Progress 1976.

Skutečnost, že práce některého československého autora vychází za hranicemi naší země, je událostí, kterou bychom neměli přehlédnout z více důvodů. Zejména nás zajímá, které skutečnosti, v jakém podání a výkladu se staly tak významné, že se dočkaly zahraňičního vydání.

Proto nemůžeme přehlédnout práci našemu čtenáři dobře známé autorské dvojice L. Hrzala a S. Popova: *Kritika sovremennych buržoaznych sociologičeskich teorij*, která byla koncem minulého roku vydána v moskevském nakladatelství Progress v nákladu devatenáct tisíc exemplářů.

Samo označení jednotlivých kapitol nám dává nahlédnout do struktury celé práce:

Kapitola I. O vzniku a hlavních směrech buržoazní sociologie

Kapitola II. Empirická sociologie

Kapitola III. Teorie sociální struktury a strukturně funkční analýza

Kapitola IV. Teorie „industriální“ a „postindustriální“ společnosti

Kapitola V. Antiscientismus a technologie

Kapitola VI. Buržoazní sociologie a soudobý revizionismus

Kapitola VII. Prohloubení krize buržoazní sociologie

Kniha je doplněna základními údaji o některých citovaných autorech buržoazní sociologie a filozofie. Celou práci předznamenává zasvěcený úvod, který J. Soloduchin věnoval místu buržoazní sociologie v současném ideologickém zápase.

Autoři se nesnažili provést vyčerpávající analýzu základních směrů, desítek škol a školic, které dnes reprezentují buržoazní sociologické myšlení. Položili si úkol mnohem náročnější a zejména aktuálnější – analyzovat sociální a ideologické funkce buržoazní sociologie, ukázat úkoly a role, které v dnešním světě plní.

Na buržoazní sociologické produkci několika posledních desetiletí se jim podařilo ukázat, jak operativně mění svůj akcent zejména tam, kde jde o otázky ideologických funkcí společenského poznání a společenských věd vůbec. Požadavek „osvobození od hodnot“ – rozuměj „osvobození se od vlivu ideologie“ – je stylizován do různých obměn. Vždy však má plnit stejný cíl – „deideologizovat“ spo-

lečenské poznání. Tyto cesty „různých obměn“ posuzují autoři z marxistických pozic, pro něž není rozporu mezi stranickým, objektivním a pravdivým poznáním.

Na mnoha místech knihy ukazují, že buržoazní sociologická teorie může přinášet i různé momenty objektivních hodnot a pravdivého poznání. Je proto třeba oddělovat nepřátelské, antikomunistické koncepty od těch momentů teoretické práce, které jsou reálným přístupem a vyjadřují tak či onak cenné a platné poznatky.

Na práci L. Hrzala a S. Popova ocení čtenář zejména nekompromisní, třídní, marxistický přístup, pozornost, kterou v konkrétní polemice autoři věnují všemu a všem, s nimiž nesouhlasí, kritickou analýzu základních škol a proudů soudobé buržoazní sociologické produkce a schopnost diferencovaně posoudit, oddělit a ukázat to, co je pro další rozvoj marxistické sociologie cenné.

Významné místo v knize zaujímá problematika vztahu buržoazní sociologie a soudobého revizionismu. Zejména zde jsou ukázány logicko-gnoseologické a sociální kořeny československého revizionismu let 1968–9. Autoři připomínají jejich spojení s ideologickými centry dnešního antikomunismu, s buržoazní filozofií a sociologií, a obecné a zvláštní projevy tohoto vztahu v Československu.

Poučná a stále aktuální je polemika na téma empirie a teorie, humanismus, svoboda, všestranný rozvoj osobnosti, internacionalismus a nacionalismus atd.

Kniha L. Hrzala a S. Popova patří mezi ty práce, které svou problematikou a způsobem zpracování otevírají cesty dalšího rozvoje marxistické sociologie, která v jednotě kritických, nekompromisních přístupů vůči všem „falešným hlasům“ a pozitivního, tvůrčího uchopení a hlubokého, konkrétního, pravdivého poznání našeho života vstupuje do zápasu třídně rozděleného světa dvacátého století.

Karel Rychtařík

B. Filipcová a kol.: Volný čas a kultura v průmyslovém městě

Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1974

Volný čas a kultura v průmyslovém městě, vypracovaná autorským kolektivem pod vedením B. Filipcové, je představitelem onoho druhu publikací, které na malém prostoru přinášejí nejen řadu zajímavých poznatků ze sociologického výzkumu, ale také mnoho pod-

nětných otázek. Jde tedy o práci povýše informační, nelze jí proto vyčítat určitou nedořešenost některých otázek ani přílišnou zkratkovitost textu v místech, kde bychom právem očekávali uvedení širších souvislostí. Přináší totiž cenné informace o současném životním způsobu a zvláště o volném čase obyvatel velkého průmyslového centra.

Je rozdělena do šesti kapitol, které v logickém sledu přinášejí poznatky o volném čase, kulturním životě i o rodině.

První kapitola je věnována úvaze o vztahu sociologie a předvídání budoucnosti ve vztahu k problémům předpovědi vývoje volného času. Autoři se zde zabývají především metodologickými otázkami předvídání. Správně vycházejí z metodologických a teoretických postulátů historického materialismu, ukazují determinovanost sociálních procesů i aktivní roli přetvářejícího subjektu. Domnívám se, že právě v této souvislosti by bylo užitečné rozšířit výklad o souvislosti procesu tvorby socialistického způsobu života a podílu realizace historické role dělnické třídy na jeho utváření. Autoři se zde příliš rychle koncentrují na některé konkrétní metody předvídání, jmenovitě na otázky použitelnosti extrapolace a komparace.

Složitost předpovědi o vývoji volného času autoři správně vidí ve vlastní specifice volného času jako prostoru pro relativně nej-svobodnější sféru volby aktivit. Také vytyčení úkolu — hledat relativně stabilní vazby ve sféře volného času jako základ pro odkrytí zákonitostí jeho vývoje — pokládám za pozitivní a zajímavý úkol.

V druhé kapitole se autoři zabývají rozborem časového fondu. Vycházejí z dat výzkumu *Volný čas Ostrava*, který byl realizován v letech 1967–1970. Rozbor difference pracovní doby je komparován především s podobnými údaji jiných vyspělých zemí. Dochází se zde k závěru, že největší difference jsou u nás mezi časem práce mužů a žen, zatímco difference podle ostatních faktorů, včetně profesní struktury, nejsou tak výrazné.

Další část kapitoly je orientována na rozbor ostatních základních časových kategorií. Z nich nejzajímavější je volný čas. Konstatuje se, že v průběhu šedesátých let u nás došlo k poklesu času, který je věnován nutným domácím pracím, a vzrostl volný čas. Tento poznatek je bezesporu velice zajímavý, signalizuje nejen rozvoj služeb, ale i celkový posun hodnoty volného času jako výraz růstu životní úrovně našeho obyvatelstva.

Třetí kapitola je nazvána *Činnosti, klíč k volnému času*. Vychází z předpokladu, že volný čas je především časem oblíbených činností. Činnosti volného času však nejsou tak zcela oprostěny od „primárních povinností“, jejich volba je determinována konkrétními podmínkami i společenskými potřebami, které nemusí být vždy v souladu s individuálním požitkem.

V této kapitole, která je podle mého soudu velice zajímavá, je dále rozebírána řada vý-

znamných otázek. Autoři shrnují hlavní poznatky o vztahu mezi způsobem využívání volného času a pracovní aktivitou. Vyplývá z nich, že nejhudší způsob života ve volném čase prožívají ti, kteří nejsou ekonomicky aktivní. Autoři proto doporučují vytvářet podmínky pro plné zapojení žen do pracovního procesu. Podobně je patrná pozitivní korelace s veřejnou činností. Lidé, kteří jsou společensky a politicky aktivní, se vyznačují kvalitativnějším využíváním volného času. Práce ve společenských, politických a dalších institucích pozitivně ovlivňuje proces formování socialistické osobnosti.

Specifický a náročný způsob práce inteligence vyžaduje podle názoru autorů, aby se společnost zabývala otázkami zajištění prostoru pro regeneraci sil a realizaci zájmů této sociální skupiny.

Zajímavá úvaha, která je v této kapitole rovněž obsažena, souvisí s existencí tzv. bariér pro realizaci činností volného času, a to jak subjektivního, tak objektivního charakteru. Jejich existenci prokazují nejen výsledky sociologických výzkumů. Autoři uvádějí například, že je v rozporu verbálně projevovaný stupeň zájmu o divadlo s konkrétní realizací. Kladou otázku čím je tato diskrepance způsobena a uvádějí, že na tyto otázky nelze zatím uspokojivým způsobem odpovědět.

Kapitola čtvrtá se zabývá vztahem volného času a kultury. Pro potřeby výzkumu byly definovány klasifikační stupně z hlediska náročnosti a kvality volnočasových a kulturních aktivit. Význam těchto klasifikačních tříd je podle mého soudu pouze pracovní a do určité míry i diskusní; přesto na jejich základě mohli autoři provést zajímavou analýzu oblíbenosti kulturních hodnot. Zajímavý je zejména poznatek vztahující se k problematice tzv. kulturní dichotomie. Tato dichotomie vlastně existuje pouze jako teoretický předpoklad, ve skutečnosti leží konkrétní realita kulturní recepce mezi krajními póly. To se projevuje v jisté heterogenitě vztahu k různým druhům umění (s. 83). Tento poznatek autorů je do určité míry rozporný s jinými podobnými šetřeními, která prokazují naopak vysokou konzistentnost vztahu lidí k umění.

Kapitola Domov, rodina a volné chvíle patří rovněž mezi velmi zajímavé, neboť v rodinném prostředí prožívá naprostá většina lidí převážně svůj volný čas. Prokazuje se zde — na základě mezinárodního srovnání — že patříme mezi silně rodinně orientované země (s. 94). Z dalších zajímavých poznatků v této kapitole stojí za zmínku zejména zjištění, že členové vícegeneračních rodin mají fakticky méně volného času než rodiny jednogenerační. Domnívám se, že tento poznatek je třeba brát s rezervou a pokusit se o jeho ověření v dalších výzkumech. Také závěr, že rodina je skupinou součinnosti a soužití ve volných chvílích, stojí za hlubší zhodnocení, zejména s ohledem na rozvoj společenské aktivity lidí v procesu tvorby socialistického způsobu života.

Závěrečná kapitola je úvahou o budoucnosti volného času. Správně vychází z dialektického protikladu času práce a nepráce jako historicky podmíněného sociálního jevu. Jsou zde kladeny otázky dotýkající se základů zákonitých procesů tvorby socialistického způsobu života. Mezi faktory, které budou nejvýrazněji ovlivňovat volný čas, řadí autoři především procesy třídní sociální přeměny společnosti. Poroste sociální homogenita společnosti a nadále se bude prohlubovat vedoucí úloha dělnické třídy, která ovšem sama bude prodělávat v důsledku rozvoje výrobních sil výrazné změny. Na utváření volného času v budoucích 20–30 letech bude přirozeně působit celá řada dalších faktorů, zejména pak vzdělání a změny v charakteru práce, jakož i růst životní úrovně obyvatelstva.

Obraz budoucího volného času autoři příliš nekonkretizují. Načrtávají pouze hlavní oblasti předpokládaných změn. Domnívám se, že předpověď by byla úplnější, kdyby přihlíželi i k vzrůstající cílevědomé činnosti řídicího subjektu společnosti — například v oblasti optimalizace podílu mezi osobní a společenskou spotřebou, problémů restrukturalizace potřeb, předpokládaného růstu společenské aktivity lidí apod. Zajímavé úvahy o předpokladech růstu volného času a jeho jednotlivých kategorií i o kvalitativních změnách v této sféře života mají v tomto světle podobu příliš jednoduché extrapolace.

Celkově je možno říci, že studie *Volný čas a kultura v průmyslovém životě* je plná podnětných myšlenek a zajímavých informací. Užitečnost lze spatřovat především v tom, že obsahuje rozbor empirických poznatků a cílevědomě usiluje o jejich využití v obecnější rovině i v rovině, která je významná pro současnou praxi kulturní politiky. Bylo by velmi užitečné rozpracovat ještě hlouběji některé nadhozené otázky, rozšířit a upřesnit poznatky a výsledky dalších podobných výzkumů. Na tomto základě by se naší kulturní i politické praxi dostalo publikace, kterou v oblasti volného času jako jedné z nejdůležitějších sfér rozvoje socialistického způsobu života postrádáme.

František Zich

Antonín Vaněk: Studenti a společnost. Kritika antikomunistického a revizionistického působení na mládež

Praha, Univerzita Karlova 1976, 231 s.

„Musíme se neustále vracet k vysvětlování mnohých základních pouček marxismu-leninismu, které byly v minulosti nesprávně chápány či záměrně zkreslovány.“ Tak je tento

úkol formulován ve Zprávě předsednictva ÚV KSČ O hlavních úkolech ideologické práce po XIV. sjezdu KSČ¹ a tak je také jeho realizace akceptována v knize ředitele Ústavu marxismu-leninismu Univerzity Karlovy, doc. PhDr. Antonína Vaňka, DrSc., která obohacuje naši knižní produkci v oblasti marxisticko-leninské kritiky buržoazních filozoficko-sociologických koncepcí mládeže.²

Aktuální teoretický a prakticko-politický význam publikace je dán především tím, že ofenzivní a účinný boj s buržoazní ideologií a antikomunistickou diverzí je kontinuálním procesem, jehož efektivitu prověřuje každodenní praxe, v níž se svádí zápas o kvalitu postojů mládeže k budouvám socialistické přítomnosti a komunistické budoucnosti.

Nezbytnost permanentního, nesmířitelného boje proti antikomunismu, antisovětismu, pravicovému i levicovému revizionismu a oportunismu vyžaduje, abychom odhalovali také reakčně apologetickou podstatu buržoazních koncepcí mládeže. Zastírací manévry buržoazních ideologů se snaží vydávat protestní akce mládeže proti kapitalistickému systému za projev jakoby věčného „konfliktu pokolení“, jak na to také upozornil soudruh J. Fojtík na červencovém zasedání ÚV KSČ.³ Antikomunistická diverze je cílově zaměřována na zneužívání životní nezkoušenosti mladé generace cestou umělé konstruované fikce o absolutní sociální hegemonii mládeže. To má ve svých sociálně politických důsledcích vést k oslabování vedoucí úlohy dělnické třídy a k postupnému vytváření konfliktních vztahů, sociální nedůvěry k dělnické třídě i k jejímu dějinnému poslání — vybudování beztrždní komunistické společnosti.

Draze zaplacené zkušenosti krizových let 1968–1969 přesvědčivě dokázaly, k jakým retardačním důsledkům vede podceňování ideologické práce a formální přístup ke komunistické výchově mladé generace. Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ ukazuje, jak hluboce byla v krizových letech deformována světonázorová výchova, kdy ústup od výchovy k proletářskému internacionalismu a socialistickému vlastnictví přímo vyústil v dezintegraci třídních postojů a vytvářel u mládeže idealistické představy o soudobém imperialistickém světě.

Jednou z publikací, které prostřednictvím argumentované kritické analýzy pomáhají mladému čtenáři pochopit reakční antikomunistickou podstatu buržoazních koncepcí mládeže, je právě recenzovaná kniha A. Vaňka. Je záslužné a sympatické, že autor zúročil základní premisy a zkušenosti své předchozí

¹ O hlavních úkolech ideologické práce po XIV. sjezdu KSČ. Rudé právo, 30. 10. 1972, s. 3.

² K problému marxisticko-leninské kritiky buržoazních koncepcí mládeže viz: Čmouř, O. — Varholík, J.: *Pokolení*. Praha, Mladá fronta 1974; Grulich, V. — Loukotka, J. — Mužík, J.: *Komunistický světový názor a mladá generace*. Praha, Horizont 1974; Hájek, F.: *Kapitoly ze sociologie výchovy*.

Praha, SPN 1975; *Návaznost generací*. Praha, Mladá fronta 1974; *Mládež v plánech antikomunismu*. Bratislava, Pravda 1975.

³ Viz *Socialistická výchova mladého pokolení a jeho příprava pro život a práci v rozvinuté socialistické společnosti*. Zpráva předsednictva ÚV KSČ přednesená soudruhem Janem Fojtíkem dne 3. 7. 1973. Rudé právo, 5. 7. 1973.

publikace,⁴ jejíž teoretický koncept i metodologické přístupy tvůrčím způsobem rozvíjí a aplikuje v oblasti marxisticko-leninské kritiky antikomunistického a revizionistického působení na mládež.

Je zřejmé, že autor nemůže podat podrobnou kritiku celé rozmanité škály buržoazních koncepcí, škol a školíček, které v menší či větší míře řeší problém postavení mládeže ve společnosti. Proto správně zaměřuje svoji pozornost na takové profilové teorie, které nejintenzivněji ovlivňují mladou generaci kapitalistických zemí a nejostřeji působí na devaluaci socialistických hodnot ve společenském vědomí mládeže socialistické společnosti. Takové zaměření dovoluje prohloubit analytický pohled do kaleidoskopu složitých vztahů sociálního světa mládeže a formulovat vědecké odpovědi na neaktuálnější problémy složitých a mnohostranných problémů ideologického boje protikladných společenských systémů.

Vstupní pasáž knihy, řešící vztah mladé generace a společnosti, vytváří marxisticko-leninské východisko pro kritiku jednotlivých proudů nemarxistických koncepcí mládeže. Autor, vycházející z materialistického pojetí vývoje společnosti, z marxisticko-leninského pojetí třídní sociální struktury a místa jednotlivých generací, ukazuje generační problém jako sociální vztah determinovaný charakterem společenských vztahů. Z tohoto pohledu pak specifikuje charakteristické rysy studentů vysokých škol, jako zejména „odloženou sociální dospělost“, zvýšenou a prodlouženou závislost studentů vysokých škol na rodinném prostředí, sociální diferenciace studentů podle sociálního původu, postupné překonávání této diferenciace během vysokoškolského studia na bázi odborné integrace studentů směrem k socialistickému uvědomění, osvojování si vědeckého světového názoru v procesu sociální a politické aktivity, kritičnost studentů vůči společenské praxi, která vyplývá převážně z distance mezi teorií a praxí, převážně prosocialistickou orientací názorů a postojů většiny studentů vysokých škol a podstatně vyšší hodnocení významu vzdělání v systému životních cílů ve srovnání s ostatními skupinami mládeže⁵ (s. 32).

Je přirozené, že intenzita projevu těchto obecných charakteristik závisí na charakteru společenského prostředí. Nejsou proto chápány jako uzavřené a definitivní a autor správně zdůrazňuje, že zůstává dlouhodobým úkolem další vědeckovýzkumné práce (i důležitějšího interdisciplinárního přístupu) kom-

plexnější a systematicky vymezení charakteristik studentů vysokých škol jako specifické skupiny mládeže.

Kritickou analýzu nemarxistických koncepcí mládeže zaměřuje autor nejprve na teorie, v nichž se koncentruje úsilí sociální doktríny katolické církve ovlivňovat pracující a mládež. Katolická církev z pochopitelných důvodů není a nemůže být lhostejná k tomu, jaký vliv mají její sociální doktríny na mládež. Do boje o vědomí mládeže proto vstupuje, aniž by litovala síly a prostředky. I ostatní církve ve svých koncepcích agiornamenta výrazně modernizují své doktríny a snaží se zvýšit účinnost svého působení na mladou generaci.⁶

Vaňkova kniha na základě rozboru obsahu jednotlivých encyklik ukazuje genezi tohoto úsilí katolické církve, které se u nás velmi intenzivně projevilo v krizových letech 1968–1969 a mělo dezintegrační vliv na mládež naší společnosti. Zatížení mládeže náboženskými přetrvávající bezesporu působí retardačně na všestranný rozvoj mladé generace, na rozvoj její uvědomělé společenské aktivity. Autor v této souvislosti zdůrazňuje, že v boji proti vlivu náboženské ideologie je nezbytné aktivně zapojovat mladou generaci do procesu výstavby socialistické společnosti a ukazovat mládeži ušlechtilost a humanismus socialistických hodnot.

Kritická analýza se dále soustřeďuje na oblast idejí novodobého trockismu. Nástin geneze trockistického hnutí je gnoseologicky velmi důležitý, neboť ukazuje podstatu trockistických názorů, třídní a gnoseologické kořeny jejich vzniku i sociální důsledky jejich vlivu. Autor také připomíná těsnou spojitost a ideovou blízkost trockistických idejí s maoistickou ideologií a politikou. Přesvědčivý je výklad pokusů o infiltraci trockismu do naší společnosti prostřednictvím Literárních listů, na jejichž stránkách byly zveřejněny scestné úvahy Isaaca Deutschera s cílem diskreditovat komunistické ideje a zvyšovat autoritu trockistů. Nebezpečnost trockistických idejí proudů spočívá především v tom, že zcela nepokrytě využívají politickou neznalost, malou hloubku světónázorových orientací a ideologickou nevyzrálост mládeže. Proto je zcela oprávněné na stránkách Vaňkovy knihy zdůrazněno, že trockismus využívá elitářských tendencí „o nové vedoucí síle“ k prohloubení vlivu na studentsko, že staví do popředí cíle, které jsou pro mladého a netrpělivého člověka jevově přitažlivé a dobrodružné, přičemž plně akceptuje teze abstraktního humanismu.

⁴ Viz Vaněk, A.: *Sociální struktura. Kritika buržoazní a revizionistické teorie*. Praha, 1975. (Recenzi na tuto publikaci viz Sociologický časopis, 1975, č. 5.)

⁵ Podobně specifikují sociálně politické charakteristiky vysokoškolských studentů i další autoři. Viz např. Němec, B.: *Úloha stranických organizací v ideové politické výchově na vysokých školách*. In: Aktuální problémy komunistické výchovy na vysokých školách. Praha, Svoboda 1973; Sládek, S.: *Osobnosti antikomunistických a liberalistických*

vplyvov na vysokoškolskú mládež. In: *Mládež v plánech antikomunizmu*. Bratislava, Pravda 1975.

⁶ J. Loukotka ukazuje, že modernizační tendence v církevních doktrínách se dotýkají především těchto oblastí: tradiční interpretace vztahů mezi vírou a vědou, mezi bohem a světem, mezi různými náboženskými směry, tradičního pojetí církve a její struktury, viz Loukotka, J.: *Náboženské přetrvávky a mládež*. In: *Mládež v plánech antikomunizmu*. Bratislava, Pravda 1975, s. 333–360

Zasloužená pozornost je věnována marxisticko-leninské kritice ideologie maoismu a jeho strategických záměrů v procesu ideologického ovlivňování mládeže. Konkrétně historický přístup vede autora k obecné analýze vývoje maoistické politiky, jejíž obraz dokresluje řadou vysvětlujících pasáží o dezintegračním vlivu maoismu na čínskou mládež, jejíž manipulace v období tzv. kulturní revoluce představuje kabinetní ukázkou zneužití mládeže v zájmu upevnění politických cílů režimu.

Jako další je analyzována ideologická aktivita hnutí tzv. „nové levice“. Faktografický materiál shromážděný autorem nesporně dokazuje, že ani protestní hnutí studentů ve Francii, formované utopistickými idejemi anarchisty Cohna-Bendita, ani západoněmecké hnutí vedené R. Dutschkem nemohlo, odtržené od revolučního úsilí dělnické třídy, dosáhnout rozhodujícího úspěchu v přeměně kapitalistické společnosti. Na základě věcné kritického rozboru autor postupně odkrývá nereálný utopismus těch studentských vůdců, kteří v minulosti požívali mezi studentskou mládeží poměrně vysoké vážnosti a autority. Propagandisticky významné je především odhalení pravé podstaty mýtu kolem R. Dutschkeho, jehož přehnané ambice jej dovedly v roce 1968 až do role „zasvěceného“ rádce a odborníka pro posuzování další perspektivy socialismu v Československu.

V recenzované knize najde čtenář mnoho argumentů pro jasné vymezení diametrálního rozdílu mezi bojem komunistických a dělnických stran za třídní a sociální přeměny kapitalistického společenského systému a mezi abstraktně konstruovaným protestem „nové levice“. Teoretickým základem tohoto maloměstského protestu, založeného na mělké politické linii, jsou ideje „nového humanismu“ R. Marcuseho a koncepce „negativní dialektiky“ tzv. Frankfurtské školy.⁷

Analýza odkrývá podstatu tohoto revizionistického programu, který na bázi anarchismu a radikalismu odmítá objektivní postavení vedoucí síly revolučních přeměn společnosti – dělnické třídy, vyzbrojené revoluční teorií a vedené marxistickou stranou. Celkově pak tematická a konceptuální mnohotvárnost knihy poskytuje plastický obraz současných buržoazních koncepcí mládeže, jejich mělkých a redukcionistických přístupů, které zůstávají pouze na povrchu složitě společenské skutečnosti mládeže.

Nesporným kladem recenzované práce je skutečnost, že hluboce zasvěcená kritika buržoazních koncepcí mládeže je funkčně spojena s rozбором antikomunistického vlivu revizionistických ideologií na mládežnické hnutí československé společnosti v krizových letech 1968–1969. Tento úkol je řešen v lo-

gický semknutých částech, které ukazují úsilí revizionismu o získání vlivu na československé studenty, pokusy revizionismu o zneužití a destrukci studentského hnutí v letech 1968–1969 a proces konsolidace mládežnického hnutí po nástupu nového vedení komunistické strany v čele s Gustávem Husákem.

Společensko-politicky cenná je podrobná analýza vývoje studentského hnutí v letech 1968–1969, kdy vyvrcholila snaha revizionistů o jeho dezintegraci. Autor zdůrazňuje nezbytnost trvale čerpat poučení z doby, kdy byla mládež záměrně a systematicky vystavována rozkladnému působení pravicových sil. Podává ucelený přehled antikomunistického působení Pavla Tigrida jako horlivého realizátora koncepce „gradualismu“ a „humánního“ či „demokratického“ socialismu. Analyzuje Fischerův „konflikt pokolení“, zcela nekriticky a nevědecky zasazený do společenského prostředí socialistické společnosti. S věcnou argumentací kritizuje protimarxistickou činnost I. Svitáka, který demagogicky usiloval o anarchistická vystoupení studentů proti dělnické třídě a komunistické straně.

Bohatý, konkrétně historický faktografický materiál podává zasvěcený a přesvědčivě vykreslený obraz období, kdy se buržoazní ideové proudy, využívající postupného oslabování světónázorové výchovy na vysokých školách, začaly prosazovat ve společensko-politické praxi, jak se postupně vytvářel prostor k pronikání revizionistických, oportunistických a maloburžoazních názorů do vědomí studentské mládeže, jak se negací leninských zásad výstavby mládežnické organizace postupně dařilo revizionistům organizačně i ideově rozbit jednotnou mládežnickou organizaci.

Pozornost je věnována i rozkladné činnosti masových komunikačních prostředků. Byl to především časopis *Student*, který své stránky štědře otevíral Ivanu Svitákoví a dalším revizionistických elementům. Masové komunikační prostředky pak intenzivně působily v duchu antikomunistické strategie, v duchu prozápadního buržoazního kosmopolitismu i vyhraněné militantního antisověťismu.

Historicko-logická analýza procesu dezintegrace studentského hnutí přesvědčivě ukazuje, jakým způsobem byly v krizových letech 1968–1969 antisovětské koncepce pseudosocialismu zcela evidentně infikovány do společenského vědomí vysokoškolských studentů. Ve svých důsledcích vedly k deformované subjektivní interpretaci sociální pozice studentů bez ohledu na marxisticko-leninskou teorii tříd a třídní struktury.

Gradační vyústění knihy tvoří rozbor období, v němž po nástupu nového vedení komunistické strany v čele s Gustávem Husákem

⁷ Rozbor problematiky studentského protiautoritativního hnutí na Západě, jeho negativní vliv na mládež socialistických zemí, analýzu „kritické teorie“ Frankfurtské školy jako hlavního zdroje anti-autoritativního mládežnického hnutí viz taktéž

Síma, R.: *Vplyv Frankfurtskej školy a jej epigonov na mládežnícke hnutie u nás v krízovom období. In: Mládež v plánoch antikomunizmu. Bratislava, Pravda 1975, s. 129–167.*

ocházi v rámci celkové konsolidácie spoločnosti také ke konsolidácii študentského a mládežníckého hnutí. Predevším v této časti je kniha A. Vaňka veľmi aktuálna pro zkvalitňování procesu ideové výchovné práce *Socialistického svazu mládeže*, pro výchovu nových svazáckých funkcionářů, pro všechny mladé lidi, kteří potřebují pravdivou informaci o revizionistickém rozkladu mládežnického hnutí v krizových letech 1968–1969 a o jeho pozitivním překonání.

Závěrečná část práce je vědeckým zdůvodněním optimálních směrů efektivní realizace systému komunistické výchovy. Na základě materialistického pojetí dějin je zdůrazněn sociální charakter výchovného procesu, v němž komunistická strana jako poznávající a řídící subjekt vytýčuje vědeckou koncepci cílů, prostředků a forem komunistické výchovy a integruje iniciativu při naplňování základních principů výchovného působení na vysokoškolské studenty.

Aktuální jsou zejména ty závěry, kde autor na základě leninské koncepce komunistické výchovy ukazuje široký diapozón současných problémů souvisejících s utvářením osobnosti studenta v souladu se zákony společenského vývoje. Autor analyzuje základní okruh obecných teoretických otázek komunistické výchovy, jednotu jejich vzájemných vztahů, vazeb a složek. Hluboce akceptované konkrétně historické pojetí umožňuje ukázat bohatou dialektiku výchovného procesu, jeho třídní a stranickou dimenzi a jednotu subjektu a objektu výchovy.

Celkově je kniha napsána jazykem přitažlivým a čtivým, který plně respektuje mentální a sociálně politické charakteristiky mládeže. Na druhé straně ovšem nepostrádá vyhraněnost a důslednou práci s fakty. Má jednu nespornou přednost – spojuje racionální argumenty s emocionálním nábojem, což ve své syntéze bude jistě velmi účinně ovlivňovat společenské vědomí studující mládeže. Je aktualizována výsledky výzkumné sondy, která i přes své určité gnoseologické omezení podává solidní obraz o současném stavu a vývoji socialistického uvědomění studentů.

Publikace Antonína Vaňka je cenným a záslužným vkladem k marxisticko-leninské kritice buržoazních koncepcí mládeže, přináší širokou škálu vědecky ztvárněných poznatků o sociální skutečnosti mladé generace a její úloze při budování vyspělé socialistické společnosti. Radí se k těm publikacím, které jsou potřebné a nezbytné pro úspěšný boj s buržoazní a revizionistickou ideologií a pro efektivní realizaci systému komunistické výchovy vysokoškolských studentů.

Jaroslav Erneker

Naučno-techničeskaja revoljucija: ličnost, dejatel'nost', kolektiv: Socialno-psychologičeskij aspekt (Vedeckotechnická revolúcia: osobnosť, činnosť, kolektiv: Sociálno-psychologický aspekt)

Kijev, Izd. „Naukova dumka“ 1975, 342 s.

Monografia kolektivni 14 sovietskych autorov pod vedením L. V. Sochaňa, doktora filozofických vied a V. A. Tichonoviča, kandidáta filozofických vied, medzi ktorými nechýba ani taký známy vedec – prognostik ako je I. V. Bestužev-Lada, skúma vplyv vedeckotechnickej revolúcie na formovanie nového spôsobu života ľudí a sociálno-psychologického stavu socialistickej spoločnosti. Analyzuje systém sociálno-psychologických regulátorov, umožňujúcich hodnotiť činnosť ľudí v súlade s normami a kritériami hodnôt, ktoré sú určujúce v socialistickej spoločnosti. Objašňuje aj niektoré metodologické problémy prognózovania rozvoja osobnosti a jej aktivity v podmienkach vedeckotechnickej revolúcie.

Autori monografie zdôrazňujú, že práce venované otázkam VTR obsahujú predovšetkým analýzu jej ekonomických a sociálnych dôsledkov. Konštatujú, že humanistické dôsledky VTR sú prebádané nedostačujúco. Pritom je očividné, že VTR v rastúcej miere pôsobí na samotného človeka, na jeho spôsob života.

Kolektív autorov z oddelenia filozofických problémov psychológie Ústavu filozofie AV Ukrajinskej sovietskej socialistickej republiky si vytýčil za cieľ preskúmať predovšetkým tie zmeny, ktoré prináša VTR do obsahu a štruktúry sociálnej aktivity socialistickej osobnosti ako subjektu socialistického spôsobu života, do charakteru a metód riadenia ľudskej aktivity, najmä pracovnej činnosti. Vychádza z plánovitého, vedecky odôvodneného regulovania celého komplexu spoločenských vzťahov, všetkých stránok života a všetkých jeho základných sfér – sféry pracovnej aktivity, spotreby, politickej a spoločenskej aktivity, vzájomných vzťahov medzi ľuďmi a rodinných vzťahov.

Autori konštatujú, že VTR umožňuje vznik nových foriem vzájomného pôsobenia v podmienkach kolektívnej práce. Sú to tendencie spojené s rozvojom prostriedkov masovej komunikácie, s osobitosťami technologických procesov, spôsobmi trávenia voľného času, zvýšením podielu duševnej práce, čo sa odráža v nových sociálno-psychologických javoch. V prístupe k skúmanej problematike sa zraží aj postupné zblížovanie individuálnych a spoločenských záujmov, využíva sa zovšeobecnenie skúseností socialistických krajín, predovšetkým Sovietskeho zväzu, v ktorom je už vybudovaná socialistická spoločnosť.

Publikácia sa skladá zo 4 kapitol: L. V. Sochaň, K. K. Griščenko, A. A. Ručka, M. V. Kirillovová a R. A. Anufrijevojová, Vplyv VTR na sociálnu aktivitu osobnosti; I. M. Popovová, I. N. Nazimov a S. G. Moskvičev, Usmerňovanie a riadenie ľudskej aktivity; V. A. Tichonovič, B. A. Bujvol, V. S. Paňukov, V. I. Brudnyj a A. S. Linkov, Vnútrokolektívne vzťahy v podmienkach VTR; V. A. Tichonovič, I. V. Bestužev-Lada a L. V. Sochaň, VTR a spôsob života ľudí.

Keďže prvá a tretia kapitola budú vzhľadom na osobitný prínos k problematike podrobnejšie charakterizované, iba stručne sa zmienime aj o obsahu druhej a štvrtej kapitoly. V týchto častiach publikácie sa analyzujú problémy stimulovania pracovnej aktivity, profesionálna orientácia a metódy usmerňovania pracovnej aktivity osobnosti, ako aj buržoázne koncepcie motivácie správania. Ďalej sú predmetom analýzy socialistický spôsob života, ako objekt sociálnej regulácie, prognózovanie zmien v spôsobe života spoločnosti a niektoré metodologické problémy prognózovania rozvoja osobnosti v podmienkach VTR.

Z hľadiska spresnenia a ujednotenia pojmov majú kľúčový význam aj pre československých pracovníkov v oblasti skúmania spôsobu života niektoré úvahy v prvej kapitole publikácie. Autori tu definujú spôsob života ako súhrn pre danú spoločnosť (triedu, spoločenskú skupinu, osobnosť) typických foriem životnej činnosti ľudí a ich sociálneho správania, ktoré sa realizujú v historicky konkrétnom systéme spoločenských vzťahov v súlade so sociálnymi normami a hodnotami, charakteristickými pre danú spoločnosť. Spôsob života teda zahrnuje také charakteristiky sociálnej životnej činnosti človeka, ako sú „životné podmienky“, „životná úroveň“, „kvalita života“, „životný štýl“, a pojem „uklad žizni“, ktorý sa u nás prekladá slovami „spôsob života, životný štýl“.

Životné podmienky definuje L. V. Sochaň ako súhrn sociálnych (materiálnych a duchovných) i prírodných faktorov, podmieňujúcich možnosť životnej aktivity ľudí, ktoré sú predpokladom a do určitej miery produktom tejto životnej aktivity.

Presné vymedzenie pojmu „životné podmienky“ je osobitne vítané pre pracovníkov spoločenských vied v ČSSR, pretože v našej vedeckej literatúre sa tento pojem akosi obchádza, nevenuje sa mu primeraná pozornosť, a tak bez náležitého vysvetlenia sa objavuje skôr v textoch dennej tlače. Zdá sa, že v rámci krajín socialistického spoločenstva najviac používajú termín „životné podmienky“ ekonómi a sociológovia v NDR, ktorí dôsledne vychádzajú z Marxovej formulácie „pracovných — a životných podmienok“ (Arbeits- und Lebensbedingungen) robotníkov v podmienkach kapitalistického spoločenského zriadenia.

Zhodne s názormi vyjadrenými v iných prácach, konkrétne v článku S. G. Strumilina a E. E. Pisarenka, autor pokladá pojem „spôsob života“ za širší ako pojem „životná úroveň“, ktorá je iba zložkou spôsobu života. Spolu so stupňom hmotného blahobytu určitého reálnymi príjmami ľudí, životná úroveň zahrnuje tiež pracovné podmienky a sféru vynaloženej práce, rozsah a štruktúru materiálnej potreby, štruktúru pracovného a voľného času.

Podstatný význam majú v tomto ohľade bytové podmienky a stupeň rozvoja služieb.

Niemenej je dôležitá úroveň vzdelania obyvateľstva a možnosti jej zvyšovania. Ukazovateľom životnej úrovne je aj materiálna základňa kultúrno-osvetovej práce a zdravotníctva.

Spôsob života zahrnuje všetky tieto hlavné komponenty životnej úrovne, avšak v rámci neho vystupujú ako materiálny základ uspokojovania duchovných a sociálnych potrieb, ako základ tzv. kvality života.

L. V. Sochaň charakterizuje aj pojem „kvalita života“ tým, že uvádza podľa A. Sitinského dva vzájomne spojené aspekty ľudskej existencie, ktoré tento termín zahrnuje:

— úroveň možnosti plného a všestranného rozvoja ľudskej osobnosti,

— pocit uspokojenia životnými podmienkami.

Autor tejto vstupnej časti prvej kapitoly v ďalšom definuje životný štýl ako pre osobnosť alebo spoločenskú skupinu typickú formu každodenného sociálneho správania, ktorá odpovedá jej položeniu a roli v systéme spoločenských vzťahov a uskutočňuje sa v súlade s jej hodnotovou orientáciou. Spôsob života a životný štýl sú dialekticky vzájomne spojené medzi sebou ako všeobecné a osobitné. Spôsob života je determinovaný všeobecne sociálnymi podmienkami fungovania a rozvoja spoločnosti. Životný štýl odráža špecifické podmienky životnej aktivity každej individuálnej osobnosti alebo sociálnej skupiny.

L. V. Sochaň poukazuje aj na zmeny v produktivite a zložitosti práce vyvolané vedeckotechnickou revolúciou. V zložitej práci sa zvyšuje produktívny účinok znalostí, vzdelania, všeobecnej kultúry a uvedomelosti pracovníka. Poznamenáva, že napríklad základné vzdelanie zvyšuje efektivitu práce človeka, ktorý ho absolvoval o 43 %, stredná škola o 108 %, a vysoká škola o 300 %. Tieto údaje svedčia o rastúcej úlohe znalostí a vzdelania v profesionálnej aktivite ľudí, o rastúcom vplyve jednej zo stránok vedeckotechnickej revolúcie.

Podobne aktuálna a podnetná ako prvá časť, je i druhá časť prvej kapitoly, ktorej autorom je K. K. Griščenko. Jej ťažiskom sú tendencie zmien funkcionálneho obsahu práce v podmienkach VTR. Autor vychádza z poznatku, že VTR je proces, zložený z troch vzájomne spojených aspektov — vedeckého, technického a sociálneho. Zmeny vo vede charakterizujú objavy a využívanie principiálne nových javov, procesov a zákonitostí v rozvoji výskumných metód. Zmeny v technike sa charakterizujú vytváraním a využívaním principiálne nových pracovných nástrojov, technických systémov, rozširovaním funkcií techniky, okrem mechanických, na niektoré logické a intelektuálne oblasti, vznikom nových materiálov a zdrojov energie. Sociálny aspekt tvoria zmeny vo výrobných funkciách človeka, jeho mieste vo výrobe, organizácii a riadení výroby. Rozhodujúce zásahy do sociálno-ekonomických procesov vyvolané vedeckotechnickou revolúciou ma-

za následok zmeny v kultúrno-technickej úrovni rozvoja pracovníkov, v profesionálne kvalifikačnej skladbe, v spôsobe života ľudí a v ich spoločenskom vedomí.

K. K. Griščenko vidí charakteristickú črtu prebiehajúcej VTR v prenikaní výrobných metód z jedného podniku na druhý, z jedného priemyselného odvetvia na druhé. Automatizácia, vytvárajúca podmienky pre zblížovanie a integráciu profesií spojených s fyzickou prácou, je dnes technickou bázou na likvidovanie podstatných rozdielov medzi duševnou a telesnou prácou.

Autor zastáva názor, že postupný prechod k automatizácii v podmienkach socializmu likviduje tendenciu k určitej nivelizácii osobnosti a práce. Škoda však, že túto myšlienku ďalej nerozvíja a nekonkretizuje. Na druhej strane zdôrazňuje, že v automatizovanej výrobe sa práca stáva tvorivou – čo je trochu zjednodušené chápanie otázky, pretože aj tu iba určitá jej časť má percentuálne vyjadriteľné, zreteľne tvorivé prvky. Dôležitejšia je však v príspevku citovaná myšlienka, že individualita robotníka sa v podmienkach automatizácie už neprejavuje vo vyrobených predmetoch, zhotovených samotnými mechanizmami bez bezprostrednej účasti pracovníka, ale v riešení tvorivých úloh vedúcich k usmerňovaniu a zdokonaľovaniu fungujúcich a postupne konštruovaných automatických systémov.

K. K. Griščenko sa ďalej dotýka otázok rastu intenzity práce v socializme, skracovania pracovného týždňa a otázok obsahu práce, ktorý má dve zložky: technicko-organizačnú a sociálno-ekonomickú. Technicko-organizačný obsah práce vyjadruje kvalitatívnu a kvantitatívnu určenosť pracovných funkcií, podmienených technikou, technológiou, organizáciou výroby, pracovným predmetom a zručnosťou pracovníka. Charakterizuje výrobné sily pracovného procesu a technický aspekt spôsobu zjednotenia osobných a vecných prvkov výroby. Sociálno-ekonomický obsah práce sa vyjadruje v spojeniach a vzťahoch medzi prácou jednotlivca a prácou celej spoločnosti a odráža charakteristické črty spoločenských vzťahov, v ktorých sa práca vykonáva.

Autor analyzuje technicko-organizačný obsah práce, na ktorý vždy vplýva sociálno-ekonomická stránka, čo sa prejavuje v obhacovaní práce intelektuálnymi funkciami v rozvoji tvorivých prvkov, v uvedomelej a plánovitej organizácii zmien v práci. Od technickej organizácie závisí do značnej miery aj profesionálne-kvalifikačná skladba kolektívu podniku. Technické podmienky ovplyvňujú aj niektoré demografické charakteristiky pracovníkov, napr. prevládanie čisto „mužských“ alebo „ženských“ povolání. Technická povaha práce do značnej miery určuje také faktory, ako sú monotónnosť, zložitost a namáhavosť práce. Na fungovanie podniku vplývajú aj ďalšie prvky technickej organizácie, napr. konštrukcia budov a vnútorné

vybavenie miestnosti, ako i otázky patriace do sféry technickej estetiky.

K ďalším zaujímavým časťami ukrajinskej monografie patrí tretia kapitola, najmä jej prvá časť, ktorú spracoval V. A. Tichonovič. Tu sa možno dočítať o význame socialistickeho pracovného kolektívu ako o prostredí životnej činnosti človeka. Socialistický pracovný kolektív je spoločenstvo ľudí spojených spoločným cieľom, disciplínou, pracovnou činnosťou v záujme spoločnosti, ideovým a morálnym putom, vzájomnou zodpovednosťou a jednotným riadením. Podstata socialistickeho pracovného kolektívu, jeho principiálna odlišnosť od funkcionálne podobných spojení ľudí v buržoáznej spoločnosti spočíva v tom, že jeho charakter určujú socialisticke výrobné vzťahy založené na súdružskej spolupráci a družnej vzájomnej pomoci, na principiálnej jednote osobných a spoločenských záujmov ľudí.

V. A. Tichonovič vychádza z faktu, že socialistický pracovný kolektív má rozvetvenú organizačnú, sociálnu a sociálno-psychologickú štruktúru. Realizuje sa tu široké spektrum potrieb a záujmov osobnosti, medzi ktorými veľkú rolu hrá potreba osobného styku s ľuďmi. V rámci kolektívnej činnosti sa nevyrábajú iba materiálne alebo duchovné hodnoty, ale formuje sa predstava o ľuďoch, ich kladných alebo záporných vlastnostiach, nasledujú sa určité vzory sociálneho správania. Oficiálne (formálne) vzťahy sa tesne spájajú s neoficiálnymi (neformálnymi) vzťahmi ľudí. Moderný podnik je množstvo výrobných a organizačných podsystemov spojených do všeobecného systému základného pracovného kolektívu. V prvotnom kolektíve tvorenom brigádou, čatou alebo oddelením, vznikajú také dôležité javy, ako sú morálno-psychologická klíma, skupinový štandard správania a pod. Prvotný kolektív vo vzťahu k osobnosti plní určité regulatívne, informačné a kontrolné funkcie. Systém normatívno-hodnotových orientácií kolektívu je dôležitým motivačným faktorom správania.

Autor v ďalšom poznamenáva, že prakticky v každom prvotnom pracovnom kolektíve jestvujú určité vyhranené sociálno-psychologické typy osobnosti. Je to predovšetkým typ človeka – kolektivistu. V jeho charaktere sa osobitne výrazne prejavuje uvedomelé úsilie vedúce k spoločnému cieľu, schopnosť poradiť vlastné záujmy a vôľu záujmom kolektívu, objektívnosť a principiálnosť pri hodnotení osobných výkonov ostatných členov kolektívu. Taký človek sa neizoluje z kruhu svojich druhov, vždy je pripravený pomôcť tam, kde je to najviac potrebné. Ľudia tohto typu určujú charakter socialistickeho pracovného kolektívu.

Kolektivistu sa spravidla opiera o podporu ostatných a vedie k aktivite ľudí s trochu slabšou vôľou, schopných skôr napodobňovať príklad iných ako vystupovať iniciatívne, skôr plniť úlohy ako ich navrhovať.

V kolektíve býva aj iný sociálno-psychologický typ — človek s autoritatívnymi záujmami, ktorý si robí nárok na osobitný status v skupine. Keďže obyčajne nemá na tento účel primerané vlastnosti, správa sa vyzývavo, nechce a nevie prispôbiť svoje osobné záujmy záujmom celku.

Konečne v kolektíve býva typ egoistu, ktorý sa neangažuje za spoločné záujmy a hodnotí akúkoľvek morálnu alebo pracovnú situáciu iba z hľadiska vlastných výhod. Takí ľudia sa veľmi neochotne zapájajú do kolektívnych akcií a sú schopní sklamať svojich druhov v najkritičnejšej chvíli. Často sa dostávajú do izolácie alebo sú nútení kolektív opustiť.

V ďalšej časti svojho príspevku V. A. Tichonovič poznamenáva, že uvedená typológia je určitou abstrakciou a do značnej miery je podmienená okolnosťami. V „čistej“ podobe sa spravidla takéto typy ľudí nevyskytujú. Napriek tomu je pre vedúceho kolektívu užitočné pri stanovení diferencovaného prístupu k práci s ľuďmi, pri uskutočňovaní individuálnej výchovnej práce v kolektíve.

Zo zaujímavej monografie pracovníkov Akadémie vied Ukrajinskej ZSSR sme vybrali niekoľko ukážok, ktoré dokumentujú, ako sa jednotliví autori zmocnili danej problematiky. Okruh analyzovaných otázok je pochopiteľne oveľa širší a je pomerne ťažké zamerať sa iba na najaktuálnejšie.

V publikácii sa oprávnené venuje zvýšená pozornosť rastúcej roli pracovných kolektívov ako prostriedku sociálnej životnej aktivity človeka. Funkcie pracovných kolektívov sa totiž rozširujú nie iba čo do oblastí vedeckej organizácie práce, ale i z hľadiska všestranného rozvoja socialistického spôsobu života a jeho prerastania na komunistickej, z hľadiska všestranného a harmonického rozvoja pracovníka ako novej výrobnéj sily spoločnosti.

Na monografii je cenná skutočnosť, že autorom sa podarilo dodržať pomerne jednotný základ pri spracovaní komplexnej problematiky VTR a jej sociálno-psychologických súvislostí, zmien vo vedomí človeka. Význam publikácie by ešte zvýšilo, keby posledná, štvrtá kapitola o VTR a spôsobe života obsahovala určité konkrétne údaje najmä v časti zameranej na prognózovanie zmien v spôsobe života spoločnosti.

V každom prípade však ide o teoreticky a metodologicky podnetnú prácu, poukazujúcu na oblasti života, v ktorých čakajú viaceré otázky na riešenie zo sociologického hľadiska. A v tom je aj jej hlavná klád, na základe

ktorého ju môžeme odporúčať do pozornosti našich spoločenskovedných pracovníkov.

Michal Francisci

V. G. Afanasjev: Sociálna informácia i upravenie občestvom (Sociální informace a řízení společnosti)

Moskva, Izd. Politickéskoj literatury 1975, 405 s.

Mezi nesporné trvalé prínosy kybernetiky náleží akcent na význam informácií, zejména pokud jde o jejich funkci v řízení. Je-li objektem řízení společenský systém, potom se zde problematika informací objeví ve specifické podobě — jako problematika informací sociálních. I v případě sociálních jevů platí, že proces poznání, stejně jako proces řízení a plánování, je závislý na kvalitě a rozsahu dostupné informace. Proto je možné plně souhlasit s názorem, že „výzkum sociálních informací a vytvoření teorie sociální informace z pozic marxismu-leninismu představuje závažný úkol současné vědy, zvláště filozofie a sociologie“.¹

Jedním z předních sovětských společenskovedních teoretiků, kteří se problémů spojených se sociálními informacemi dotkli již v minulosti, a to v souvislosti s řešením problematiky vědeckého řízení společnosti, je V. G. Afanasjev.² Jeho poslední práce, *Sociální informace i upravení občestvom*, představuje logický krok od obecnějších otázek řízení sociálních systémů k tématu poněkud již speciálnějšímu, totiž k problematice informační báze rozhodovacích procesů.

První kapitola, *Pojem informace* je úvodním přehledem základních pojetí pojmu informace, jež se v posledních letech objevila v různých vědních disciplínách. V první části kapitoly věnuje Afanasjev pozornost *matematické teorii informace*, která patří k nejrozpracovanějším. Různé matematické přístupy k informacím jsou zde klasifikovány takto:

- a) syntaktická teorie,
- b) algoritmický přístup,
- c) kombinatorický přístup,
- d) topologický přístup,
- e) sémantický přístup (koncepte),
- f) pragmatický přístup.

Matematická teorie informace se však příliš zaměřuje jen na kvantitativní stránku informace, což je, jak správně autor poznamenává, pro využití informace v řízení společnosti nedostačující. Druhá část kapitoly pojednává o energetické koncepci informace. Pro cel-

¹ Blíže viz Afanasjev, V. G. — Ursul, A. D.: *Sociální informace*. Společenské vědy v SSSR, 1975, č. 2, s. 132.

² Autorem recenzované práce, člena korespondenta Akademie věd SSSR Viktora Grigorjeviče Afanasjeva jistě není třeba československé sociologické veřejnosti představovat. Již v předchozích letech jsme na stránkách Sociologického časopisu referovali o dvou pracích, které V. G. Afanasjev problematice vědeckého řízení společnosti věnoval — viz

recenzi Sborníku *Naučnoje upravenie občestvom* v Sociologickém časopise, roč. 9 (1973), č. 4, s. 436/438 a recenzi Afanasjevovy monografie téhož jména v Sociologickém časopise, roč. 10 (1974), s. 532—535. Jako spoluautor se Afanasjev podílel také na několika pracích přeložených do češtiny (*Vědecký komunismus*. Praha, Svoboda 1973; V. G. Afanasjev, A. D. Ursul: *Sociální informace*. Společenské vědy v SSSR, 1975, č. 2).

kové zaměření Afanasjevovy práce je zvláště významná třetí část úvodní kapitoly. Autor zde podává přehled vzájemných vztahů mezi informací, různorodostí a odrazem a všimá si souvislostí informace, odrazu a řízení. V tomto kontextu navrhuje toto vymezení informace: „Informací se stává ta část poznání, která se používá k orientaci, k aktivní činnosti, k řízení, tzn. jejímž cílem je zachovat kvalitativní specifičnost systému a tento systém zdokonalovat a rozvíjet“ (s. 33). Přínos tohoto pojetí je třeba vidět v důrazu, který je zde kladen na moment využitelnosti informace v procesu řízení. Například data se podle Afanasjeva stávají informací až tehdy, jestliže jejich obsah a forma odpovídají potřebám řízení a mohou tak být v procesu řízení prakticky využita.

Po obecnějším úvodu do problematiky se Afanasjev dostává bezprostředně k ústřednímu tématu knihy — k sociální informaci, jež je obecně charakterizována zejména v kapitole druhé, *Podstata a základní zvláštnosti sociální informace*. Sociální informace je zde vymezena jako „informace cirkulující ve společnosti, využitelná při řízení společenských procesů“ (s. 39). Toto vymezení označuje Afanasjev jako *široké*, naproti tomu sociální informace v *úzkém* slova smyslu „se týká především vztahů mezi lidmi, jejich vzájemného působení, jejich potřeb, zájmů atd.“ (s. 40). Sociální informace v širokém smyslu slova je „nejvyšším, nejsložitějším a nejrozmanitějším druhem informace“.

Ve třídění a klasifikaci sociálních informací pokračuje Afanasjev také ve třetí kapitole nazvané *Druhy sociální informace*. Doporučuje klasifikaci především podle vztahu informace ke skutečnosti, k reálným procesům, jež v realitě probíhají. Všechny sociální informace tak rozděljuje do dvou velkých tříd: a) informace o současnosti, b) informace o budoucnosti — prognostické a plánovací informace. V podmínkách současného budování socialistické společnosti má podle Afanasjeva zvláštní význam prognostická informace, která v řízení společnosti plní tyto funkce:

- a) *orientační* — pomáhající subjektu řízení vybírat cíle,
- b) *normativní* — obsahuje normy umožňující realizovat prognostický model,
- c) *preventivní* — umožňuje předvídat odklon vývoje systému od vytčeného cíle.

Tématem čtvrté kapitoly jsou *zdroje sociální informace*. Jako nejdůležitější jsou uvedeny:

1. konkrétní sociologické výzkumy,
2. statistika,
3. sociální experiment,
4. bezprostřední styk s masami,
5. studium dokumentů, materiálů, zpráv, hlášení.

V páté kapitole se Afanasjev věnuje *roli informací v řízení společnosti*. Nově zde předkládá mnohé ze svých myšlenek publikovaných již v předchozích pracích o vědec-

kém řízení společnosti. Významným novým prvkem, uvedeným v poslední části kapitoly, je rozbor požadavků kladených na sociální informace v řízení. Za základní požadavky autor považuje:

- a) třídní, stranický přístup k analýze a hodnocení informací,
- b) systematickostí a komplexností informace,
- c) přiměřeností informací vzhledem ke kompetenční výbavě subjektu, který je bude využívat,
- d) optimálností, úplností informace,
- e) přesností informace,
- f) aktuálností a operativností informace,
- g) ekonomičností získání a zpracování informace,
- h) stručností a logičností informačních sdělení při současném zachování jejich maximální smysluplnosti.

Šestá kapitola je zaměřena na vztah *informace a rozhodnutí*. Rozhodnutí je zde charakterizováno jako „*kondenzovaná informace*, speciálně shromážděná, analyzovaná a zpracovaná subjektem řízení“ (s. 147). Klasifikace rozhodování přináší dva základní typy — rozhodnutí programovatelná (týkající se často se opakujících problémů) a rozhodnutí neprogramovatelná.

Nejrozsáhlejší je sedmá kapitola, nazvaná *Informační systém: teoretické otázky*. Afanasjev zde probírá složité a přitom z hlediska praxe vysoce aktuální problémy týkající se vytváření *automatizovaného informačního systému řízení (AISU)*. Hlavním cílem informačního systému je „získat z báze sebraných výchozích dat druhotnou, souhrnnou informaci, která se stane základem pro rozhodnutí“ (s. 192). Sedmá kapitola se obsahově zaměřuje na konfrontaci teoretických možností zpracování informace s potřebami a požadavky kladenými na jednotlivé druhy informací v procesu řízení společnosti. Typickým pro Afanasjevovo marxistické hodnocení možností automatizovaného informačního systému řízení v praxi je přesvědčení o tom, že člověk, jeho činnost a práce zůstávají v řízení základním prvkem. Věda a technika přináší stále dokonalejší pomocné nástroje (např. samočinné počítače, automatizované informační systémy apod.), rozhodujícím článkem v řízení společnosti však zůstane vždy člověk se svou jedinečnou kombinovanou rolí subjektu i objektu řízení. V závěru kapitoly autor informuje o vzniku nové vědní disciplíny v SSSR — o *sociální kybernetice*, jejímž předmětem zkoumání jsou „kvantitativní, formálně logické stránky práce se sociální informací“.

V praktičtěji orientované poloze je problém automatizovaných informačních systémů řízení probírán také v osmé kapitole, nazvané *Informační systém: zkušenosti, problémy, perspektivy*. Afanasjev čtenáře nejprve informuje o zájmu, jemuž se problematika informačních systémů v současnosti v Sovětském svazu těší, a tlumočí pak řadu konkrétních výsledků a praktických zkušeností s využívá-

ním samočinných počítačů a automatizovaných informačních systémů v řízení sovětské společnosti.

Pro marxistické společenské vědy je významným tematickým přínosem devátá kapitola, „*Informace, člověk, počítač*“, ve které se Afanasjev znovu vrací, tentokrát pod trochu jiným úhlem, k otázce rostoucího významu samočinných počítačů v řízení socialistické společnosti. Všimá si nejen neustále se rozvíjejících možností moderní výpočetní techniky, ale také některých konkrétních problémů spolupráce člověka s počítačem v průběhu zpracování informací.³ Afanasjev správně v této souvislosti zdůrazňuje často přehlížený fakt, že „člověk byl a vždy zůstane centrálním článkem systému člověk-počítač“. Je to člověk, kdo samočinné počítače vytváří, kdo píše programy, kontroluje a řídí chod počítače apod.

Desátá kapitola je věnována otázkám *organizace vědeckotechnické informace*. Je zde zdůrazněn význam vědeckých a technických informací jako jednoho z nejdůležitějších druhů sociální informace, což je dáno tím, že tento typ informací bezprostředně souvisí s rozvojem procesu vědeckotechnické revoluce.

O *politické informaci* pojednává poslední, jedenáctá kapitola. V systému sociální informace připadá právě politické informaci ústřední místo. Jak Afanasjev upozorňuje, patří k hlavním požadavkům kladeným na politickou informaci: 1. třídní, stranický přístup, 2. vědeckost, 3. pravdivost, 4. konkrétnost, 5. diferencovanost, 6. aktuálnost a novost.

Afanasjevova nová práce patří k průkopnickým dílům; jako první se v marxistické literatuře zabývá otázkami sociální informace systematickým způsobem, jako první se pokouší tuto rozsáhlou tematiku zmapovat a pojmově ohraničit. K významným kladům knihy patří její úzká vazba na problematiku řízení socialistické společnosti – autor na mnoha místech dokumentuje svůj úzký kontakt s řídící praxí, zejména s problematikou centrálního řízení po stranické linii. Dílo úzce navazuje na předchozí Afanasjevovy práce – především na *Vědecké řízení společnosti* – a často se na tyto dřívější práce nejen odvolává, ale i znovu prezentuje jejich zásadní myšlenky; dále se v něm po zásluze posiluje důraz na využití moderní výpočetní techniky v řízení a na budování automatizovaných informačních systémů.

Je pochopitelné, že v práci tak širokého záběru nemohl autor věnovat všem aspektům sociální informace stejnou pozornost. Další rozvíjení problematiky bude úkolem studií, které by měly v budoucnosti na Afanasjeva navázat a jednotlivé problémy analyzovat podrobněji. Uvedli jsme už, že nejsilnější je recenzoavná kniha v rozpracování pragma-

tické stránky sociálních informací; velmi mnoho zbývá na druhé straně ještě vyjasnit, pokud jde o jejich stránku sémantickou – o podrobnější vymezení sociální informace, o její členění z obsahového hlediska a o rozbor specifických problémů jednotlivých věcných typů sociální informace. Při řešení těchto otázek bude zřejmě třeba navázat na Afanasjevovo užití – objektivě – vymezení sociálních informací jako informací týkajících se vztahů mezi lidmi, jejich interakcí, potřeb, zájmů apod. Právě toto vymezení otevírá cestu k řešení tak aktuálních otázek, jako je informační soustava sociálního plánování, sociální ukazatele nebo sociální statistika.

Je třeba totiž respektovat skutečnost, že bez vyjasnění obsahových otázek se může celá technická a organizační infrastruktura informačních soustav stát pro sociální řízení jen mrtvou a nevyužitelnou zátěží. Jsme přesvědčeni, že Afanasjevova kniha poskytuje pro řešení těchto náročných problémů dobré východisko.

Miroslav Foret – Michal Illner

Rajmund Kowalcuk: *Psychologia w pracy z ludźmi* (Psychologie v práci s lidmi)

Warszawa, Instytut Wydawniczy CRZZ 1975, 176 s.

Není běžným zvykem recenzovat psychologické publikace v Sociologickém časopise. Kniha Rajmunda Kowalcuka však přímo k tomu vybízí už z toho důvodu, že z jejího pojetí výrazně vyplývá těsné sepětí psychologie a sociologie v práci s lidmi. I když se autor snaží vycházet z psychologických pozic, nejedna pasáž knihy dělá dojem, jako by byla psána sociologem. Týká se to zejména těch částí, kde se hovoří o formálních a neformálních vztazích, o problémech komunikace, o vytváření pracovních kolektivů, o konfliktech a o problémech pracovníků, kteří vyžadují zvláštní péči, jako jsou mladiství, ženy, pracovníci v předdůchodovém věku, invalidé a další.

Publikace, která se zabývá různými problémy psychologie práce, má nejbližší k sociologii průmyslu a podniku, neboť vychází právě z potřeb jednání s pracovníky v průmyslových závodech a je určena především pro vedoucí pracovníky průmyslových závodů.

Kniha má sedm kapitol. V první z nich, nazvané *Úloha aplikované psychologie v podniku*, autor definuje psychologii práce, její význam, její předmět a rozsah použití. Dále uvádí argumenty pro uplatnění klinické psychologie ve výrobních závodech, kde se jí využívá především k psychoterapii a při výběru pracovníků pro vedoucí místa. Závěr kapitoly věnuje úloze pedagogické psychologie při rozvoji kolektivu pracovníků v prů-

³ Z československých původních prací se této tematiky, u nás zatím nepříliš rozšířené, týká

Klíma, V.: *Člověk a počítač. Organizace a řízení*, roč. 6, 1974, č. 5, s. 52–61.

myslově člověka. Podrobněji rozebírá problémy školení kádrů, přičemž zdůrazňuje, že pro metodiku odborného vzdělávání je charakteristické pěstování dovedností. Všímá si podrobněji metodické zásady „postupného přibližování se vzoru“, pro niž je významná teorie omylů, jež úzce souvisí se třemi zásadními procesy regulování výrobní činnosti: s orientací, rozhodováním a prováděním.

Ve druhé kapitole, nazvané *Psychické znaky osobnosti člověka v pracovním procesu*, je provedena kategorizace těchto znaků do čtyř skupin.

Do první skupiny řadí autor znaky, které mají vliv na volbu cílů lidské činnosti. Vychází především z toho, že chování člověka ovlivňují potřeby a jejich uspokojování. Stručně charakterizuje 7 základních skupin potřeb, jak je rozlišil A. H. Maslow: 1. potřeby fyziologické, 2. potřeby bezpečnosti, 3. potřeby sounáležitosti, 4. potřeby uznání, 5. potřeby seberealizace, 6. potřeby vědění, 7. potřeby estetické. Působením dostatečně silných potřeb pak odůvodňuje motivy jednání člověka a zdůrazňuje význam poznání pracovních motivů zaměstnanců pro účinné řízení. Rozlišuje též motivy, jež přímo souvisí s prací, a motivy, jež souvisí s podnikem. Do první skupiny řadí všechno to, co vytváří u člověka jeho postoj k práci. Do druhé skupiny zařazuje především organizaci práce, zejména systém evidence a kontroly, dále mzdový systém a psychickou atmosféru práce. Zdůrazňuje dále, že při výchovné práci je třeba přihlížet též k názorům a postojům pracovníků. Zvláštní pozornost věnuje motivům volby povolání a problémům stabilizace v povolání. Za významný činitel stabilizace označuje práci v takovém povolání, které odpovídá znakům osobnosti pracovníka. V této souvislosti upozorňuje na význam odborného poradenství a práce mezi školní mládeží.

Do druhé skupiny řadí R. Kowalezuk schopnosti člověka, jež určují úroveň a orientaci jeho činnosti. Rozlišuje všeobecné a speciální schopnosti, které rozhodují o stupni inteligence člověka. Chápe inteligenci jako intelektuální úroveň, jež se však netýká vědomostí, dovedností a návyků. Podrobněji objasňuje jednotlivé stupně úrovně duševního vývoje od idiotismu až po genialitu a doporučuje věnovat více pozornosti teorii inteligence.

Třetí skupina zahrnuje znaky temperamentu člověka, které určují kvalitu jeho činnosti. Zvláštní pozornost je zde věnována významu individuálních rozdílů v pracovním procesu a podmínkám odborné způsobilosti člověka, jak je rozlišuje N. Levitov.

Konečně do čtvrté skupiny autor řadí ty znaky osobnosti člověka, z nichž je patrné, zda cíle a způsoby činnosti člověka jsou shodné s normálními normami a zásadami. Autor si v této souvislosti všímá možnosti utvářet charakter člověka a úlohy světového názoru v činnosti člověka.

Čtvrtá kapitola, nazvaná *Metody poznávání individuality pracovníka*, je věnována problému schopnosti plnit v rámci řídicí funkce i funkci výchovnou, tedy schopnosti vedoucího pracovníka poznávat lidi. Autor se v tomto kontextu zabývá problémem metod pozorování chování člověka v průběhu práce. Uvádí metodu individuálních záznamových listů nebo archů, jejichž údaje mohou být cenné pro vedení i pro pracovníka, charakterizuje podmínky účinnosti interview, všímá si psychologických aspektů hodnocení vlastnoručně psaných dokladů, jako je třeba vlastnoručně psaný životopis, a rozebírá význam psychologických testů pro měření individuálních rozdílů mezi pracovníky.

Závěr kapitoly věnuje otázce využití pomoci podnikového psychologa. V této souvislosti uvádí, že vedení podniku si musí uvědomit, co očekává od podnikového psychologa, že jeho činnost automaticky nevyřeší všechny problémy, ale naopak že jeho doporučení vyžadují zpravidla kolektivní úsilí mnoha lidí v podniku.

Čtvrtá kapitola, nazvaná *Podněcování lidí k činnosti*, je zasluženě nejobsáhlejší. Autor v ní nejprve obšírně rozebírá výchovnou roli práce, přičemž vychází z toho, že cílem výchovné práce vedení má být dosáhnout a udržet pocit vzájemné vazby mezi podnikem a pracovníkem. Výchovná činnost vedení je do značné míry usnadněna samotným charakterem práce jako společenské činnosti. V pracovním procesu nejen vzniká určitý výrobek, ale utváří se i sám člověk. Vykonávání určitých činností rozvíjí schopnosti člověka, utváří jeho charakter i jeho světový názor. Motivaci práce dodává specifický ráz ta skutečnost, že v důsledku společenské dělby práce žádný člověk nevyrobí všechny předměty nutné k uspokojování vlastních potřeb, takže motivem jeho činnosti není jeho vlastní výtvar, ale výtvar společné činnosti.

Autor dále upozorňuje na význam pozitivního působení dobrých vzorů v práci, jež se v řídicí praxi vždy patičně nedoceňuje. V určitých případech stačí převést několik pracovníků s kladným postojem k práci do skupiny se záporným postojem a situace se zlepší. Autor též zdůrazňuje, jak je v tomto směru důležité používat správné pracovní metody, uplatňovat dobrou organizaci práce a patičně využívat pracovní dobu.

Podrobněji pak rozebírá psychologické aspekty kontroly práce, odměn a trestů. Zajímavě charakterizuje dvojí pracovní disciplínu. Místo prvotní a druhotné pracovní disciplíny (viz například Kučera J.: Pracovitost, pracovní morálka a disciplína. Praha, Práce 1972) rozlišuje pozitivní disciplínu (tzv. sebe-disciplínu) a negativní (příkázanou) disciplínu. Rozeznává přitom dva druhy negativní disciplíny: 1. příkazy týkající se průběhu pracovního dne, jako je například přesnost v docházce do práce, 2. příkazy související s vykonáváním práce. Kritéria hodnocení práce pak dělí na tři skupiny: objektivní (množ-

ství a jakost vykonané práce), subjektivní (veškeré soudy pověřených osob o pracovních dané instituce) a různá, jichž se nejčastěji používá při hodnocení dělníků v průmyslu a jež se týkají doby potřebné k vykonání určité činnosti, zejména u obtížných povolání, jako například při práci v dolech, u vysokých pecí apod. Zdůrazňuje, že kritéria hodnocení práce musí být věčná, reálná a reprezentativní, shodná s míněním o práci u hodnocené osoby, operativní, snadno vyjadřitelná a pochopitelná. Dále hovoří o praktickém uplatňování systému odměn a trestů, přičemž upozorňuje na možné negativní následky nadměrného užívání trestů, a naopak zdůrazňuje pozitivní význam odměn.

Zvláštní pozornost věnuje úloze středně technického dozoru při výchovné práci v závodech, přičemž tímto středně technickým dozorem rozumí mistry a vedoucí čet. Takové označování mistrů a vedoucích čet sice neodpovídá našemu pojetí profesionální role mistra jako základního liniového vedoucího, v podstatě však autor chápe úlohu mistrů ve smyslu našeho pojetí, neboť zdůrazňuje, že zdokonalování řídících dovedností je třeba usměrňovat tak, aby mistr a vedoucí čet uměli správně rozhodovat, rozvíjet iniciativu pracovníků, ovládat situaci, brát na sebe patřičnou odpovědnost, postupovat spravedlivě vůči pracovníkům a vzbuzovat u lidí důvěru.

V další části čtvrté kapitoly se R. Kowalcuk zabývá problémy nespokojení z práce a jeho následky. Především se věnuje otázce frustrace. Uvádí, že v psychologii pro ni dosud neexistuje jediná, všeobecně uznávaná definice, lze však říci, že se jí obecně rozumí takový psychický stav jednotlivce, který souvisí s mařením cílové činnosti člověka a projevuje se v jeho chování, jež může mít různé formy v podobě obranných mechanismů. Autor tyto formy dělí na dvě skupiny: chování, které je stejné u lidí i u zvířat (agrese jako projev chování směřujícího ke zničení nebo poškození nějakého předmětu, jiného člověka či sama sebe, regrese jako vykonávání úkolů pod úrovní možností, fixace projevující se bezmyšlenkovitým opakováním činností, které nevedou k výsledku, a rezignace, vedoucí k pokusu zanechat realizaci cíle), a chování, které se vyskytuje jen u člověka (například sublimace, pro niž je charakteristické převádění činnosti a citů na náhradní sféru, projekce, jež spočívá v připisování vlastních myšlenek a jednání někomu jinému, či racionalizace, jež je pokusem ospravedlnit vlastní postup).

Další pozornost je věnována konfliktům, jež vznikají v pracovní sféře. Jde především o konflikty mezi vedoucími pracovníky a jejich podřízenými, mezi pohledem zdola a pohledem shora, jež vyplývají z rozdílnosti názorů na řešení jednotlivých problémů v závodě. Mezi nejostřejší patří konflikty týkající se mezd, prémie a doplňkových odměn. Další konflikty pramení ze zavádění nových norem

a technologických postupů, z nesprávného rozdělování pracovních úkolů a z nesprávných informací. Ke zdrojům konfliktů řadí autor dále rozpory mezi starými a mladými pracovníky (z hlediska věku i doby zaměstnání), a to jak mezi dělníky, tak i mezi techniky a vedoucími pracovníky. Zmínuje se též o konfliktech, k nimž dochází mezi pracovníky z měst a vesnic. Na základě výsledků výzkumu v jednom oděvním závodě uvádí, že nejvíce konfliktů zavinily špatné mezilidské vztahy (43,2 %); konfliktů organizačně formálního rázu bylo 29 %, konfliktů ekonomického rázu 17 % a konfliktů vyplývajících z pracovních podmínek 10 %. Výsledky výzkumu naznačují tyto parametry jednání, které pracovníci očekávají od svých nadřízených: 1. seznámit každého pracovníka s jeho pracovním úkolem, 2. správně hodnotit pracovníky a dát to najevo, 3. využívat schopností pracovníků a vytvářet podmínky pro jejich iniciativu, 4. pokud možno co nejdříve informovat pracovníky o připravovaných změnách.

Jako zvláštní problém rozebírá autor význam zdravého mírného napětí u pracovníka a naopak nebezpečí stressového stavu. Uvádí možná řešení jak vytvářet zdravé napětí, jež podněcuje pracovníka k lepší práci, a současně na druhé straně předcházet obtížným situacím, jež by vytvářely nadměrné emocionální napětí, způsobující mnohdy řadu vážných onemocnění. Kapitulu autor uzavírá částí věnovanou zásadám organizace psychologického zdraví v závodě.

Pátá kapitola, nazvaná *Psychologie podněcování iniciativy pracovníků*, je věnována především problémům zlepšovatelské a vynálezecké činnosti. Uvádí jednak všeobecnou charakteristiku tvůrčí činnosti, jednak tři stadia průběhu tvůrčí činnosti (1. analytické, 2. operační, 3. syntetické) a jejich jednotlivé fáze. Pro ilustraci jsou uvedeny dvě metody zapojování pracovníků do řešení problémů a rozhodování, jež používá americký průmysl: první metoda spočívá v organizování konferencí dobrých nápadů (brainstorming conferences) a druhá v organizování diskusí o širších základech problému, v němž má dojít k novátorskému řešení.

Autor si zde všímá také problému inovací. Objasňuje nejprve pojem inovace, její význam a druhy a podrobněji se pak zabývá typy postojů k inovacím u pracovníků. Kapitulu uzavírá částí věnovanou psychologickým problémům zavádění inovací.

V šesté kapitole, *Psychologie malých lidských skupin*, pojednává R. Kowalcuk o formálních a neformálních vztazích mezi pracovníky a o vytváření formálních a neformálních skupin v závodě, jak je rozlišuje sociologie průmyslu. Uvádí nejčastěji důvody, proč se lidé spojují v neformálních skupinách, které dělí na čtyři typy. U prvních dvou (skupina pracovníků podléhajících jednomu vedoucímu a skupina pracovníků s podobným pracovním zaměřením) však neuvádí,

že tyto skupiny často mohou být současně formální i neformální. Shodně se sociologií průmyslu však charakterizuje znaky neformálních skupin a jejich význam v pracovní sféře. Nevyhýbá se ani problému sladění cílů neformálních skupin s objektivními úkoly závodu.

Zaslouženou pozornost věnuje otázce jednosměrných a vícesměrných komunikací v závodě. Uvádí různé formy předávání informací a způsob zavádění informačního systému v závodě. Zdůrazňuje přitom význam informací a potřebu odborníků v tomto oboru, má-li být správný oběh informací zajištěn.

Významná je část, v níž autor pojednává o vlivu skupiny na postoje jejích členů. Uvádí, které psychické mechanismy jsou nositeli tohoto vlivu. Zdůrazňuje v této souvislosti význam určité atmosféry ve skupině, do níž je jednotlivec jako by „ponořen“; dobře zorganizovaná skupina může vyvinout na jednotlivce takový nátlak, že mu nemůže čelit. Znalost mechanismů působení skupiny na jednotlivce považuje R. Kowalcuk za podstatnou při vzdělávání vedoucích kádrů. Diskutabilní může být autorovo tvrzení, že malé kolektivy nelze organizovat administrativním způsobem příkazy a formální disciplínou. Jen tato cesta vytváření malých pracovních kolektivů by jistě nebyla správná, ale v socialistické společnosti, v níž se předpokládají soudružské vztahy mezi spolupracovníky, nelze zapomínat na působení těchto vztahů, které i z formálně sestavené pracovní skupiny mohou vytvořit dobře sehraný pracovní kolektiv. V závěru autor správně zdůrazňuje, že je třeba věnovat vytváření malých pracovních skupin v podnicích zaslouženou pozornost, a to jak ze strany vedoucích pracovníků, tak i ze strany stranického, mládežnického a odborářského aktivu.

V souvislosti s pozitivním výchovným působením skupiny na jednotlivce se autor zabývá soutěžením v závodě. Považuje je za velmi významného činitele, všímá si jeho psychologických aspektů a snaží se odpovědět na otázky, zda soutěžení je jevem spontánním, nebo zda musí být provokováno, a zda jeho stupeň závisí na věku a typu jednotlivců. Rozlišuje soutěžení individuální od soutěžení skupinového a upozorňuje na vztah soutěžení a konformismu ve skupině.

Z psychologického hlediska si dále všímá způsobů vytváření pracovních kolektivů. Rozlišuje čtyři základní etapy rozvoje kolektivu a vyvozuje z toho řadu doporučení jak vytvářet sevržený, harmonický pracovní kolektiv.

Poslední, sedmá kapitola, *Pracovníci vyžadující zvláštní péči*, si všímá především psychologických aspektů práce mladistvých a těch, kteří poprvé vstupují do zaměstnání. Jsou zde diskutovány otázky adaptace těchto pracovníků a uvedeny náměty jak postupovat při přijímání nového pracovníka.

Dále se autor v této kapitole zabývá problematikou práce vdaných žen. Všímá si mo-

tiv, které působí na vstup vdané ženy do zaměstnání, přičemž rozlišuje motivy rodinné (snahu zabezpečit rodině nezbytné prostředky, zvýšit životní úroveň rodiny, zabezpečit existenci dětí, vlastní a manžela a zabezpečit vlastní pozici v manželství a rodině) a motivy individuální (snaha o získání vlastní materiální a osobní nezávislosti a dosažení vlastního společenského postavení nezávisle na manželovi, zájem o pracovní kariéru, potřeba společenského styku). Uvádí, jaké problémy musí vedení závodu v souvislosti se zaměstnáváním vdaných žen řešit, aby co nejlépe využil jejich pracovní síly s maximálním přihlédnutím k její specifice.

Kowalcuk věnuje též pozornost problematice pracovníků v předdůchodovém věku. Zdůrazňuje význam včasné psychoprofylaktiky, která by zabránila tomu, aby takoví pracovníci měli pocit menší společenské užitečnosti a aby jejich přechod z produktivního do důchodového období nebyl příliš rychlý a jeho dopad na dosavadní způsob života příliš silný. Uvádí celou řadu psychologických jevů objevujících se u pracovníků v předdůchodovém věku a ukazuje, jak má vedení a kolektiv pracovníků těmto pracovníkům pomáhat, i pokud jde o vhodnou náhradu za dosavadní produktivní činnost. Vychází ve svých závěrech z klinických pozorování, zejména pak z toho, že udržování fyzické a psychické způsobilosti u stárnoucích lidí závisí především na jejich aktivní práci.

Závěrečnou část sedmé kapitoly věnuje autor psychologické problematice pracujících invalidů, pracovníků v období rekonvalescence (organické i psychické), pracovníků s opožděným duševním vývojem, neurotiků a alkoholiků. Jestliže se mají tyto pracovníci účelně zapojit do pracovního procesu, musí být jejich vedoucí dobrým vychovatelem, umět se ovládat, mít trpělivost, porozumění a takt.

Recenzovaná publikace nemá přísně vědecký charakter. Je psána populárním způsobem a obsahuje mnoho praktických návodů k jednání s lidmi ve sféře práce (o její popularitě v Polsku svědčí její třetí vydání). Pro tyto své vlastnosti se může stát vítanou pomůckou vedoucích pracovníků při jejich obtížné činnosti, již je vedení lidí. Nelze však přitom nevidět, že některá témata jsou vykládána bez širšího sociálního a politického kontextu, jako je tomu například při výkladu kolektivu, soutěžení či hodnocení lidí.

Libuše Lišková

Krize a perspektivy výzkumů sociální mobility (Poznámky ke knize R. Boudona *L'inégalité des chances. La mobilité sociale dans les sociétés industrielles*)

V době, kdy diskuse k problematice sociální mobility v naší sociologii dospěla k prvním závažnějším závěrům (zatím zejména v rovině kritického zhodnocení teoretických východisek buržoazních mobilityních koncepcí a naznačení marxistických teoretických souad-

níc, v nichž by bylo možné analýzu mobilních procesů učinit jedním z nástrojů zkoumání vnitřních důsledků třídní ekonomických proměn socialistické společnosti [Charvát ... 1972; 1975], probíhala ve francouzské sociologické veřejnosti diskuse o *teoreticko-metodologické krizi buržoazních mobilních výzkumů a koncepcí*. Této diskuse, jež byla do značné míry vyvolána zásadními příspěvky R. Boudona, se zúčastnila celá řada francouzských sociologů: R. Boudon [1974; 1975], J. R. Tréanton [1975], A. Darbel [1975], A. Pitrouová [1975], Ph. Beneton [1975], D. Bertaux [1974] aj.

Poukazujeme na paralelnost obou diskusí nikoli bez hlubšího záměru. Obě totiž, ačkoli byly vedeny ze zcela rozdílných pozic a na odlišných rovinách (francouzská z pozic stratifikačních teorií, jež se však snažila přebrodit, a na úrovni spíše metodologické, naše spíše v rovině teoretických východisek a z pozic třídní historické chápání mobilních drah), dospěly k některým shodným závěrům. Tak například zásluhou R. Boudona vyšly na jevo zásadní *teoreticko-metodologické* nedostatky „individualismu“ mobilních koncepcí, který byl v *teoretické* rovině označen v naší diskusi [Charvát ... 1972; 1975] za jeden z hlavních projevů jejich „stratifikačního původu“. Stejně tak se vyskytla samozřejmé i stanoviska diametrálně odlišná.

Pokusíme se alespoň stručně prezentovat stanovisko R. Boudona a poukázat na některé hlubší konsekvence jeho závěrů. Domníváme se totiž, že *Boudonova inovace metodologického aparátu zkoumání sociální mobility nabízí marxistické sociologii inspiraci nejen pro hlubší kritiku a pozitivní využití dosavadních mobilních výzkumů a dat, ale i pro koncipování metodologického zázemí marxistického přístupu ke zkoumání sociální mobility*. Je však třeba zdůraznit, že v Boudonově výrazně metodologicky orientované koncepci mobilního přístupu chybí hlubší teoretické zprostředkování, jež by umožnilo hledání hlubších společenských a ekonomických konsekvencí odhalených rozporů ve vzdělávacím systému a v sociální mobilitě v soudobé kapitalistické společnosti.

Boudonova práce *L'inégalité des chances* [1973] je prvním souhrnným výsledkem jeho dlouholetého úsilí o přehodnocení soudobých mobilních koncepcí a o naznačení východiska z krize, v níž se v posledních letech ocitly ve snaze etablovat se jako koncepce širšího teoretického rámce. Ve statických, které po ní následovaly zejména jako reakce na diskusi, již tato kniha vyvolala, označil Boudon řadu významných studií o sociální mobilitě za jeden z nejčistších příkladů neschopnosti soudobé západní sociologie překročit omezený rámcem tautologických stratifikačních schémat.

Jeho kritické stanovisko je zvláště otevřeně formulováno v pozdějším zhodnocení knihy amerického sociologa Christophera Jenckse *Inequality* [1972], příznačně nazvaném: *Sociologie nerovností ve slepé uličce?* [1974]. Bou-

don zde podrobně kritizuje klíčovou myšlenku celé Jencksovy práce, totiž tvrzení, že v soudobých „industriálních společnostech“ v souvislosti s demokratizací a zvyšováním úrovně vzdělání pozbývají na významu nerovnosti v sociálním původu, že – jinými slovy – mezi nerovnostmi v sociálním původu, v úrovni vzdělání a v sociálním a ekonomickém postavení zavládl všeobecně stav „indeterminace“.

Pohlíží-li Boudon na toto tvrzení jako *metodolog*, dochází k závěru, že je výsledkem chybné statistické argumentace, resp. aplikace neadekvátní matematicostatistické analýzy, která pracuje s kauzalitou výlučně individuálních charakteristik či proměnných (sociální původ, úroveň vzdělání individua, jeho socioprofesionální postavení ap.), kdežto do problému nerovností je třeba zahrnout reálné působící „strukturální proměnné“, charakterizující sociální systém právě jako systém (např. všeobecný růst vzdělání, vývoj vzdělávacího systému, socioprofesionální strukturu, jejich nesoulad apod.). Boudon proti tvrzení typu „sociální postavení otce a vzdělání respondenta vysvětlují 50 % variace sociálního postavení respondenta“ poznamenává, že „zbytek“ nelze interpretovat jako indeterminaci, jako „vliv nevysvětlených externích faktorů“ (jak to v podstatě činí Jencks a mnozí jiní), ani ho nelze chápat jako prostor vhodný pro uplatnění ryze subjektivistických teorií, tvrdících například, že selekce jedinců do sociálních pozic probíhá podle stupně jejich konformity s hodnotami společnosti [Bowles 1972].

Pohlíží-li Boudon na tyto problémy jako *sociolog* s intencí být sociologem sociálních problémů, klade si otázky, které si nemůže nepoložit, dívá-li se na soudobou kapitalistickou společnost otevřenými očima: Proč určitá demokratizace ve vzdělání nevede nutně k zeslabení vazby mezi sociálním původem a dosaženým sociálním postavením? Proč v „meritokratických“ společnostech má úroveň vzdělání jen slabý vliv na sociální postavení a prakticky žádný vliv na mobilitní šance? Proč ve Spojených státech ani v jiných západních zemích určitá demokratizace ve vzdělání není doprovázena redukcí ekonomických nerovností, ale spíše naopak, a proč nevyvolává žádné zvýšení sociální mobility? Jsou to určité otázky, v nichž je ještě mnoho ze slovníku teorií sociální stratifikace a málo z pohledu sociálně třídního, ale jsou to otázky, v nichž je rozhodně více z reálného pohledu na sociální systém soudobé kapitalistické společnosti než ze „sterilních“ konstrukcí, podle nichž např. mechanismy vyvolávající sociální nerovnosti se v podstatné míře přesunuly ze sféry sociálního systému do bezprostředního životního rámce jedince a jeho hodnot (Parsons, Bourdieu).

V knize *L'inégalité des chances* se Boudon snaží klást otázky jako sociolog dívající se na společnost „otevřenými očima“ a řeší je jako metodolog, jehož krédem je „metoda pro problém“, a nikoli „problém pro metodu“.

Běžné mínění „politiků a akademických sociologů“, jak říká Boudon v úvodu, je přibližně následující: „Tradiční společnosti byly charakteristické vysokým stupněm homologie mezi rodinnými strukturami a strukturou ekonomickou a sociální, což znamená, že sociální postavení rodiny bylo rozhodující determinantou sociálního postavení jedince. V industriálních společnostech je naopak sociální postavení jedince, řečeno spolu s Parsonsem, nikoli připsané, ale získané. Tedy ve vývoji tzv. industriálních společností, směřujících ke stále větší závislosti sociálního postavení na získaných schopnostech, dochází k zeslabení vazby sociálního postavení se sociálním původem“ [Boudon 1973]. Jestliže je pravda, jak Boudon vzápětí poznamenává, že tento trend je zřejmý, máme-li na mysli dlouhodobý přechod od tzv. tradiční společnosti k soudobým „industriálním společnostem“, je hrubou dezinterpretací skutečnosti vztahovat takový závěr k nedávnému vývoji soudobých kapitalistických společností, které jsou charakterizovány stabilní mobilitou, ačkoli se například všeobecná úroveň vzdělání stále zvyšuje. Výzkumy navíc jasně ukazují, že mezi různými formami sociálních nerovností právě „nerovnost šancí“ a ekonomická nerovnost jsou nejdolnější vůči změnám a nejméně citlivé na ekonomický vývoj tzv. industriálních společností. Zatímco určitou stabilitu nerovností šancí a její hlubší příčiny je teprve třeba analyzovat, stabilita, nebo dokonce určitý vzrůst ekonomické nerovnosti (USA, NSR, Anglie) byly již dokázány řadou kvalifikovaných výzkumů [Kolk 1962; Stoetzel 1971; Titmuss 1962]. Pro Boudona je charakteristický důraz, který klade na spojení sociálních a ekonomických nerovností, a jak se pokusíme ukázat, hraje v jeho explikativním modelu nerovnosti šancí na vzdělání a sociální postavení klíčovou roli. Za jeden ze základních problémů v tomto směru považuje Boudon zjištění, že i přes určitou demokratizaci vzdělávacího systému v USA se po druhé světové válce ekonomické nerovnosti ještě prohloubily.¹

Již z tohoto načrtnutí některých vybraných problémů, na jejichž závažnost poukazuje Boudon hned v úvodu své poslední knihy, vysvítají podle našeho názoru dvě skutečnosti:

1. výsledky výzkumů svědčí proti hypotéze o zvyšování sociální mobility i proti očekávanému zeslabování sociálních nerovností, jež má být důsledkem ekonomického rozvoje a určité demokratizace vzdělávacího systému, a problém nerovnosti šancí se tak stal jedním z ideologicky vyhrocených problémů soudobé buržoazní sociologie;

2. v souvislosti se snahou podat ideologicky uspokojující vysvětlení tohoto jevu se projeví krize teorií sociální mobility a nerovnosti šancí, charakterizovaná jejich neschop-

ností vymýnit se ze stratifikačních schémat, jež jsou v nejlepším případě doplňována vysvětlujícími „ad hoc“ teoriemi.

Z hlediska logické výstavby teorie za jednu ze základních příčin toho, že se teorie sociální mobility (resp. mobilitní koncepce aspirující na teorii) ocitly ve slepé uličce, považuje Boudon jejich faktoriální charakter, tj. úsilí identifikovat vybrané faktory, jež by prý měly působit na mobilitu a nerovnost šancí, přičemž za jejich výsledný efekt se považuje „součet“ jejich vlivů (ať jde o běžnou korelační analýzu, či o path-analýzu). Typickým příkladem tohoto postupu i snahy vyjít za jeho omezený rámec (ovšem konstrukcí těžko přijatelné „ad hoc“ teorie) je podle Boudona vcelku známá koncepce Bendixe a Lipseta [1959]. Když se v jejich „faktoriálně“ orientovaném výzkumu ukázalo, že se úroveň mobility pod vlivem žádného z předpokládaných faktorů významně nemění a že je v USA přibližně stejná jako v zemích západní Evropy, ačkoli podle vstupních „faktoriálních“ propozic by měla být v USA výrazně vyšší, Lipset s Zetterbergem [1956] korigovali tuto teorii koncepcí, která měla výsledky výzkumu uvést do souladu s některými propozicemi vstupní teorie, zejména s tvrzením, že absence rigidního stratifikačního systému v USA zvyšuje mobilitní šance a tím i sociální mobilitu. Jádrem této koncepce je následující úvaha: Touha po sociálním vzestupu je u jedince o to menší, čím méně viditelné jsou sociální bariéry. Jestliže tedy sociální rozdíly jsou méně zřejmé a symboly odlišnosti životního způsobu různých tříd mizí, jestliže v profesionální sféře klesá význam hierarchických vztahů, jestliže se zmírňují příjmové difference a životní úroveň všech se zvyšuje, přání „vystoupit po společenském žebříčku“ jsou slabší. A protože ve Spojených státech je (podle vstupních propozic ovšem) stratifikační systém méně rigidní a hranice sociálních tříd méně ostré než v západní Evropě, touha po sociálním vzestupu je zde při velikosti úsilí, které by bylo třeba na něj vynaložit, menší. Tedy, jinými slovy, „fakt“, který by měl vést k vyšší mobilitě (tj. tzv. propustnost sociální struktury), vede současně k jejímu zeslabování.

Na adresu propozic i závěru této „teorie“ lze snad jen poznamenat, že jestliže všechny výzkumy svědčí spíše o prohlubování sociálně třídních rozdílů (v nejbližší podobě výzkumy a studie o příjmové diferenciaci), pak tvrzení o nižších aspiracích v USA žádným kvalifikovaným výzkumem podložit nelze. Kromě toho lze proti tvrzení o stírání hranic mezi jednotlivými sociálními třídami v USA, na rozdíl od západní Evropy, kde podle Lipseta a jiných ještě přetrvávají pozůstatky „Weberovy stavovské společnosti“, upozornit na notoricky známou skutečnost, že právě v USA jsou tyto „hranice“ (a dodejme, že hranice v pravém slova smyslu) nejvíce pocítovány, např. pro téměř přesnou prostorovou

¹ Boudon se zde odvolává na studii [Thurow 1972].

lokalizaci té či oné sociální skupiny z hlediska bydlení, a že pohled na kterékoli americké velkoměsto je již pohledem na jeho sociálně třídní strukturu. Stejně tak neobstojí ani tvrzení, že s ústupem „symbolů“ bohatství (proti předválečným létům) ustoupily i hluboké sociální a ekonomické nerovnosti v životě tříd. Usuzovat z ústupu *vnější okázalosti* v životním způsobu nejvyšších vrstev kapitalistické společnosti na stírání třídních nerovností je projev průzračné naivity spojené s jasnou ideologickou intencí.

Krise mobilitních koncepcí a teorií sociálních nerovností je tedy výsledkem nejen jejich faktoriální logiky a metodologických zkrat, jak dokazuje Boudon, ale z našeho hlediska vyplývá i z *nekritického úsilí o optimistickou sebereflexi kapitalistické společnosti*, jež je v určitém smyslu jedním z jejich ideologických zdrojů. Některé základní přednosti mobilitního přístupu ke zkoumání pohybu sociální struktury, jež by umožňovaly doplnit obraz sociálně třídních pohybů v soudobých kapitalistických společnostech, jsou proto, že by se staly nástrojem kritického pohledu, zanedbávány ve prospěch apologetických konstrukcí „beztrídní společnosti“.

Pokus o východisko z krize mobilitních koncepcí — Boudonův návrh modelové analýzy systémů

Boudonova kritika faktoriálních teorií sociální mobility se opírá zejména o dva argumenty:

1. Tyto teorie pracují buď jen s faktory „individuálními“ (pokud je jejich cílem dokázat slabnoucí vliv sociálního původu na nerovnost šancí a na sociální postavení) a v tomto případě nejsou s to překročit rámec běžných stratifikačních schémat, nebo naopak operují jen s faktory „strukturálními“ (ekonomický vývoj, vzestup úrovně vzdělání, rigidita stratifikačního systému ap.), a to zejména v tom případě, usilují-li o interpretaci stagnace sociální mobility po druhé světové válce a o vysvětlení nevýznamných rozdílů v mezinárodních srovnáních. Již svou povahou nejsou schopny strukturální a individuální úroveň organicky propojit a analyzovat sociální mobilitu a nerovnost šancí jako výsledek kombinace těchto reálně spjatých úrovní sociálního systému.

2. Jejich metodologický aparát je omezen na více či méně složitou korelační analýzu, která kromě toho, že je statická, je jednou z příčin jejich neschopnosti propojit obě úrovně při operacích s empirickými daty.

Jestliže se tedy zkoumání v oblasti sociální mobility a „nerovností šancí“ mají dostat z bludného kruhu „nulového součtu“ vlivů strukturálních faktorů a s tím spojených obtíží při hledání interpretace, způsobených evidentním nesouladem mezi propozicí o „klesajícím vlivu sociálního původu na naději dosáhnout vyššího vzdělání a sociálního postavení“ a reálnou stagnací sociální mobility,

musí mobilita a nerovnost šancí analyzovat na úrovni sociálního systému, tj. počítat s podmíněností individuálních rozhodnutí a jejich realizace strukturálními podmínkami.

Poznamenejme, že Boudon pro svou systémovou analýzu nachází významnou inspiraci v Sorokinově teorii sociální mobility, podle které každá společnost, zachovávající určitou časovou kontinuitu svých strukturálních charakteristik, disponuje selektivními institucemi (selection agencies), jimiž jsou jedinci připravováni a „filtrováni“ pro obsazování socioprofesionálních pozic. Boudon správně upozorňuje na negativní funkcionalistické prvky této teorie, ale zdůrazňuje, že Sorokinova koncepce nabízí ke využití jednu ze svých základních předností, tj. *schopnost chápat nerovnost šancí a mobilitu jako výsledek střetávání individuálních záměrů a podmínek se strukturálními charakteristikami „selektivních institucí“, v nichž se zrcadlí charakter sociálního systému, povaha společnosti, která si je vytváří a k jejímuž zachování tyto instituce slouží.* Tento přístup Boudona vyzbrojuje poměrně účinnou argumentací proti tvrzením faktoriálních teorií, a co je nejpodstatnější, umožňuje zformulovat modely selektivních procesů, které jsou při omezených zdrojích výzkumných a statistických dat jediným metodologickým nástrojem umožňujícím odhalit „vnitřní struktury“ těchto procesů, tzn. přiblížit se k reálným zdrojům „nerovností šancí“ v soudobých kapitalistických společnostech.

A. Úroveň vzdělání a mobilita — příklad aplikace analýzy systémů

Lze z běžně přijímaného názoru, že obecně existuje vysoká závislost mezi úrovní dosaženého vzdělání a sociálním postavením, vyvozovat, že a) úroveň vzdělání má značný vliv na sociální postavení, b) že úroveň vzdělání má značný vliv na mobilitní šance? Jinými slovy, že vyšší úroveň dosaženého vzdělání zvyšuje naději na tzv. sociální vzestup syna ve srovnání se socioprofesionálním postavením jeho otce?

Blau a Duncan ve výzkumu sociální mobility v USA [1967] dospívají korelační analýzou k následujícím závěrům: otec má vliv na socioprofesionální postavení syna, „dávaje mu vyšší vzdělání“ (míra vlivu socioprofesionálního postavení otce na úroveň vzdělání syna vyjádřená korelačním koeficientem je 0,454), ale jakmile syn získá vzdělání, *nemá již otec na socioprofesionální postavení syna prakticky žádný vliv (0,078) a rozhodující determinantou jeho postavení se stává vzdělání (0,518).*

Boudon však upozorňuje na to, že vliv nevysvětlený závislostí socioprofesionálního postavení na úrovni vzdělání je příliš velký, než aby mohl být považován, tak jak je to v jazyce korelační analýzy běžné, za „nevysvětlený“, „náhodný“ apod. Jeho poměrně vysoká hodnota je způsobena tím, že tento

postup neumožňuje podle Boudona zahrnout to podstatné, tj. *nesoulad mezi kvalifikační strukturou nabízenou vzdělávacím systémem a kvalifikační strukturou požadovanou sociálním systémem*, který je „kanálem“, jímž se „skrytě“ prosazuje vliv sociálního původu.

Nesoulad mezi těmito dvěma strukturami způsobuje, že za poměrně silným vlivem dosažené úrovně vzdělání na socioprofesionální postavení se skrývá velmi slabý vztah mezi úrovní vzdělání a mobilitními šancemi,² tj., jinými slovy, že *ve společnosti, kde existuje silná nerovnost šancí na dosažení vzdělání a poměrně vysoká závislost dosaženého socioprofesionálního postavení na vzdělání* (což jsou závěry korelační analýzy), *existuje ještě navíc poměrně vysoká nerovnost „sociálních šancí“*, tj. skutečnost, že *jedinec, který dosáhne vyššího vzdělání, než měl jeho otec, má téměř stejnou naději udržet nebo zlepšit postavení, z něhož pochází, jako jedinec, který dosáhne vzdělání nižšího nebo stejného jako jeho otec*. Ze tento závěr je v pouze zdánlivém rozporu s výsledky korelační analýzy, dokazuje Boudon aplikací modelu, do něhož jako proměnná vstupuje rozpor mezi rychlejším vývojem vzdělávacího systému a relativní stagnací požadavků sociálního systému.

Z této partie Boudonovy práce, přestože má výrazné metodologický charakter, vyplývá sociologicky relevantní závěr (který však Boudon neformuluje tak ostře, jak by to na základě empirického materiálu bylo možné), že *i v tzv. meritokratické společnosti* (tj. ve společnosti, kde sociální postavení si jedinec „vyslouží“ svým úsilím, tedy v podstatě svým vzděláním), *za kterou se soudobé kapitalistické společnosti ústy svých teoretiků sociální stratifikace vydávají, se vzdělání stává relativně bezvýznamným faktorem ve snaze jedince překročit hranice svého sociálního původu*.³

B. Nerovnost šancí na vzdělání a její zdroje

Až příliš zřejmá skutečnost, že v soudobých kapitalistických společnostech si jedinci z různých sociálních tříd a skupin nejsou rovni tváří v tvář vzdělávacímu systému, nemohla neuvést v život řadu koncepcí, jejichž společným jmenovatelem je snaha zdůraznit, že tyto nerovnosti nepramení z ekonomicko-třídní povahy sociálního systému, ale z diferenciace postojů jedinců ke vzdělání, z rodinného prostředí nebo z různých hodnotových systémů sociálních tříd, z třídních sub-

stancí. Kultur ap. Theo. kult. teorii, vysvětlujících výrazně vyšší podíl jedinců pocházejících z „vyšších“ sociálních skupin na nejvyšších stupních vzdělávacího systému, je přibližně tolik, kolik je jejich autorů: od Parsonsova ujištění, že zdroj nerovností zde spočívá v individuálních motivacích, podmiňených nejbližším okolím (zejména tzv. kontinuitou rodiny), přes Bourdieuvu průzračně tautologickou koncepci, z níž nakonec vyplývá, že jedinci se vlastně ze subjektivního stanoviska rozhodují tak, aby realizovali „záměry sociálního systému“, až například k obecně známé teorii o různých hodnotových subsystémech sociálních tříd, na nichž spočívají i různé, samozřejmě u „nižších společenských skupin“ negativní postoje ke vzdělání, resp. hodnocení jeho významu pro životní úspěch (Hyman, Chinoy). „Principiální výhodou těchto jednofaktoriálních teorií“, poznamenává Boudon nikoli bez ironie na závěr jejich kritiky, „je jejich jednoduchost; a základní výhodou jednoduchosti je schopnost ucházet se úspěšně o široké publikum“ [Boudon 1973 : 62].

Ovšem ani Boudon se nevzdává srozumitelnosti a tím i „širokého publika“, ale jeho koncepce není výsledkem simplifikace, nýbrž je logickým vyústěním výsledků analýzy „mobilitních šancí“, v níž se potvrdil slabý vliv vzdělání na tzv. sociální vzestup. Uvažuje asi tímto způsobem (a v explikativním modelu empirickými daty tyto úvahy v maximální míře ověřuje):

1. Jistěže existuje „kulturní dědictví“ (o němž hovoří řada jiných autorů jako o *jediném* zdroji nerovnosti), jež se vyznačuje určitou setrvačností a jež zejména v nízkém věku jedince může ovlivnit jeho školní úspěch a tím i úroveň dosaženého vzdělání; zajímavé však je to, že na úspěch, či neúspěch na nižších vzdělávacích stupních jsou podle výzkumů citlivější aspirace jedinců pocházejících z nižších společenských skupin, jinými slovy, že příslušníci tzv. vyšších skupin i při neúspěchu na nižším stupni aspirují na vyšší stupně vzdělání ve větší míře než jedinci pocházející z defavorizovaných sociálních tříd;

2. vstup do každého vyššího článku vzdělávacího systému je spojen s racionální úvahou, v níž se zvažuje poměr „relativní ceny“ a „užitku“, s nímž je jeho případné absolvování spojeno;

3. *relativní cena vzdělání* směrem k nižším příjmovým a sociálním kategoriím samozřejmě stoupá;

² Tento problém poprvé podrobil analýze C. A. Anderson (1961), který využil již existujících údajů z nejrozličnějších výzkumů. Podrobil je elementární modelové analýze a dospěl k následujícím závěrům: a) vzdělávací systém se vyvíjí rychleji než sociální struktura; b) relativní sociální postavení jedince (tj. vztah socioprofesionálního postavení syna k postavení otce) je nezávislé na relativní úrovni jeho vzdělání (tj. na jeho vzdělání ve srovnání se vzděláním otce). Boudon, vycházející z Andersonem přepočtených dat, jde ještě dále. Na základě konstrukce jednoduchého modelu dospívá k závěru, že tato tvrzení platí i při průkazně

silné vazbě mezi úrovní vzdělání a socioprofesionálním postavením.

³ Tato partie Boudonovy práce je příkladem poměrně velmi jednoduché, zato však velmi účinné aplikace modelů ve společenských vědách, neboť model zde není abstraktním, matematickostatistickým aparátem, ale do jisté míry i teoreticky fundovaným pohledem na reálné procesy probíhající ve společenském systému. Bohužel zde není místo, abychom mohli uvést Boudonem aplikované modely, které jsou matematicky nenáročné a srozumitelné, a proto doporučujeme čtenáři přímo Boudonovu knihu.

4. očekávaný užitek, tzn. naděje na uplatnění vzdělání, směrem k nižším společenským kategoriím klesá, neboť, jak jsme viděli dříve, vyšší vzdělání nevede zákonitě k jeho uplatnění, a zvláště tehdy ne, mělo-li by být „sociálním vzestupem“;

5. u vyšších společenských kategorií, kde rovněž hrozí nebezpečí neuplatnění vzdělání, protože vzdělávací systém se vyvíjí rychleji než požadavky sociálního systému, je „ztráta“ vzhledem k relativní ceně vzdělání nižší než u nižších příjmových kategorií.

Již z těchto zkoncentrovaných tvrzení Boudonova teoretického schématu rozhodovacího procesu je zřejmé, k čemu jeho autor nakonec dospívá: „Jediným faktorem schopným redukovat nerovnosti šancí na vzdělání... je redukce ekonomických a sociálních nerovností“ [Boudon 1973 : 132].

Ačkoli jsou tyto závěry v přímé opozici vůči teoriím o třídních subkulturách, o indeterminaci mezi různými formami nerovností, zejména ekonomickými a sociálními, o hodnotových subsystémech jako rozhodujících momentech v nerovnosti „šancí na vzdělání“ apod., objevují se v nich rovněž nejméně slabiny Boudonova teoretického aparátu. Boudon, i když je jedním z „nejkritičtějších kritiků“ a o nerovnostech „šancí“ uvažuje zejména v ekonomické dimenzi, náhle se na své cestě k podstatě věci zastavuje. „Redukce“, ať je sebedokonalejší, povahu věci nezmění, podstatnou restrukturalizaci sociálního systému – jeho třídního charakteru – neuskuteční.

C. Sociální mobilita a nerovnost „sociálních“ šancí – meritokratická struktura, nebo společnost favorizovaných společenských skupin?

Jestliže první „etapou“ sociálních nerovností jsou různé šance na získání vzdělání v závislosti na sociálním původu, druhou „etapou“ jsou difference v příležitostech uplatnit své vzdělání v profesionální sféře, difference, které podle běžných mobilních šetření, zpracovávaných korelační analýzou či path-analýzou, bývají jen v zanedbatelné míře vysvětleny sociálním původem a z největší části bývají „nevysvětleny“. Tuto nerovnost „sociálních šancí“ podrobuje Boudon explikativní modelové analýze v závěrečné partii.

Stejně jako v první i v druhé části, Boudon nejprve empirickým materiálem ověřuje svůj teoretický předpoklad, že úroveň vzdělání má daleko k tomu být rozhodujícím momentem v nadějích na získání adekvátního profesionálního zařazení, momentem uplatňujícím se i proti sociálnímu původu, který podle mobilních šetření „vyčerpal“ svůj vliv získání vzdělání a jehož role zde má být již zanedbatelná. Pro tento účel volí výsledky Glassova mobilního výzkumu ve Velké Británii [1954], který nabízí poměrně citlivé sociální třídění (školní vzdělání do čtyř, socioprofesionální postavení do pěti kategorií). Elementárním pravděpodobnostním počtem dochází k tabulce, kterou pro informaci uvá-

díme jako tabulku 1. Podíváme-li se na ni, můžeme říci, že *kdyby vzdělání bylo v soudobé kapitalistické společnosti skutečně dominantním faktorem sociální mobility* (vzdělání bývá s úpornou setrvačností nazýváno „sociálním elevátorem“), *byla by sestupná mobilita tzv. vyšších sociálních kategorií mnohem vyšší, než ve skutečnosti je, míra autorekrutace, zejména u favorizovaných společenských tříd, daleko nižší a vzestupná mobilita tříd defavorizovaných mnohem vyšší.*

V soudobé kapitalistické společnosti se podle Boudona prolínají dva systémy: *systém meritokratický*, privilegující jedince s vyšším vzděláním, a *systém dominance*, privilegující mezi jedinci majícími stejné vzdělání ty, kteří mají „vyšší“ sociální původ.

Výsledný explikativní model sociální mobility, do něhož na základě předcházejících analytických a explikativních modelů vstupuje široká škála proměnných (sociální původ, struktura sociálních pozic, vývoj sociální struktury, intenzita meritokratického efektu, intenzita efektu dominance, struktura vzdělávacího systému, vývoj vzdělávacího systému, rozdílná fertilita sociálních tříd), umožňuje formulovat další sociologicky cenná tvrzení a hypotézy. Nejzávažnější z nich se opět dotýká propojení sociálních a ekonomických nerovností: „V obecných podmínkách může vývoj vzdělávacího systému i při určitém snižování nerovností v šancích na vzdělání vyvolávat zvětšování ekonomických nerovností. Průměrná úroveň vzdělání každé socioprofesionální kategorie se zvyšuje, ale tento vzestup je tím rychlejší, čím vyšší socioprofesionální kategorii máme na mysli. Poněvadž příjem stoupá se socioprofesionálním postavením při dané úrovni vzdělání a s úrovní vzdělání při dané socioprofesionální kategorii, ekonomické nerovnosti se prohlubují i při poklesu nerovností šancí na vzdělání“ [Boudon 1973 : 88].

Tento závěr, prověřený v explikativním modelu empirickými daty, přesahuje již hranice mobilních koncepcí a doveden do důsledků má jakožto exaktní argument zásadní význam i pro marxistickou kritiku buržoazních sociologických teorií o překonávání sociálních a ekonomických nerovností v soudobých kapitalistických společnostech.

V této souvislosti, na závěr interpretace Boudonovy práce *L'inégalité des chances*, nelze nepoukázat na určitý paradox jeho celkového přístupu: na jedné straně Boudon do značné míry přijímá slovník i některé propozice stratifikačních teorií (sociální vzestup v čisté vertikálně chápáné sociální struktuře, nejasnost v definování sociálního statusu či postavení ap.), ale na druhé straně jeho metodologický princip a snaha osvojit se od ideologických a politických předsudků těchto teorií mu otevírají cestu k závěrům, jež jsou s nimi v zásadním rozporu. Je však nesporné, že Boudon přinejmenším ukazuje jednu z cest jak dát mobilním výzkumům hlubší metodologický a v určitém směru i teoretický smysl.

V diskuzi o sociální mobilitě na stránkách *Sociologického časopisu* byl za jeden ze základních negativních momentů dosavadních mobilních koncepcí považován fakt, že „individuum je zde pojato abstraktně a jednostranně, protože funguje spíše jako nositel preformulované sociologické informace než jako zdroj vlastní sociální zkušenosti, která je společensky a historicky podmíněna“ [Charvát ... 1975 : 3]. Boudon pracoval s téměř stejnou úvahou v rovině metody zkoumání mobilních pohybů a závěry, ke kterým dospěl, naznačují, že propojení marxistického pojetí sociální struktury s adekvátním metodologickým aparátem by bylo schopné učinit zkoumání mobilních pohybů jedním z důležitých nástrojů poznávání „vnitřního“ vývoje sociálně třídní struktury.

Dodatek: informativní náčrt explikativního modelu první části

Boudonův princip modelové analýzy systémů má v nejobecnější podobě tři základní kroky:

1. předpokládáme existenci empirických dat, u nichž chceme zjistit vlivy některých proměnných, které bezprostředně z daných dat nelze ověřit;

2. provedeme tedy kvaziexperiment s těmito daty, tj. pomocí určitých axiomů dejme těmto datům takovou strukturu, jakou by měla za předpokladu vlivu námi uvažovaných proměnných;

3. srovnáme výsledky této „simulace“ s výchozími empirickými daty; ze srovnání můžeme s určitou pravděpodobností usuzovat na to, zda určené proměnné v empirické rovině působily, či nikoli.

Nejjednodušší model prezentuje Boudon ve vstupní kapitole, kde podrobuje hlubší analýze tzv. Boudonův paradox, tj. prověřuje relevantní důsledky nesouladu mezi vývojem vzdělávacího systému a sociální struktury. Pokusíme se v co možná nejstručnější podobě naznačit Boudonův princip modelové analýzy, který je v hlavních rysech společný všem modelům v knize.

Pod bodem a v tabulce 2 jsou uvedena data ze Centersova výzkumu [1949] přepočtená Andersonem [1961]. Přitom jsou zřejmé dvě skutečnosti:

1. vývoj vzdělání a vývoj požadavků sociálního systému jsou ve vzájemném nesouladu, 70 % synů má vyšší vzdělání než jejich otcové (291 : 416), zatímco jen 39 % jich má vyšší sociální postavení (164 : 416), a naopak 11 % synů má vzdělání nižší než otcové, ovšem 26 % má nižší sociální postavení;

2. existuje jen slabá vazba mezi relativní úrovní vzdělání a relativním sociálním postavením.

Údaje uvedené v tabulce 2 pod bodem b odpovídají hypotéze o maximální možné shodě mezi relativní úrovní vzdělání a relativním sociálním postavením.⁴

Rozdíly mezi skutečnou a touto hypotetickou distribucí jsou zachyceny v tabulce 2 pod bodem d.

Formulujeme však ještě hypotézu, že relativní sociální postavení je na relativní úrovni vzdělání nezávislé. Aplikace této hypotézy je běžným výpočtem očekávaných četností za předpokladu nezávislosti (o_{ij}) a je uvedena pod bodem c.

Rozdíly mezi reálnou a takovou hypotetickou situací pak jsou označeny bodem e. Jsou tam vtištěny kurzívou ty rozdíly, které jsou menší než rozdíly mezi reálnou situací a předpokládanou situací maximální možné závislosti. Na první pohled, aniž podrobíme strukturu rozdílů testovací proceduře, je zřejmé, že rozdíly uvedené pod bodem e jsou menší v osmi případech z devíti. Hypotéza o nezávislosti mezi relativní úrovní vzdělání a relativním sociálním postavením se tedy jeví jako plauzibilní.

Z první části modelové analýzy tedy plynou dva relevantní závěry:

1. Rozdíl mezi vývojem vzdělání a sociální struktury způsobuje, že shoda mezi relativním sociálním postavením a relativním vzděláním nemůže být v žádném případě dokonalá. Reálné údaje ovšem mohou být výchozí diskem definice maximální možné shody, jež je od dokonalé shody poměrně vzdálena.

2. Reálná data mají blíže ke shodě náhodné než maximální možné, tj. relativní sociální postavení je na relativní úrovni vzdělání prakticky nezávislé.

Tento závěr ovšem ještě není odpovědí na základní otázku, tj. na otázku zda ve společnosti, kde existuje poměrně vysoká nerovnost šancí na vzdělání a vysoká závislost sociálního postavení na získaném vzdělání, jsou mobilní šance na dosaženém vzdělání prakticky nezávislé. K tomu je třeba zkonstruovat explikativní model, jenž by umožnil simulovat vliv uvedených proměnných (nerovnost šancí na vzdělání, závislost sociálního postavení na dosaženém vzdělání, nesoulad mezi dynamikou vzdělání a dynamikou sociální struktury) a zjistit tak, zda i při jejich působení dospějeme k závěru o nezávislosti mobilních šancí na dosaženém vzdělání.

Tento model bude vycházet z axiomů obecně charakterizujících „ideální typ soudobé západní společnosti“. Především půjde o základní axiomy (les axiomes fondamentaux):

AF1: ve společnosti X existuje silná nerovnost šancí na vzdělání v závislosti na sociálním původu;

⁴ Boudon volí následující variantu výpočtu hypotetické maximální závislosti: Maximální možný počet jedinců v poli 1.1 je 164 (menší z obou marginálních četností). Zbytek těch, kteří mají vzdělání vyšší než jejich otcové (tj. 291 - 164 = 127), umístíme do nejbližší nižší kategorie (pole 1.2). Z těch,

kterí mají vzdělání stejné jako jejich otcové (tj. 80), nemůžeme umístit do pole 2.1 již žádného, do pole nejbližšího nižšího 2.2 už jen 18 respondentů a do zbývajících pole 2.3 musíme zařadit zbytek (tj. 80 - 18 = 62). Tímto způsobem postupujeme i v posledním řádku (pole 3.1 až 3.3).

Tabulka 1. Podíly respondentů daného sociálního původu dosahujících jednotlivých kategorií socioprofesionálního postavení podle hypotézy, že úroveň vzdělání má základní vliv na socioprofesionální postavení (a), a ve skutečnosti (b), jakož i rozdíly mezi skutečnou a hypotetickou distribucí ($c = b - a$) (Boudon 1973 : 149)

Sociální postavení otce		Sociální postavení respondenta					Celkem
		C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅	
a	C ₁	0,213	0,145	0,142	0,336	0,165	1,000
	C ₂	0,114	0,112	0,138	0,390	0,247	1,000
	C ₃	0,087	0,101	0,133	0,403	0,276	1,000
	C ₄	0,054	0,088	0,130	0,420	0,308	1,000
	C ₅	0,041	0,076	0,123	0,423	0,337	1,000
b	C ₁	0,449	0,214	0,091	0,178	0,069	1,000
	C ₂	0,135	0,187	0,193	0,357	0,129	1,000
	C ₃	0,061	0,110	0,211	0,431	0,188	1,000
	C ₄	0,032	0,075	0,122	0,472	0,299	1,000
	C ₅	0,011	0,040	0,083	0,379	0,488	1,000
c	C ₁	0,236	0,069	-0,051	-0,158	-0,096	0,000
	C ₂	0,021	0,075	0,055	-0,033	-0,118	0,000
	C ₃	-0,026	0,009	0,078	0,028	-0,089	0,000
	C ₄	-0,023	-0,013	-0,008	-0,052	-0,009	0,000
	C ₅	-0,031	-0,037	-0,040	-0,044	0,151	0,000

AF2: X je společností, kde vysoká poptávka po profesionální kvalifikaci způsobuje, že úroveň vzdělání má základní vliv na socioprofesionální postavení, jinými slovy, že šance získat vyšší socioprofesionální postavení jsou o mnoho vyšší pro ty, kteří mají vyšší úroveň vzdělání;

AF3: ve společnosti X neexistuje shoda mezi vývojem struktury vzdělání a vývojem sociální struktury (tj. socioprofesionálních pozic).

Numerické operace s těmito axiomy předpokládají jejich operacionalizaci a kvantifikaci odpovídající v základních rysech sociální skutečnosti. To je úkolem *doplňujících axiomů* (les axiomes auxiliaires): Aa1 až Aa6. Přitom máme tři stupně vzdělání: S₁, S₂, S₃ (S₃ je nejnižší). Dále existují tři hierarchizované úrovně sociálního postavení: C₁, C₂, C₃ (C₃ je nejnižší).

Aa1: v momentu *t* vstoupilo do vzdělávacího systému 10 000 jedinců, kteří své vzdělání ukončili takto: 1000 se vzděláním S₁, 3000 se vzděláním S₂ a 6000 se vzděláním S₃;

Aa2: struktura socioprofesionálních pozic nabízených sociálním systémem je následující: pozic C₁ je 500, pozic C₂ je 4500 a pozic C₃ je 5000;⁵

Aa3: předpokládáme, že sociální původ daných jedinců měl následující strukturu: 400 jich mělo původ C₁, 4000 mělo původ C₂ a 5600 mělo původ C₃;

Aa4: daní jedinci dosáhli svého vzdělání v závislosti na sociálním původu; jejich předpokládaná (fiktivní) distribuce do vzdělávacího systému je uvedena v tabulce 3 (byla provedena podle míry nerovnosti 0,8 a v souladu se strukturou vzdělávacího systému;⁶

Aa5: tento axiom je operacionalizací AF2, tj. kvantifikuje vliv úrovně vzdělání daných jedinců na jejich socioprofesionální postavení; viz tabulku 4 (distribuce byla provedena podle míry nerovnosti 0,7);

Aa6: distribuce socioprofesionálních postavení podle úrovně vzdělání byla v generaci otců taková, jakou předpokládáme v tabulce 5 (podle míry nerovnosti 0,8).

⁵ Boudon vychází z celkem reálného předpokladu, že zatímco ve vzdělávacím systému je možné „pro zájemce opatřit místo“ (tj. je zde poměrně pružná struktura příležitostí), struktura socioprofesionálních pozic je dána, je poměrně nepružná.

⁶ Fiktivní distribuce jsou prováděny podle dvou kritérií: a) podle míry nerovnosti šancí; b) podle struktury nabídky „příležitostí“. Je-li počet kandidátů na pozice nižší než počet pozic, uplatňuje se míra nerovnosti u kandidátů, v opačném případě u rozdělování pozic. Uvedme příklad výpočtu z uvedené tabulky fiktivní distribuce: Míra nerovnosti je 0,8. Je celkem 400 kandidátů sociálního původu C₁ na vzdělání S₁, kde je celkem

1000 disponibilních míst. Kandidátů je tedy méně než pozic, takže vzdělání S₁ jich získá $400 \times 0,8 = 320$; 80 % zbytku (tj. $80 \times 0,8 = 64$) získá nejbližší nižší kategorie vzdělání atd. Ve vzdělávacím systému tedy zbývá již jen $1000 - 320 = 680$ pozic S₁. Kandidátů sociálního původu C₂ a C₃ je 9600. Zbývající pozice S₁ budou rozděleny ve prospěch kandidátů z C₂, takže tito kandidáti obdrží 80 % zbylých pozic S₁ ($680 \times 0,8 = 544$). Zbytek pozic S₁ bude přidělen kandidátům z C₃ ($1000 - 320 - 544 = 136$). Stejným způsobem budou rozděleny vždy ve prospěch kandidátů „vyššího“ sociálního původu i zbývající pozice S₂ a S₃.

Tabulka 2. Skutečné (a) a hypotetické (b, c) údaje o empirické distribuci relativního postavení (sociálního postavení syna vzhledem k otci) vzhledem k relativní úrovni vzdělání (úrovni vzdělání syna vzhledem k otci) a rozdíly mezi nimi (d, e) [Boudon 1973 : 29–31]

Relativní úroveň vzdělání		Relativní sociální postavení			
		vyšší	stejně	nižší	celkem
a	vyšší	134	96	61	291
	stejně	23	33	24	80
	nižší	7	16	22	45
	celkem	164	145	107	416
b	vyšší	164	127	0	291
	stejně	0	18	62	80
	nižší	0	0	45	45
	celkem	164	145	107	416
c	vyšší	115	102	75	291
	stejně	31	28	20	80
	nižší	18	16	12	45
	celkem	164	145	107	416
d	vyšší	–30	–31	61	
	stejně	23	15	38	
	nižší	7	16	–23	
e	vyšší	19	–6	–14	
	stejně	–8	5	4	
	nižší	–11	0	10	

Tabulka 3. Axióm Aa4

Sociální původ	Úroveň vzdělání			
	S ₁	S ₂	S ₃	celkem
C ₁	320	64	16	400
C ₂	544	2349	1107	4000
C ₃	136	587	4877	5600
celkem	1000	3000	6000	10000

Tabulka 4. Axióm Aa5

Úroveň vzdělání	Socioprofesionální postavení			
	C ₁	C ₂	C ₃	celkem
S ₁	350	455	195	1000
S ₂	105	2026	869	3000
S ₃	45	2019	3936	6000
celkem	500	4500	5000	10000

Model definovaný axiomy AF1 až AF3 a Aa1 až Aa6 může být považován za *aproximaci mobilních mechanismů v soudobých západních společnostech*.

Základní otázka, kterou autor modelu klade, je: Je možné, že tento systém, charakterizovaný silným vlivem úrovně vzdělání na sociální postavení při vysoké nerovnosti šan-

Tabulka 5. Axióm Aa6

Úroveň vzdělání	Socioprofesionální postavení			
	C ₁	C ₂	C ₃	celkem
S ₁	320	384	96	800
S ₂	64	1709	427	2200
S ₃	16	1907	5077	7000
celkem	400	4000	5600	10000

Tabulka 6. Údaje odpovídající různým kombinacím S₁C₁ (otce) a S_kC_m (syna) — zkrácený příklad [Boudon 1973: 38—40]

1. generace (z tab. 5)	Úroveň vzdělání 2. generace (z tab. 3 a 5)	Sociální postavení 2. generace (z tab. 4)
	$S_1 = 320 \times 320 : 400 = 256$	$C_1 = 256 \times 350 : 1000 = 90$ $C_2 = 256 \times 455 : 1000 = 116$ $C_3 = 256 \times 195 : 1000 = 50$
S ₁ C ₁ = 320	$S_2 = 320 \times 64 : 400 = 51$	$C_1 = 51 \times 105 : 3000 = 2$ $C_2 = 51 \times 2026 : 3000 = 34$ $C_3 = 51 \times 869 : 3000 = 15$
	$S_3 = 320 \times 16 : 400 = 13$	$C_1 = 13 \times 45 : 6000 = 0$ $C_2 = 13 \times 2019 : 6000 = 4$ $C_3 = 13 \times 3936 : 6000 = 9$
⋮	⋮	⋮
S ₁ C ₁	S _k	C _m

Tabulka 7. Skutečné a očekávané údaje o modelové distribuci relativního sociálního postavení vzhledem k relativní úrovni vzdělání (očekávané četnosti jsou uvedeny v závorkách) [Boudon 1973: 42]

Relativní úroveň vzdělání	Relativní sociální postavení			
	vyšší	stejně	nižší	celkem
vyšší	696 (582)	1182 (1339)	464 (421)	2342
stejně	1612 (1571)	3884 (3614)	824 (1135)	6320
nižší	177 (332)	652 (765)	509 (241)	1338
celkem	2485	5718	1797	10000

cí na vzdělání, vytváří strukturu analogickou k reálným datům Centerse a Andersona? Jinak řečeno:

1. Je možné, že vede ke slabé vazbě mezi relativní úrovní vzdělání a relativním sociálním postavením?

2. Je možné, že v jeho rámci existuje slabá vazba mezi úrovní (absolutní) vzdělání a mobilitními šancemi (tj. sociálním postavením vzhledem k otci)?

Odpověď na první otázku předpokládá po-

měrně jednoduchou proceduru, při níž budou vypočítány všechny pravděpodobnosti a absolutní počty pro všechny kombinace sociálního postavení a úrovně vzdělání v obou generacích (tzv. strom možností). Tento postup je ovšem zdoluhavý, a proto ukážeme jeho princip jen na jedné kombinaci úrovně vzdělání a sociálního postavení v generaci otců; viz tabulku 6.

Od takto vypočítaného stromu možností lze sečtením příslušných kombinací dospět k ta-

Tabulka 8. Skutečné a očekávané údaje o modelové distribuci sociálních postavení vzhledem k absolutní úrovni vzdělání (očekávané četnosti jsou uvedeny v závorkách) [Boudon 1973 : 45]

Absolutní úroveň vzdělání	Relativní sociální postavení			
	vyšší	stejně	nižší	celkem
S ₁ (vysoké)	300 (249)	386 (572)	314 (179)	1000
S ₂ (střední)	499 (745)	1759 (1715)	742 (539)	3000
S ₃ (nízké)	1685 (1491)	3572 (3430)	742 (1079)	6000
Celkem	2485	5717	1798	10000

bulce 7, odpovídající struktuře tabulky Centerse a Andersona. Ze srovnání skutečných a očekávaných četností je na první pohled zřejmé, že — stejně jako v původní tabulce Centerse a Andersona — relativní sociální postavení (tj. mobilitní šance) má slabou vazbu s relativní úrovní vzdělání. Stejnou procedurou, jaká byla uplatněna při sestavování tabulky 2, tj. srovnáním s hypotetickými údaji (o nezávislosti a o maximální možné závislosti), pak dospějeme ke stejnému závěru, tj. k potvrzení nezávislosti.

Od tabulky 6 dospějeme i k tabulce 8,7 vyjadřující vliv absolutní úrovně vzdělání na mobilitní šance. Elementární analýza této tabulky vede k závěru, že mobilitní šance jsou velmi málo závislé na stupni dokončeného vzdělání.

Sociologické interpretace uvedených závěrů jsou obsaženy v předcházejícím textu.

Literatura

- Anderson, C. A.: *A Sceptical Note on Education and Mobility*. In: Halsey, A. H. - Floud, J. - Anderson, C. O.: *Education, Economy and Society*. New York, Macmillan 1961, s. 164–179.
- Bendix, R. - Lipset, S. M.: *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley, University of California Press 1959.
- Beneton, Ph.: *Discours sur la genèse des inégalités dans les sociétés occidentales contemporaines*. Revue française de science politique, č. 1/1975, s. 106–122.
- Bertaux, D.: *L'hérédité sociale en France*. Economie et statistique, č. 9/1970, s. 37–48.
- Bertaux, D.: *Mobilité sociale biographique. Une critique de l'approche transversale*. Revue française de sociologie, č. 3/1974, s. 329–362.
- Blau, P. - Duncan, O. D.: *The American Occupational Structure*. New York, Wiley 1967.
- Boudon, R.: *Essai sur la mobilité sociale en Utopie*. Quality and Quantity, č. 4/1970, s. 213–242.
- Boudon, R.: *Éléments pour une théorie formelle de la mobilité sociale*. Quality and Quantity, č. 5/1971, s. 39–85.
- Boudon, R.: *L'inégalité des chances. La mo-*

- bilité sociale dans les sociétés industrielles*. Paris, Armand Colin 1973.
- Boudon, R.: *La sociologie des inégalités dans l'impasse? En marge du livre de Christopher Jencks: Inequality*. Analyse et prévision, č. 1/1974, s. 83–95.
- Boudon, R.: *Réponse à M. Darbel*. Revue française de sociologie, č. 1/1975, s. 113 až 117.
- Bourdieu, P. - Passeron, J. C.: *La reproduction*. Paris, Editions de Minuit 1970.
- Bowles, S.: *Understanding Unequal Economic Opportunity. The Role of Schooling, IQ, and Family Economic Status*. Toronto, American Economic Association 1972.
- Centers, R.: *Education and Occupational Mobility*. American Sociological Review, 1949, s. 143–144.
- Darbel, A.: *Autre point de vue*. Revue française de sociologie, č. 1/1975, s. 103–112.
- Formánek, M.: *Meze a možnosti mobilitní koncepce*. Sociologický časopis, č. 3/1975, s. 266–278.
- Glass, D.: *Social Mobility in Britain*. London, Routledge and Kegan Paul 1954.
- Charvát, F. - Linhart, J. - Večerník, J.: *Některé poznámky k aplikaci mobilitního přístupu v socialistické společnosti*. Sociológia č. 5/1972, s. 424–441.
- Charvát, F. - Linhart, J. - Večerník, J.: *Sociální struktura a mobilita. Některé teoretické a metodologické problémy*. Sociologický časopis, č. 1/1975, s. 1–15.
- Jencks, Ch.: *Inequality. A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America*. New York, Basic Books 1972.
- Kolko, G.: *Wealth and Power in America. An Analysis of Social Class and Income Distribution*. New York, Praeger 1962.
- Lipset, S. M. - Zetterberg, H.: *A Theory of Social Mobility*. In: *Transactions of the Third World Congress of Sociology*. London, International Sociological Association 1956, s. 155–177.
- Pitrou, A.: *Social stratification and career mobility. Le concept de mobilité sociale en question*. Sociologie du travail, č. 3/1975, s. 293–306.
- Stoetzel, J.: *La distribution des revenus en France, quelques donnés et quelques analyses*. In: *Mélanges en l'honneur de R.*

⁷ Vlivem zaokrouhlování součty četností v řádcích a sloupcích neodpovídají vždy přesně margi-nálním četnostem.

- Aron. Paris, Calmann - Lévy 1971, s. 97 až 120.
- Thurow, L. C.: *Education and Economic Inequality*. The Public Interest, été 1972, s. 66-81.
- Titmuss, R. M.: *Income Distribution and Social Change. A study in Criticism*. London, Allen and Unwin 1962.
- Tréanton, J. R.: *Un innovateur*. Revue française de sociologie, č. 1/1975, s. 95-102.

Petr Matějů

J. R. Gillis, Youth and History (Mládež a historie)
New York - London, Academic Press 1974, 232 s.

Ve světové, nám jazykově dostupné odborné literatuře se každoročně objevují desítky knih pojednávajících o různých stránkách života soudobé mládeže. V posledních pěti až sedmi letech patřily mezi bestsellery této literatury práce zabývající se příčinami tzv. moderních revolt mládeže - studentskými boulemi, hnutím hippies či trestnou činností mládeže nesledující individuální či skupinový materiální zisk, ale vyjadřující specifickými formami odpor vůči autoritám. Publikace tohoto zaměření se objevily v USA, Francii, Itálii, Polsku, SSSR atd. Je logické, že se jednalo o práce vycházející z odlišných teoretických a metodologických východisek, o práce zpracovávající fenomén moderní revolty mládeže v různých rovinách obecnosti.

V roce 1974 se na knižním trhu objevila další publikace s touto tematikou, práce svým přístupem k tématu i způsobem práce s fakty atypická. Její atypičnost se odráží i v základní položené otázce. Gillis si klade otázku, zda to, co se dnes chápe jako „moderní“ revolty, je fenoménem skutečně novým, či zda se jedná pouze o jednu z forem neustále se opakujícího „neklidu“ mládeže sociálně (a to zde potrhují) podmíněného. Jeho práce stojí na pomezí historie a sociologie. Autor čerpá z historie, aby pomocí historických faktů objasňoval sociální procesy; demografické údaje mu slouží jako výchozí body úvah o změnách ve společenském postavení dětí a mládeže a rozbor společenských podmínek dotahuje do roviny jejich vlivu na charakter populačních procesů. V centru jeho snahy je zodpovězení základní otázky vztahující se k „novosti“ či „modernosti“ revolt mládeže šedesátých let našeho století. S přímou odpovědí na tuto otázku se však v práci nesetkáme. Tuto odpověď si musí čtenář zformulovat sám, na základě fakt, rozborů a podnětů k zamyšlení, jež mu jsou předkládány.

Gillisova kniha se nečte snadno a snad je to především proto, že autor zvolil formu pouze nadhazování myšlenek, že čtenáře „zásobeného“ fakty donutil k neustálé konfrontaci vlastních a v knize prezentovaných názorů. Jednotlivé kapitoly, tvořící na první pohled uzavřené celky, jako by nepředstavovaly součásti monolitní stavby. Jsou to však

jednotlivá patra vícevrstevňové myšlenkové stavby, jejíž technologie má svůj přísný řád a účel.

V úvodu práce se autor zabývá vznikem mládí jako určité, sociálně podmíněné a určené fáze životního cyklu i legitimací této fáze, charakteristické určitými, sociálně podmíněnými zvláštnostmi. Souhlasím s ním plně v tom, že takto chápané mládí není fenoménem obecné platnosti, neboť v minulosti i v současnosti existovaly a existují společnosti, které neznají mládí a mládež, ale pouze děti a dospělé, dětství a dospělost. Tuto skutečnost potvrzují i jazykové rozborů docházející k závěrům, že v mnoha jazycích neexistují (v jiných jsou poměrně raného data) výrazy pro označení mládí, mládeže a že i výrazy typu mládenec, anglické boy či lad nebo francouzské garçon, v sobě nesou stopy původně jiného významu. Gillis chápe mládí jako zvláštní etapu v životě člověka, jako etapu, jejíž vznik je podmíněn historicky a sociálně a která má i historicky a sociálně podmíněnou a určenou konkrétní podobu. Takto chápané mládí má i svou vlastní historii, jejímž popis a rozbor jsou věnovány tři čtvrtiny práce.

Nejprve autor věnuje pozornost lidovým zvykům a tradicím typu vynášení smrtky, stavění májky, dožínkových a masopustních veselí, jejichž hlavními aktéry byli právě mládí lidé. Poukazuje na to, že tato aktivita byla určena pouze jedincům procházejícím fází svého individuálního mládí, že tedy mládí lidé byli považováni za jedince se specifickým společenským postavením, že tvořili specifickou skupinu „vsunutou mezi tradičně uznávané skupiny dětí a dospělých. Dále pokračuje rozбором funkce německých Gesellenverbände či francouzských compagnonnages, vytvářených především na bázi socioprofesionální příslušnosti. Odkazuje na sociálně podmíněnou nutnost zániku těchto pospolitostí, uplatňujících specifické normy chování i komunikace, pospolitostí, které měly svůj iniciativní rituál. Migrace, spjatá s urbanizací, zasahovala především věkovou skupinu 15-25leté mládeže, odcházející do měst a vytvářející tam první trvale usazené obyvatelstvo. Diskutované pospolitosti mládeže postupně ztrácely svou základnu; byly schopné fungovat jen v podmínkách převažující zemědělské výroby a nemechanizovaného zemědělství.

V další části práce se autor zaměřuje na vznik a vývoj různých spolků mládeže a na rozbor koncepcí „bratrství“ (kvakerismus, pietismus, metodismus) uplatněných například v pietistické společnosti Herrnhut v Německu či Bethlehemu v Pensylvánii. Určitá část mládeže, již Gillis označuje za intelektuální proletariát, hledala možnosti svého naplnění v okultismu a meditaci. Vzdělanou mládež devatenáctého století přitahovala i utopistická hnutí. U jiných skupin mládeže bylo možno zaznamenat jiné, otevřenější formy úniku ze stávajícího „nepřátelského“ svě-

ta. Bohémství pařížské mládeže, snad nejlépe zachycené Alfredem de Mussetem, by bylo možné kvalifikovat i jako hledání východiska ze situace, do níž byla uvržena nadpočetná vrstva vzdělanců marně hledajících uplatnění odpovídající jejich potřebám a schopnostem. Le jeunes gens de Paris měli svoje specifické normy chování: rezistenci vůči obecně uznávaným normám společenského chování, zaměření na současnost, odvrhnutí myšlenek vážících se k budoucnosti — rys až nápadně připomínající orientaci hippies.

Gillisova práce je bohatá na analýzu jednotlivých forem skupinového života. K mládeži a k projevům jejího skupinového života přistupuje diferencovaně. Základním uplatňovaným diferenciačním kritériem je třídní příslušnost. Při analýze jednotlivých forem revolt ukazuje na třídní podmíněnost i jejich forem. Hovoří-li o spolcích, má na mysli mládež studentskou, mladé lidi, jímž se dostalo vyššího vzdělání. Rozbor životních podmínek městského proletariátu devatenáctého a dvacátého století ho logicky vede k úvaze o funkci specifických skupin sdružujících sociálně deprivované, na okraj společnosti odsunuté jedince, hledající únik v alkoholismu. Revolty mládeže známé v literatuře jako *Sturm und Drang* charakterizuje jako formy „neuplatněných bílých límečků“, neuspokojených ve svých základních sociálních potřebách.

V souvislosti s analýzou moderních revolt mládeže se autor zabývá funkcí adolescence — a zde se omezuje na specificky britskou skutečnost — jako jevu časově i prostorově omezeného, jako záležitosti pouze mužské mládeže, dětí pouze či především středních společenských vrstev. Tvrdí, že výchova těchto dětí byla v osmnáctém a devatenáctém století zaměřena na formování jedinců vnitřně necelistvých, nejistých, že jejím tvůrcem byli poslušní jedinci, apatičtí vůči svému společenskému postavení, podřízení zcela škole a rodičům a že tito jedinci potřebovali adolescenci k tomu, aby se přizpůsobili životu v „normální“ společnosti. Chápe tedy

adolescenci jako období resocializace, v jejím průběhu se jedinec, znetvořený školou i rodinou, přetváří v normální bytost. Šedesátá léta dvacátého století považuje Gillis za období konce fenoménu adolescence. Adolescence v té době již ztratila svůj význam. Zmizela uzavřenost školských pospolitostí, mladí lidé získali větší práva, došlo ke koedukaci výchovy i institucí zábavy, pokročil proces demokratizace rodiny a podstatně se zlepšila i ekonomické postavení mladých lidí. Podle Gillise jsou dnešní patnáctiletí až šestnáctiletí mladí lidé psychicky stabilními, sexuálně zralými a zkušenými a jsou „schopni práce, lásky i her“ (str. 208) dříve než vstupují na univerzitu. A protože osvobození mládeže se týká především mládeže ze středních vrstev, jeví se v současné době tato mládež jako nejradikálnější, nejvíce osvobozená. Touto optikou také autor nahlíží radikalismus mládeže šedesátých let našeho století. Chápe ho jako projev zavržení adolescence jako období sociální nezralosti i jako manifestaci potřeby přehodnocení společenského postavení mládeže a její funkce. Formy manifestace této potřeby, uplatňované v současnosti, se v mnoha rysech liší od forem uplatňovaných v historii. Funkce revolt však je totožná. Mládež manifestuje své odmítání závislého statusu a marginálního společenského postavení a jí historicky vlastním způsobem tj. revoltou vůči nositelům autorit, demonstruje svou potřebu uznání společenské plnohodnotnosti.

Gillisova kniha patří mezi práce, které se nemohou jen číst, ale musí se studovat. Nebude zřejmě patřit k sociologickým bestsellerům, k pracím, které okamžitě po svém vydání vzbudí velký ohlas, ale které se brzy vyžijí. Spíše se přiřadí k pracím, které přesto, že je v nich mnohé pouze naznačeno, že obsahují mnoho polemického — polemické je především jeho pojetí adolescence, její funkce, „přidělování“ fáze adolescence pouze mládeži určité společenské vrstvy — si svou vážnost vybojujávají tím, že jsou velkým zdrojem inspirace.

Eliška Freiová

Valné shromáždění Československé sociologické společnosti

Dne 4. listopadu 1976 se sešli v Brně ve velkém sále Muzea dělnického hnutí představitelé naší sociologické veřejnosti, zástupci sociologických pracovišť z celé republiky, aby na svém valném shromáždění zhodnotili výsledky práce v uplynulých třech letech a projednali otázky dalšího rozvoje činnosti s důrazem na úkoly vymezené XV. sjezdem KSČ.

Sociologická společnost patří mezi největší a nejagilnější ze 42 vědeckých společností organizovaných při Československé akademii věd. Má 557 členů. Přestože či právě proto, že je organizací dobrovolnou, vertikálně protíná strukturu sociologických institucí a vytváří spojovací linii pro rozšiřování spolupráce mezi jednotlivými pracovišti. Bilancující a současně programové jednání jejich členů má proto poměrně široký význam a dopad.

Společnost začala v r. 1976 vydávat vlastní bulletin *Zprávy*, který přetiskne všechny materiály předložené a přednesené na valném shromáždění. Zde se proto omezíme na stručnější informaci.

Ze zprávy hlavního výboru

V uplynulém období přešla Sociologická společnost od etapy konsolidace k rozvinutí angažované práce na úkolech vyplývajících z jednání stranických a vládních orgánů. Činnost Společnosti v nemalé míře přispěla k dokončení vnitřního přerodu sociologie a k upevnění její marxisticko-leninské orientace. Prohloubila se komunistická stranickost, a tím i vědeckost a kvalifikovanost teoretických a empirických výzkumů a jejich výsledků.

V souladu se závěry XIV. sjezdu KSČ byly především řešeny úkoly spojené s rozvojem sociálně třídní struktury naší společnosti, s upevňováním vedoucích postavení dělnické třídy, s otázkami vědeckotechnické revoluce, s řízením třídní sociálních vztahů a sociálním plánováním, s otázkami životního způsobu a formování socialistického člověka, s kritikou buržoazních sociologických koncepcí, s rozpracováním marxisticko-leninské sociologické metodologie, s problematikou rodiny, mládeže, venkova atd.

Bylo dosaženo významného pokroku v oblasti spolupráce se sociologií ostatních socialistických zemí a prezentace prací československých sociologů na mezinárodním fóru.

Rozšířila se i spolupráce českých a slovenských sociologů a účast na interdisciplinárních řešeních některých závažných problémů.

Pokud jde o vnitřní organizaci, byla dokončena přeregistrace členů, provedeny některé personální změny v hlavním výboru i v pobočkách a aktivizována činnost poboček a sekci orientací na aktuální společenské problémy. V rámci Společnosti pracovalo 6 poboček a 12 sekcí.

Pobočky Společnosti a jejich vedoucí

Brno – Doc. Dr. Mojmir Köttner, CSc.; Hradec Králové – Doc. Dr. Karel Patera, CSc.; Olomouc – Doc. Dr. Karel Vitek, CSc.; Ostrava – Dr. Josef Špaňhel, CSc.; Plzeň – Doc. Dr. Alois Mužík; Ústí nad Labem – Doc. Ing. Miroslav Štráchal, CSc.

Odborné sekce a jejich vedoucí

Marxistická sociologická teorie – neobsazeno. Sociologické metody a techniky – Doc. Ing. František Zich, CSc. Sociologie práce, průmyslu a podniku – Doc. Dr. Jaroslav Kolář, CSc. Sociologie města – Dr. Jiří Musil, CSc. Sociologie venkova – Doc. Dr. Ing. Václav Hach, CSc. Sociologie kultury, volného času a tělovýchovy – Dr. Jiří Linhart. Sociologie rodiny – Zdena Kadlecová, prom. ped. Sociologie mládeže – Dr. Antonín Matějovský, CSc. Sociologie veřejného mínění – Ing. Lubomír Vacek, CSc. Sociální patologie – doc. MUDr. Miroslav Dufek, CSc. Sociologie vojenství – Dr. Miloš Čepera, CSc. Sociologie integrálního zkoumání člověka – Dr. Alexander Fázik, CSc.

Sekce zorganizovaly v uplynulém období více než 60 seminářů, sympozií a konferencí. Velmi dobře a pravidelně pracovaly sekce sociologie veřejného mínění, sociologie města a sociologie venkova, dále sekce sociologie práce, průmyslu a podniku, integrálního zkoumání člověka, sociální patologie, metod a technik sociologického výzkumu a sociologie mládeže. Slibně se začala rozvíjet i nová sekce sociologie rodiny. Nedostatečnou činnost naproti tomu vyvíjely sekce marxistické sociologické teorie a sociologie vojenství.

Činnost poboček byla většinou zaměřena na sociologické disciplíny dotýkající se specifických problémů kraje a území jejich působnosti, proto se také často rozvíjela v úzkém kontaktu s vedoucími orgány KSČ v kraji.

Výbor se zabýval pouze hlavními akcemi. Těžiště běžné práce spočívalo na předsednictvu, které v závěru období pracovalo

tohoto složení: předseda — Prof. Dr. Juraj Zvara, CSc., první místopředseda — Prof. Dr. Jaroslav Kohout, CSc., druhý místopředseda a předsedkyně Slovenské sociologické společnosti — Dr. Jolana Jančovičová, CSc., vědecký tajemník — Ing. Lubomír Vacek, CSc., hospodář — Dr. Věra Rollová, CSc., členové — Doc. Dr. Vlastislav Bauch, CSc., Doc. Dr. František Charvát, CSc., Doc. Dr. Karel Rychtařík, DrSc., Doc. Ing. František Zich, CSc.

Sociologická společnost naplňovala své cíle a záměry zejména v těchto směrech:

- vytvářela prostor pro výměnu vědeckých zkušeností v různých oborech marxistické sociologie, a tím i pro zvýšení informovanosti sociologů o aktuálních teoretických a metodologických problémech;
- plnila funkci vědecko-osvětovou — organizováním vědeckých setkání a publikací materiálů určených nejen úzkému okruhu pracovníků v rámci disciplíny, ale i mimo ni;
- přispívala k integraci a koordinaci vědecko-výzkumné práce;
- poskytovala vědeckou garanci různým výzkumným akcím.

Ve své další orientaci hodlá Společnost rozvíjet již nastoupenou linii a obohacovat a rozšiřovat ji v souladu s potřebami celé společenskovední fronty. Východisko pro tuto činnost je charakterizováno myšlenkou zdůrazněnou XV. sjezdem KSČ — o nutnosti spojit úsilí všech institucí, které se zabývají základním společenskovedním výzkumem, do jednotné koordinované činnosti proniknuté duchem komunistické stranickosti a vysoké odpovědnosti.

Půjde o užší spolupráci s hlavními sociologickými pracovišti, o přednostní rozvíjení problematiky, která je předmětem státního plánu badatelského výzkumu, o překonávání hranic mezi vědními disciplínami a uplatňování komplexního přístupu, o větší angažovanost a důraz na ideovou a odbornou úroveň, o rozšíření styku se sociology v SSSR a ostatních socialistických zemích, o prohloubení mezinárodní socialistické integrace ve společenských vědách, o užší spojení se stranickými orgány, o rozšíření akcí a publikační činnosti atd.

Půjde celkově o to učinit z marxistickoleninské sociologie ještě exaktnější nástroj pro další socialistické přeměny naší společnosti.

Z diskuse

Diskuse v podstatě potvrdila hodnocení práce, další záměry i problémy uvedené ve zprávě hlavního výboru. Opakovaně se vrátila k vývoji od krizového období a jeho pozitivním výsledkům a zvýraznila nutnost orientace sociologie nejen na plnění úkolů vytyčených stranou, ale i na formulaci doporučení společenským decizním orgánům.

Byly podány informace o činnosti a plánech hlavních sociologických pracovišť, zejména Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze a Ústavu filozofie a sociologie v Bratislavě.

Také práci poboček a jejímu rozvoji byla v diskusi věnována pozornost.

K problematice oborových disciplín, jako například sociologie práce a podniku, sociologie mládeže, sociologie venkova, sociologie rodiny, sociologie náboženství, se vyslovili představitelé jednotlivých sekcí i poboček. V této souvislosti byla zdůrazněna nutnost další koordinace práce jednotlivých sociologických disciplín a současně zmíněno ocenění, jehož se práci některých sekcí dostalo od společenských organizací i orgánů decize.

Diskutována byla i otázka mezinárodních styků a jejich rozvíjení, což by mělo být povýšce funkcí Společnosti. V tomto směru by se měla zvýšit její iniciativa, právě tak jako zodpovědnost za kvalifikovanou reprezentaci na mezinárodním fóru.

Předmětem pozornosti byla dále publikační činnost, a to v rámci Společnosti i mimo ni. Vydání vlastního informačního bulletinu se setkala s všeobecným ohlasem. V publikační činnosti, právě tak jako v práci Společnosti a sociologické fronty vůbec, zůstává otevřena otázka výchovy mladé generace, což představuje aktuální úkol pro bezprostřední budoucnost.

Ve svém celku vyústila diskuse v závěr zdůrazňující význam Sociologické společnosti jako báze, na níž je možno integrovat práci.

* * *

Valné shromáždění schválilo zprávu hlavního výboru o činnosti a hospodaření a akceptovalo návrh dílčích změn v organizačním řádu, umožňujících operativnější řešení organizačních záležitostí souvisejících s neustálou se rozvíjející činností Společnosti. Součástí těchto změn je zejména rozšíření počtu členů hlavního výboru.

Valné shromáždění zvolilo nový výbor a revizní komisi, přijalo závěrečné usnesení a zaslalo hodnotící a programový dopis prezidiu Československé akademie věd.

Složení hlavního výboru a revizní komise a rozdělení funkcí schválené hlavním výborem a revizní komisí

Předseda:

Prof. Dr. Juraj Zvara, CSc. (Vysoká škola politická, Bratislava)

Místopředsedové:

Prof. Dr. Jaroslav Kohout, CSc. (Vysoká škola ekonomická, Praha)

Dr. Jolana Jančovičová, CSc. (Ústřední výbor Slovenského svazu žen, Bratislava)

Vědecký tajemník:

Ing. Lubomír Vacek, CSc. (Kabinet pro výzkum veřejného mínění FSÚ, Praha)

Hospodář:

Dr. Ing. Jiří Kuzin, CSc. (Ústav marxismuleninismu UK, Praha)

Další členové předsednictva:

Doc. Ing. Vlastislav Bauch, CSc. (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava), Doc. Ing. Jaroslava Bauerová, CSc. (Vysoká škola ekonomická, Praha), Doc. Dr. František Charvát, CSc. (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), Doc. Dr. Mojmir Köttner, CSc. (ministerstvo školství CSR Praha, Brno), Doc. Dr. Karel Rychtařík, DrSc. (Vojenský historický ústav, Praha), Doc. Ing. František Zich (Vysoká škola politická, Praha)

Další členové hlavního výboru:

Prof. Dr. Vladimír Čech, CSc. (Vysoká škola strojí a elektrotechnická, Plzeň), Dr. Vladimír Dubský, CSc. (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), Dr. Adam Helík, CSc. (Vojenská politická akademie, Bratislava), prof. Ing. Antonín Hodek (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), Doc. Dr. Blanka Filipcová, CSc. (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), Zdena Kadlecová, prom. ped. (ministerstvo práce a sociálních věcí, Praha), Doc. Dr. Jozef Karásek, CSc. (Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava), Dr. Jiří Linhart (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), Dr. Jiří Musil, CSc. (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Praha, Doc. Dr. Alois Mužík (Ústav marxismu-leninismu při VŠSE, Plzeň), Doc. Dr. Josef Patera, CSc. (Vojenský lékařský výzkumný a doškolovací ústav, Hradec Králové), Ing. Josef Rusňák (Vysoká škola zemědělská, Brno), Dr. Jan Sedláček, CSc. (Filozofická fakulta UK, Praha), Dr. Josef Špaňhel, CSc. (Výzkumný ústav ekonomiky paliv a energetiky, Ostrava), Doc. Ing. Miroslav Štráchal, CSc. (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, pobočka Ústí nad Labem), Dr. Jana Vítěčková (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), Doc. Dr. Karel Vítek, CSc. (Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc), Olga Zukalová, CSc. (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava)

Náhradníci hlavního výboru:

Dr. Alexadr Fázik, CSc. (Vojenský historický ústav, Praha), Doc. Dr. Jaroslav Kolář, CSc. (Vysoká škola ekonomická, Praha), Dr. Antonín Matějovský, CSc. (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), Dr. Ján Pichňa, CSc. (Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava), Dr. Dušan Sagara, CSc. (Ústav ekonomiky poľnohospodárstva a výživy, Bratislava), Doc. Dr. Miroslav Soukup, CSc. (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha)

Revizní komise

Předsedkyně:

Dr. Věra Rollová, CSc. (Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha)

Členové:

Dr. Miloslav Beránek (ministerstvo zahraničního obchodu, Praha), Doc. Dr. Ing. Václav Hach, CSc. (Filozofická fakulta UK, Praha), Dr. Karel Herman (Škoda, Plzeň), Ing. Libuše Lišková (Vysoká škola ekonomická, Praha)

Usnesení valného shromáždění

Valné shromáždění Československé sociologické společnosti při ČSAV, jež se uskutečnilo dne 4. listopadu 1976, projednalo hodnocení své činnosti za období od ledna 1973.

Bylo konstatováno, že se jednalo o velmi významné období v historii celé společnosti, v němž se podařilo nejen dokončit složitý proces konsolidace, který byl nastoupen po společenské krizi z let 1968–69, ale i vytvořit kadrové i organizační základy pro další rozvoj marxistické sociologie.

Vycházejíce z jednoznačné orientace na socialistický vývoj v naší zemi, určený generální linií Komunistické strany Československa, valné shromáždění rozpracovalo další úkoly pro Československou sociologickou společnost, jež vycházejí ze závěrů XV. sjezdu KSČ, jakož i z předcházejících usnesení ÚV KSČ, zejména pak z květnového zasedání pléna ÚV KSČ z roku 1974.

Na základě přednesených zpráv o činnosti a hospodaření, jakož i připomínek a námětů v diskusi, valné shromáždění Československé sociologické společnosti při ČSAV se usneslo:

1. schválit přednesené zprávy o činnosti a hospodaření,

2. věnovat maximální pozornost řešení aktuálních úkolů, jež vyplynuly z jednání XV. sjezdu KSČ, zejména pak otázkám sociální struktury naší společnosti, rozvoji socialistického způsobu života, problémům průmyslové i zemědělské výroby, otázkám sociálního řízení a plánování, otázkám racionalizace ve všech odvětvích a úsecích společenské praxe,

3. projevovat zvýšenou pozornost rozvoji marxistické sociologie, zejména její teoretické a metodologické orientace, právě tak jako důsledné, hluboké a věcné kritice buržoazní sociologie, přehodnocováním jejích výsledků a odhalováním jejího protisocialistického charakteru,

4. soustavně pomáhat sepětí teorie s praxí, podporovat sociologické výzkumy a dobře koordinovat jejich rozvoj, nepřipouštět ani v této oblasti vliv pozitivizmu, propagovat význam výzkumů pro praxi a zaměřovat výzkumnou kapacitu na řešení závažných společenských problémů,

5. prohlubovat i nadále činnost poboček a sekcí, využívat různých forem práce, včetně popularizace vědy, a při udržování vysoké teoretické i organizační náročnosti zapojovat do vědecké činnosti mladé sociology,

6. spolupracovat s vysokoškolskými pracovišti, která zajišťují výchovu nových sociologů, a napomáhat zvyšování jejich odborné i politické kvalifikace,

7. rozvíjet účinné mezinárodní kontakty, a to především se sociologickým společenstvem států socialistického společenství, zejména se sovětskými sociology, angažovaně se prosazovat na mezinárodních sociologických shromážděních a důkladně se připravit na IX. světový kongres ISA ve Švédsku,

8. pokračovat v rozvoji spolupráce se Slovenskou sociologickou společností SAV a s dalšími organizacemi, jejichž činnost umožňuje uplatňování nebo propagování naší marxistické sociologie — zejména s Ústavem marxismu-leninismu ÚV KSČ i vysokých škol, Socialistickou akademií a výzkumnými pracovišti ostatních resortů a institucí.

Vedle těchto hlavních úkolů podtrhlo valné shromáždění Československé sociologické společnosti i význam některých úkolů dílčích, v jejichž splnění vidí předpoklad pro zintenzívnění vlastní vnitřní práce. V souvislosti s těmito dílčími úkoly se valné shromáždění dále usneslo:

- schválit dílčí změny v organizačním řádu Československé sociologické společnosti, a to podle konkrétního návrhu změn, který byl předložen všem účastníkům shromáždění s příslušným zdůvodněním, a s přihlédnutím k připomínkám, jež byly vzneseny v diskusi,
- schválit úhradu nákladů spojených s organizací valného shromáždění, a to z prostředků, jež činí příjem z vlastní aktivní činnosti,
- uložit hlavnímu výboru:
 - a) udělovat čestná uznání za dlouholetou angažovanou činnost v ČSSS, případně za úspěšnou činnost s mimořádnými výsledky v oblasti marxistické sociologie,
 - b) pokračovat ve vydávání *Zpráv*, zajistit kvalitní obsah při častější periodičnosti a zabezpečit potřebné finanční krytí,
 - c) projednat všechny připomínky a náměty z diskuse na valném shromáždění, včetně diskusních příspěvků nepřednesených, ale písemně podaných a zajistit jejich odpovídající uplatnění,
- uložit pobočkám a sekcím:
 - a) provést výroční členské schůze v období leden až duben 1977 a rozpracovat závěry XV. sjezdu KSČ,
 - b) využít při jednáních na výročních schůzích poboček a v sekcích poznatků z tohoto valného shromáždění a zajistit jejich tvořivou aplikaci.

Eva Bártová

Geneze plánování a prognózování sociálních procesů v ČSSR

Ústředním cílem a smyslem vzniku a budování socialistické společnosti je všestranný rozvoj všech jejích členů, vytváření reálných podmínek pro stále plnější uspokojování hmotných i duchovních potřeb a všestranný rozvoj jejich osobnosti. Tyto cíle jsou realizovány na všech společenských úrovních. Velké úkoly a svou historicky nezastupitelnou úlohu měly a mají průmyslové podniky. Zde objektivní potřeba realizovat ideály socialis-

mu, rozvíjet výrobu v dosud nebylém rozsahu, napravovat neblahé dědictví kapitalismu a sloužit rozvoji člověka vede od samého počátku socialistické revoluce k posilování sociálních funkcí podniku. Teoretická příprava k jejich rozvoji byla započata již v době okupace. Otázky vztahující se k sociální úloze podniku byly diskutovány na půdě ilegálních organizací KSČ a rudých odborů podniků, jejichž nejvládnějším cílem bylo budování socialismu, systému, který jako jediný zajišťuje všestranný rozvoj pracujícího člověka. Výsledky této teoretické přípravy a zejména poznatky z tzv. „školy práce“ (blíže viz citovaný článek) sehrály svoji rozhodující úlohu po osvobození naší vlasti sovětskou armádou při vytváření funkcí sociálně politických ředitelů (náměstků) a formulování náplně jejich práce — všestranné péče o pracujícího člověka, jež nemá zahrnovat jen péči o pracujícího v závodě, ale i mimo něj. Jinými slovy hlavním úkolem bylo sledovat *jak a za jakých podmínek pracující žije*.

Sociálně politickou činnost jako celek organizovaly a usměrňovaly od samého počátku KSČ a odbory. Při ÚRO byla utvořena ihned po květnu 1945 sociálně politická komise, která několik málo měsíců potom prováděla dotazníkovou šetření o podmínkách sociálně politické práce v podnicích. V červnu v roce 1947 vyšly ve *Věstníku ROH* směrnice pod názvem *Hlavní zásady činnosti sociálně politických ředitelů a sociálních referentů národních podniků*, v nichž jsou nejen formulovány hlavní směry sociálně politické činnosti, ale jsou korigovány i některé odchylky od požadavku správné součinnosti sociálně politických pracovníků s orgány ROH. V jejich duchu byl — a to ve formálně právní rovině potvrzuje organické spojení výrobní a sociální funkce ve znárodněných podnicích — sociálně politickým útvarům přiznán stejný význam jako útvarům výrobním, administrativním a obchodním.

Významným prostředkem řízení sociálních procesů se na celospolečenské úrovni stal první dvouletý plán. Jeho cílem mimo jiné bylo:

- stálé zvyšování životní úrovně pracujících po stránce hospodářské a kulturní;
- dosažení maximálního uspokojení potřeb pracujících.

Lze říci, že dvouletý plán byl svou koncepcí marxisticko-leninským plánem, v němž plánovací cíle výrobní a hospodářské byly podřízeny cílům sociálního rozvoje společnosti a všech jejích členů. Na dvouletý plán navazující pětileté plány byly pokračováním této koncepce. Důležitým článkem samozřejmě byla i nadále vedle státní sociální péče i péče o pracovníky v jednotlivých podnicích a organizacích. V prvním období se tato péče rozvíjela v rámci kolektivních smluv, zakot-

¹ Celé toto období až do počátku padesátých let zasvěceně popisují jedni z prvních průkopníků sociálního plánování u nás, soudruzi Vladimír Čech a Jaroslav Suchl ve stati *Tradice rozvoje a pláno-*

vání sociálních funkcí průmyslových podniků v Československu, uveřejněné v *Sociologickém časopisu* 2/1975.

vených již v roce 1950 do statutu vytvářených národních podniků. Usměrování kolektivních smluv po obsahové i organizační stránce se stalo záležitostí především ROH. Nové postavení a úloha pracujících se projevila v tom, že kolektivní smlouvy na jedné straně obsahovaly závazky ke splnění a překročení úkolů hospodářského plánu a na druhé straně závazky vedení organizací týkající se uplatnění předpisů pro odměňování práce, organizování výrobních porad, zvyšování kvalifikace, péče o bezpečnost a hygienu práce, o zlepšení pracovních podmínek apod.

V sociologické literatuře poválečných let je sociální funkce podniků stále všeobecným středem pozornosti. Řada prací (V. Čech, B. Ulrich, P. Gula) byla věnována rozboru sociálních funkcí podniků nebo ideologickým otázkám plánování sociální činnosti podniku (J. Šnobl, J. Pikal), funkcím sociální analýzy (J. Šíma), obsahu a organizaci sociálně politické činnosti v podnicích (F. A. Soukup) a dalším otázkám.

Zkušenosti získané v tomto období ukázaly, že možnosti rozvoje sociálního plánování jsou podmíněny úrovní konkrétních materiálních podmínek a z nich plynoucích potřeb společenské praxe. Proto se změnou materiálních podmínek naší společnosti a vybudováním materiálně technické základny rozvinuté socialistické společnosti začíná teoretická fronta na počátku šedesátých let zkoumat nové možnosti řízení socialistické společnosti jako neobyčejně složitého komplexu. Zároveň s přechodem z extenzivního ekonomického růstu na intenzivní se ukázala nutnost komplexního zdokonalování všech podmínek *všestranného* rozvoje pracujících. K tomuto problému se jako první vyjádřili ekonomové rozpracováním nových kritérií efektivnosti a racionalizačních teorií, dále psychologové, sociologové a teoretikové racionalizace a humanizace práce. Rozvoj kompletní péče o člověka představuje výchozí etapu pro rozvoj sociálního plánování, jež vzniká na počátku sedmdesátých let. Za všechny autory, kteří v této době nastolovali nové otázky týkající se postavení člověka v pracovním procesu, jmenujeme s. prof. Hodka a jeho studie o socialistické humanizaci práce. Teoretické práce tohoto období byly podnětem pro sociální analýzy kolektivů v jednotlivých podnicích, realizované od poloviny šedesátých let.

První komplexnější analýza kolektivů pracujících byla provedena v roce 1965 odborníky fakulty řízení na VŠE v n. p. TESLA Pardubice. Tento výzkum měl zásadní význam svým novátorským přístupem:

1. Byla provedena komplexní analýza celého podniku.
2. Výchozí oblastí byla analýza sociální struktury ve vazbě na vědeckotechnický rozvoj.
3. Analýza byla orientována na *potřeby podniku* (od projektu až po vyhodnocení).
4. Celý projekt byl proveden ve spolupráci

s vedením, stranickou organizací, SSM a ROH.

5. Šlo o týmové zkoumání (odborníci z oblasti ekonomie, psychologie, sociologie z VŠE a pracovníci podniku – hygienik, lékař, vedoucí kádrového odd. atd.).
6. Závěrem pak byla uspořádána stranicko-vědecká konference v podniku samém za široké účasti pracujících, přičemž hlavní závěry výzkumu se příkazem ředitele staly prováděcí směrnicí a součástí hospodářského plánu.

Období počínající druhou polovinou šedesátých let představuje tedy etapu, kdy se problematika sociálního plánování – teď již pod tímto názvem – postupně dostává do centra zájmu československé marxistické sociologie a kdy se s využitím zejména sovětských podnětů začínají řešit nejen koncepční teoretické a metodologické problémy této nově se formující oblasti řízení, ale současně se přechází i k rozpracování jejích konkrétních metodických a technických otázek. V řídicí praxi se pak objevují první experimenty s plány sociálního rozvoje na úrovni organizací a územních celků – nejprve v živelné podobě, později však již v rámci celostátního řízení a koordinovaných akcí – a přistupuje se i k vypracování prvních systematických sociálních prognóz. Tato etapa pochopitelně navazuje v teoretické i praktické poloze na poznatky a zkušenosti předchozích let, na zdrojích, jež se podařilo v předchozích etapách vytvořit a bez nichž by se stěží mohla uskutečnit.

Naše sociologie se v této době začíná také v širší míře seznamovat s podněty, které v oblasti plánování sociálního rozvoje kolektivů pracujících přinesl XXIII. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu, s prvními praktickými experimenty v některých sovětských průmyslových podnicích a také s pracemi, jež pomáhaly v ČSSR tyto experimenty teoreticky a metodologicky připravit a později zhodnotit. Bez vlivu nezůstal ani VII. světový sociologický kongres ve Varně v roce 1970, kde se početný okruh našich sociologů mohl ve vystoupení sovětských, polských, bulharských a dalších kolegů bezprostředně seznámit s přístupy, k nimž se – pokud jde o sociální plánování a prognózování – společenské vědy v socialistických zemích dopracovaly. Současně byl kongres i přehlídkou nemarxistických koncepcí, jejichž kritický rozbor pomohl v dalším období při řešení pozitivních problémů marxistické sociologie. Rozvoj problematiky sociálního plánování v ČSSR je tedy jednotou rozboru vnějších faktorů a odpovědí na aktuální společenské potřeby, na společenskou objednávku plynoucí z daného stupně vývoje naší společnosti. Pro jeho zajištění bylo nutno rozšířit informovanost naší odborné veřejnosti o významu a funkcích sociálního plánování v rozvinuté socialistické společnosti a o poznatcích v této oblasti získaných u nás i v zahraničí, zejména v SSSR.

Průkopnickou práci na tomto poli vykonal zejména kolektiv katedry psychologie a sociologie na VŠE v Praze pod vedením s. J. Kohouta, který také jako první vydal publikaci o sociálním plánování pro odborářský kolektiv. Na Slovensku plnily obdobnou funkci zejména práce J. Mihalíka a K. Bartíka. V řadě podniků bylo s výzkumně technickými i praktickými cíli provedeno koncem šedesátých a počátkem sedmdesátých let mnoho sociologických, pracovních psychologických, ergonomických a racionalizačních výzkumů a studií, které měly větší či menší vztah k problematice sociálního plánování. V letech 1973–74 uskutečnil kolektiv pod vedením s. prof. Kohouta výzkum *Sociální struktura socialistického podniku, sociologicko-psychologický rozbor kolektivu pracujících se zřetelem k sociálnímu plánování a území podniku v n. p. Elektro-Praha Hlinsko*. Výzkum byl komplexní a zabýval se různými stránkami fungování pracovního kolektivu podniku. Jeho výsledky a rozpracovaná metodika přispěly k teoretickému a metodickému koncipování komplexního programu péče o pracující.

Základní politický předpoklad pro pokrok v této oblasti vytvořilo usnesení předsednictva ÚV KSČ z listopadu 1970 *ke kádrové a personální práci*, potvrzené XIV. sjezdem KSČ. Na základě tohoto vývoje je počátek sedmdesátých let ve společenských vědách v ČSSR charakterizován již relativně propracovanou teorií a praxí sociálního plánování.

Ústav pro filozofii a sociologii se věnuje teorii sociálního plánování. Hlavní poznatky tohoto zkoumání shrnul kolektiv vedený s. F. Kuttou a M. Soukupem v práci *Rízení v období vědeckotechnické revoluce*, která byla publikována v roce 1973. Tato práce představuje v ČSSR první pokus rozebrat problematiku sociálního plánování v širokém celospolečenském smyslu, tedy jako plánování všech stránek společenské existence komplexním a interdisciplinárním přístupem.

Výzkumný ústav životní úrovně zkoumá *vztah mezi sociálním plánováním a sociální politikou v mezosféře*.

Katedra ekonomické psychologie a sociologie VŠE, Praha, řeší úkol *Plánování sociální struktury socialistického podniku a psychologický rozbor kolektivu pracujících se zřetelem na sociální plánování a řízení podniku*.

Československý výzkumný ústav práce se v letech 1973–75 zabýval otázkami *plánování sociálního rozvoje v podniku* a určité úkoly v této oblasti řešily i některé další odvětvové a oborové výzkumné ústavy, jako například Výzkumný ústav ekonomiky a organizace stavebnictví, Technicko-ekonomický výzkumný ústav hutí, Institut průmyslové výchovy, Výzkumný ústav dopravní, Výzkumný ústav obchodu a další. Výsledky výzkumů a teoretické závěry (viz přílohu 2) byly publikovány v řadě časopisů (Plánované hospodářství, Hospodářské noviny, Sociologický časopis, Odbory a společnost, Moderní řízení, Práce a mzdy

apod.). Sociální plánování bylo tématem mnoha konferencí a seminářů (viz příloha 1), z nichž uvedme alespoň několik: Seminář na ústřední radě odborů — rok 1971; mezinárodní kolokvium *Sociální plánování a prognózování* — Bratislava, červen 1973; seminář s mezinárodní účastí *Sociální plánování* — Gottwaldov, říjen 1974; konečně mezinárodní konference ÚFS ČSAV *Sociální plánování a sociální prognózování* — Liblice, březen 1976.

Teoretický ruch se promítl i do praxe vedoucích hospodářských pracovníků a odborových funkcionářů, kteří přinesli další náměty na zpracování plánu sociálního rozvoje. Pro resort hutnictví a strojírenství k tomu dal podnět ministr s. Ing. Šimon na sjezdu Českého odborového svazu pracovníků v kovoprůmyslu v dubnu 1972.

K plánu sociálního rozvoje kolektivu organizací zaujalo stanovisko i Revoluční odborové hnutí v programu aktivizace před 8. všeodborovým sjezdem a přímo na něm. Těsně po sjezdu vydala Ústřední rada odborů tiskem překlad sovětského oficiálního metodického doporučení VCSPS, Gosplanu a státního výboru pro práci a mzdy z r. 1971. Ministerstvo práce a sociálních věcí SSR v dohodě s Federálním ministerstvem práce a sociálních věcí iniciativně zorganizovalo v první polovině r. 1971 tým odborníků, který s využitím sovětských zkušeností vypracoval koncepci plánování sociálního rozvoje v podnicích, posouzenou ministerstvem práce a sociálních věcí SSR v květnu 1972. Iniciativní v tomto směru bylo i ministerstvo průmyslu SSR.

V první polovině r. 1972 byla při ekonomickém oddělení ÚV KSČ ustavena řídicí komise pro přípravu sestavování sociálních plánů v ČSSR. Z jejího popudu byly pověřeny rozpracováním problematiky sociálních plánů: v *makrosféře* Státní plánovací komise a v *mikrosféře*, tj. plány sociálního rozvoje kolektivů organizací. Federální ministerstvo práce a sociálních věcí ve spolupráci s Ústřední radou odborů, ministerstvem práce a sociálních věcí ČR a ministerstvem práce a sociálních věcí SSR.

Plánování sociálního rozvoje kolektivu organizací ČSSR nezůstává jen na úrovni teoretických a organizaních příprav. Rada podniků a organizací vypracovala jako předstupeň sociálních plánů dlouhodobé programy péče o pracující již v letech 1971–73. Některé, zejména větší podniky, jako Východoslovenské železářny, Železářny Třinec, ale i menší organizace, jako Léčiva Praha, Elektrárna Tisová aj. iniciativně připravily v různé šíři a hloubce své podnikové sociální plány. V pozemních stavbách v Nitře, Českých Budějovicích a Vodních stavbách Praha byl proveden experiment s plánem sociálního rozvoje ve spolupráci s Výzkumným ústavem ekonomiky a organizace stavebnictví v Bratislavě.

Tyto programy byly sestavovány na léta 1971–1975 na základě vřav Ústřední rady odborů. Byly však sestavovány bez jednotné

koncepte, na základě různých metodik vyplývajících z různého stupně rozvoje jednotlivých podniků.

Kvalitativní zlom v této situaci nastal v roce 1973 na základě usnesení vlády ČSSR z 8. 3. 1973, číslo 66 *O zásadách a hlavních úkolech v péči o pracovníky*. Tím byla dána základní jednotná koncepce péče o pracující, analýzy a experimentů v této oblasti.

Na základě usnesení byly jednak ve všech organizacích provedeny rozboru stavu péče o pracovníky a sestaveny na ně navazující programy odstraňující zjištěné nedostatky, jednak se začaly v 50 vybraných podnicích experimentálně ověřovat komplexní programy péče o pracující jako první etapa sociálního plánu organizace – s cílem přejít v šesté pětiletce k jejich celospolečenskému zavedení.

Významnou pomůckou při sestavování těchto komplexních programů byl *Metodický pokyn k experimentálnímu ověřování komplexních programů péče o pracující*, vydaný Federálním ministerstvem práce a sociálních věcí, ministerstvem práce a sociálních věcí ČSR a SSR, Ústřední radou odborů v červenci 1973.

V roce 1975 bylo provedeno hodnocení experimentů s komplexními programy ve vybraných podnicích s kladným výsledkem a mohlo být přikročeno k jejich celostátnímu zavádění.

Zásadní význam mělo v tomto směru usnesení vlády ČSSR č. 139 z roku 1975, jež ukládalo *všem organizacím v ČSSR* (tzn. nejen průmyslu, stavebnictví, ale i zemědělství, zdravotnictví, školství, státní správě apod.) zpracovat sociální analýzu organizace a na jejím základě sestavit komplexní program péče o pracující na léta 1976–80 a ve vybraných podnicích zahájit experimentální ověřování programu sociálního rozvoje. Politicko-právní základnu zde poskytuje zákoník práce a stovky předpisů a norem celostátní nebo resortní platnosti. V zájmu jednotného zpracování vydaly ministerstvo práce a sociálních věcí, ministerstvo práce a sociálních věcí ČSR a SSR a Ústřední rada odborů pokyn pro sestavení komplexních programů péče o pracující na léta 1976–80 s celostátní platností a závazností pro všechny organizace (zakotven ve Sbírce zákonů, částka 33).

Paralelně s tímto pokynem vydala Ústřední rada odborů *Směrnice o úkolech ROH při sestavování, plnění a kontrolách komplexních programů péče o pracující*.

Na základě těchto dvou směrnic vydal každý resort, každý ústřední orgán *Pokyn pro zpracování komplexních programů péče o pracující* v oblasti své působnosti. Rok 1976 je tedy rokem sestavování těchto programů na léta 1976–80 ve všech organizacích. Končí etapa experimentování v oblasti komplexních programů a otevírá se etapa druhá, etapa ověřování plánů sociálního rozvoje.

Vyjasnění rozdílů mezi oběma etapami je podstatné pro pochopení trendu vývoje sociálního plánování v ČSSR.

1. Komplexní programy péče o pracující se sestavují jen na úrovni jednotlivých organizací. Plánování sociálního rozvoje se má stát propojeným systémem od centra přes jednotlivé stupně odvětvového i územního řízení až k podnikovým kolektivům, takže na všech řídicích článcích budou sestavovány plány sociálního rozvoje obdobné, jak tomu dosud je u hospodářských plánů.

2. Pro komplexní programy představuje plán v podstatě jen zdroj k zajištění úkolů v něm zakotvených. Plánování sociálního rozvoje však bude organickou součástí celého plánovacího procesu na všech stupních řízení, to znamená, že v metodických pokynech jim bude muset být vyhrazena samostatná část se všemi náležitostmi, tj. závaznými a informativními ukazateli, vzory tabulek apod. Nezbytnou podmínkou k tomu je získání řady statistických a sociologických údajů a vypracování soustavy sociálních normativů.

3. Při přípravě komplexních programů se doporučuje v rámci možnosti a účelnosti využít i sociálních výzkumů. Sociální výzkumy budou při plánování sociálního rozvoje nezbytnou podmínkou pro správnou orientaci, respektující postoje, názory a hodnotové zaměření pracovníků a pro posouzení výsledné sociální efektivity.

4. S tím souvisí i širší a hlubší obsah plánů sociálního rozvoje a jejich hlubší a komplexnější zaměření. Těžiště komplexních programů zůstává v tradiční péči o pracovníky, známé z kolektivních smluv. Důraz se v nich klade na vytváření materiálních a organizačních podmínek pro rozvoj této péče. Plány sociálního rozvoje by měly přinést zvýšení pozornosti věnované nehmotným, duchovním stránkám sociálního rozvoje, tj. sociálním vztahům a rozvoji osobnosti pracovníků, jejich základem je rozvoj ekonomických podmínek.

Plány sociálního rozvoje se v ČSR začínají experimentálně ověřovat ve vybraných 31 organizacích od roku 1976, viz tabulka. Je pro ně k dispozici vzorová metodika vypracovaná Československým ústavem práce a sociálních věcí.

Ovšem ani plány sociálního rozvoje, které jsou předmětem tohoto experimentálního ověření, nejsou sociální plány v širokém slova smyslu. Stanou se jimi tehdy, až se v nich obrazí jejich zastřešovací úloha, spočívající v postižení jednoty všech stránek života organizace v návaznosti na cílové funkce naší socialistické společnosti. Základy tohoto širokého pojetí sociálního plánování všech stránek společenské existence byly položeny sovětskými vědci v teorii dlouhodobého optimálního plánování. Toto pojetí bylo dále propracováno vědeckovýzkumným kolektivem vedeným F. Kuttov v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a bylo přijato jako základ mezinárodního výzkumu *Sociální plánování a prognózování*, dohodnutého na konferenci v Liblicích 29.–31. 3. 1976 v rámci

Organizace	Počet pracovníků osob	Resort
A. Experimenty sledované celostátně		
1. Ostravsko-karvinský revír	92 980	MPE
2. Nová huť Klementa Gottwalda	24 290	MHTS
3. IVTAS (Integrace výroby transportních a stavebních strojů Chrudim) cca	24 000	MHTS
4. Závody Slovenského národního povstání, Žiar n. Hronom	6 479	MHTS
5. SILON, Planá n. Lužnicí	2 212	MP ČSR
6. FEZKO, Strakonice	2 661	MP ČSR
7. Jitex, Písek	4 186	MP ČSR
8. SLOVNAFT, Bratislava	7 001	MP SSR
9. BUK ZA, Vranov n. Toplou	2 400	MP SSR
10. Bavlánské závody V. I. Lenina, Ružomberok	7 959	MP SSR
11. DREVINA, Turany n. Vahom	5 501	MP SSR
12. Koželužna, Bošany	2 081	MP SSR
Celkem pracovníků	181 820	
B. Experimenty zaměřené a sledované odvětvově a územně		
1. Přerovské strojírny	6 710	MTHS
2. Povážské strojárny	11 359	MVS
3. České závody motocyklové, Strakonice	2 340	MVS
4. PAL Magneton, Kroměříž	4 436	MVS
Organizace	Počet pracovníků osob	Resort
5. Vodní stavby, Praha	11 300	MSt ČSR
6. Pozemní stavby, Nitra	7 215	MSt SSR
7. Severoslovenské tehelne, Žilina	1 450	MSt SSR
8. Severomoravské mlékárny, Ostrava — Martinov	2 030	MZV ČSR
9. Státní statek Bezno, o. Ml. Boleslav	1 170	MZV ČSR
10. JZD Peruc, o. Louny	490	MZV ČSR
11. JZD Dubiecko, o. Šumperk	910	MZV ČSR
12. Západoslovenské pivovary, Bratislava	1 800	MZV ČSR
13. Státní statek Špačince	728	MZV ČSR
14. JRD Dvory n. Žitavou, o. N. Zámky	872	MZV ČSR
15. JRD Zemné, o. N. Zámky	794	MZV ČSR
16. TEXTIL, Č. Budějovice	990	MVO ČSR
17. OTEX, Bratislava	3 199	MVO SSR
18. Okres Tachov	22 750	Západočeský KNV
19. Okres Trutnov	65 500	Východočeský KNV
Celkem pracovníků	146 043	

V obou skupinách pracovníků celkem 327 043 osob.

mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí.

V ČSSR je Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV koordinátorem hlavního badatelského výzkumného úkolu *Teoretické otázky řízení sociálních procesů v podmínkách vědeckotechnické revoluce*. V rámci tohoto úkolu jsou spojena všechna pracoviště zabývající se teoretickým výzkumem sociálního plánování. Při zpracovávání tohoto úkolu vznikly již i první publikace, které se v současné době připravují pro tisk nebo jsou již v tisku. Nejdůležitější z nich jsou:

Kutta F.: *Systém plánovitého řízení sociálních procesů*

Mihálik J.: *Světové trendy rozvoje sociálního plánování a prognózování*

Soukup M.: *Systém sociálních programů*

Illner M.: *Systém ukazatelů životního způsobu jako cílové funkce sociálního plánování*

Sociální plánování je v ČSSR též předmětem výuky na vysokých školách. Od r. 1970 běží na VŠE v Praze ve všech postgraduálních kursech přednášky o sociální analýze, sociálním plánování a o jejich významu v řídicí práci. Od r. 1975 je na VŠE v Bratislavě věnován sociálnímu plánování samostatný postgraduální kurs, který na VŠE v Praze začal probíhat a rok později.

Konference a semináře, zaměřené na problematiku sociálního plánování a prognózování (chronologický přehled)

a) *Konference a semináře zásadního významu pro rozvoj teorie sociálního plánování*

Seminář na Ústřední radě odborů — Praha 1971

Mezinárodní kolokvium „Sociální plánování a prognózování“, Bratislava — červen 1973

Seminář s mezinárodní účastí „Sociální plánování“ — Gottwaldov — říjen 1974

Mezinárodní konference ÚFS ČSAV „Sociální plánování a prognózování“ Liblice — březen 1976

Ostatní: Seminář Ministerstva práce a sociálních věcí a Československého výzkumného ústavu práce a sociálních věcí — květen 1972
Mezinárodní kolokvium k otázkám teorie sociálního plánování — květen, Praha 1973

b) *Konference a semináře k jednotlivým problémům sociálního plánování*

Mezinárodní seminář „Problémy stabilizace pracovníků v hutích a tvorba podnikové sociální politiky“ — říjen 1972, Ostrava

Mezinárodní seminář „K zásadním otázkám personální práce“, Olomouc, březen 1973

Mezinárodní konference „Péče socialistického závodu o člověka“, Třinec, červen 1974

Československo-sovětské symposium „Tvůrčí rozvoj vědeckotechnické inteligence a úloha vědeckotechnických společností“, Praha 1975

Mezinárodní konference na téma „Mládež a sociální plánování“ — Tatry 1975

Mezinárodní seminář „Kultura a sociální plánování“ — Praha, listopad 1975

Seminář „Tělesná výchova a sociální plánování“, Český výbor Československého svazu tělesné výchovy, Vláda ČSR, Praha, listopad 1975

Konference socialistické akademie „Kádrová práce a personální řízení“, Žilina, listopad 1975

c) *Podnikové konference, jako například:*

Seminář „Metodologické problémy sociálního plánování“ — Ostrava, říjen 1975

Seminář „Úloha marxisticko-leninské sociologie při řízení sociálního rozvoje socialistické společnosti“ — Plzeň, říjen 1975

Konference Federálního ministerstva hutnictví a těžkého strojírenství a Technicko-ekonomického výzkumného ústavu hutí — „Péče socialistického podniku o pracovníky“, Praha, říjen 1975

d) *Konference související se zaváděním komplexního programu péče o pracovníky a plánu sociálního rozvoje*

Celostátní aktiv pořádaný Federálním ministerstvem práce a sociálních věcí, minister-

stvem práce a sociálních věcí ČSR, SSR a Ústřední radou odborů, nazvaný „Ke komplexnímu programům péče o pracovníky“ — červen 1973

Federální ministerstvo práce a sociálních věcí uspořádalo celostátní aktiv k experimentálnímu ověřování programů péče o pracovníky — únor 1974

Federální ministerstvo práce a sociálních věcí a Dům techniky Bratislava uspořádaly seminář „Příprava sociálního plánování v ČSSR“ — Tatry, květen 1974

Česká vědeckotechnická společnost Pardubice, seminář „Problémy řízení sociálně ekonomických procesů v chemickém průmyslu“ — září 1974

Celošátní aktiv „Podniková starostlivost pracovníků textilního, odevného a kožarského průmyslu“ — Trenčín, říjen 1974

„Příprava a sestavování komplexního programu péče o pracovníky“ — Praha, květen 1975

„Příprava a sestavování komplexního programu péče o pracovníky“ — Pezinok, září 1975

Institut průmyslové výchovy, pobočka Brno, „Komplexní programy péče o pracovníky na 6. pětiletku“ — červen 1975

Federální ministerstvo práce a sociálních věcí uspořádalo konferenci „Komplexní programy péče o pracovníky — 1. etapa sociálního plánování“ — Praha, březen 1976

Příloha 2

Stěžejní knihy a stati, věnované sociálnímu plánování²

Knihy

Kutta, F. — Soukup, M. a. o.: *Management in the Age of Scientific and Technological Revolution: Principles of Socioeconomic Management* (Řízení v období vědeckotechnické revoluce: principy socio-ekonomického řízení). Praha, Svoboda 1975, v tisku.

Kutta, F., Soukup, M. a kol.: *Sociální efektivnost a sociální plánování*. Praha, Ústav pro filosofii a sociologii. ČSAV 1975.

Mihálik, J.: *Plánovanie sociálneho rozvoja*. Bratislava, Práca 1974.

Bauerová, J. a kol.: *O sociálnom plánovaní*. Bratislava, Práca 1972.

Stati

Foret, M.: *Sociální ukazatele. Některé přístupy k problému v zahraniční literatuře*. (Social Indicators — Some Approaches to the Problem in Foreign Literature). Sociologický časopis, 9, 1973, č. 1, s. 71–84.

Illner, M., Foret, M.: *Sociální ukazatele a měření cílů a efektů sociálního plánu*. (Social Indicator and Measuring the Goals and Effects of a Social Plan). Sociologický časopis, 10, 1974, č. 1, s. 79–92.

² Vedle literatury je k dispozici řada publikovaných materiálů a výzkumných zpráv, jež mají k sociálnímu plánování úzký vztah. Podobně je tomu i s výzkumnou činností, která je v našich podnicích i ostatních organizacích neobyčejně roz-

sáhlá. Tato informativní stať si neklade ani si nemůže klást za cíl jejich úplnou inventarizaci, ale snaží se vytypovat základní práce k vyřešené tematice.

Kohout, J.: *Planning the Social Development of Workers' Collectives in an Enterprise. Present Theory and Practice in Czechoslovakia.* (Plánování sociálního rozvoje kolektivů pracujících podniku — současná teorie a praxe v ČSSR). Sociologický časopis, 9, 1973, č. 6.

Kohout, J.: *Social Planning in the Socialist Enterprise and Tasks of the Enterprise Sociologist.* (Plánování sociálního rozvoje kolektivů socialistického podniku a úkoly podnikového sociologa). Sociologický časopis, 9, 1973, č. 2.

Kohout, J.: *Aplikace sociální analýzy v řízení socialistických podnikových kolektivů.* Sociologický časopis, 11, 1975, č. 1.

Kolář, J.: *Plánování sociálního rozvoje podniku.* Sociologický časopis, 11, 1975, č. 1.

Kolář, J., Kohout, J.: *Contribution to the Methodology of Social Planning in the Enterprise.* (K metodologii sociálního plánování podniku). Sociologický časopis, 7, 1971, č. 4.

Komanický, P.: *Plánovanie sociálneho rozvoja kolektivu podniku — objektivna potreba.* (Planning of the Social Development of the Collective Enterprise as an Objective Need). Sociológia, 5, 1973, č. 6, s. 520—526.

Kutta, F.: *Vytváření systému socialistického sociálního plánování.* (Development of the System of the Socialist Social Planning.) Sociológia, 5, 1973, č. 6, s. 503—519.

Kutta, F.: *Sociologické aspekty perspektivního plánování a řízení.* (The Sociological Aspects of Longterm Planning and Management). Společenské problémy industrializace, Bratislava 1971.

Kutta, F.: *Problemy socialnoj i ekonomičeskoj prognostiki.* (The Problems of Social and Economic Prognostication). In: *Obščie principy upravlenija socialističeskoj ekonomiki i osobennosti ich primenenija v otdelnych stranach.* Moskva, Institut ekonomiki mirovoj socialističeskoj sistemy AN SSSR 1972.

Kutta, F.: *Systém plánovitěho řízení sociálních procesů.* (Teze referátu pro mezinárodní symposium v Liblicích ve dnech 29.—31. 3. 1976). ÚFS ČSAV, únor 1976.

Kutta, F.: *K některým problémům výzkumu v oblasti sociálního plánování.* Filozofický časopis, 23, 1975, č. 6.

Kutta, F.: *Vztahy mezi vědeckotechnickým a sociálním rozvojem a problémy sociálního plánování.* Filozofický časopis, 22, 1974, č. 5.

Kutta, F.: *Naučno-techničeskaja revolucija i upravlenije.* (The Scientific and Technological Revolution and Management). In: *Problemy teorii i praktiki sovremennogo socializma.* Praha, izd. Mir i socializm 1973.

Kyselý, M.: *Prípravy na plánovanie sociálneho rozvoja kolektivu organizácií v ČSSR.* (Preparation of the Collective Organizations in the ČSSR). Sociológia, 5, 1973, č. 6, s. 526—531.

Lišková, L.: *Plánování a prognózaování faktorů sociálního klimatu.* (Planning and Forecasting of Social Climate Factors). Sociologický časopis, 10, 1974, č. 2, s. 172—177.

Macháček, L.: *Socialistický zván mládeže a jeho účast na rozpracování plánu socialistického rozvoje výrobného kolektivu.* (Socialist Federation of Youth and its Part in Planning of the Social Development of an Enterprise). Sociológia, 5, 1973, č. 6, s. 550—555.

Michálik, J.: *K otázkám sociálního plánování.* Synthesa, 7, 1974, č. 6.

Pisca, L.: *K některým vztahům národohospodarského a sociálního plánování.* (To Some Relations of the Political Economy and the Social Planning). Sociológia, 5, 1973, č. 6, s. 536—541.

Problémy efektivnosti sociálních programů. (Problems of Effectiveness of Social Programs). Sociologický časopis, 9, 1973, č. 6, s. 614—623.

Růžicka, J. — Tomšík, M.: *Sociální plánování činnosti podnikového psychologa a sociologa.* Psychologie v ekonomické praxi, 12, 1974, č. 4.

Žáček, I.: *Plánovanie sociálneho rozvoja kolektivu podniku a odborová organizácia.* (Planning of the Social Development of the Collective of an Enterprise and the Trade-Union Organization). Sociológia, 5, 1973, č. 6, s. 546—550.

Vít Klíma

Názory Pražanů na životní podmínky v Praze

V roce 1971 uskutečnil bývalý Ústav pro výzkum veřejného mínění rozsáhlý výzkum postojů k bydlení a životnímu prostředí v Praze. Výzkum reprezentativně podchytil názory Pražanů a umožnil korelovat jejich názory na zlepšení života ve městě a jejich náměty v tomto směru s řadou objektivních charakteristik dotazovaného i jeho místa bydliště.¹

Zadavatele sice přednostně zajímaly problémy spojené s bydlením a s přístupem různých skupin obyvatelstva k technologickým inovacím ve stavebnictví, výzkum však byl koncipován tak, že umožnil postihnout i širší problematiku životních podmínek Pražanů. Dotazník obsahoval mimo jiné otázky zjišťující názory na možnosti vzdělávání v Praze, na možnosti získat zde vhodné zaměstnání s přiměřeným příjmem, spokojenost s kulturním a společenským životem v Praze. Znáčná část otázek byla věnována problematice bydlení, životního prostředí, zajištění služeb apod. Řada otázek byla formulována tak, že umožnila odlišit situaci v Praze vůbec od situace v místě bydliště.

Hodnocení životních podmínek

Dotázaný hodnotil jednotlivé položky pomo-

¹ Výzkum byl proveden v roce 1971 Ústavem pro výzkum veřejného mínění při ČSAV na výběrovém souboru 1080 dotázaných, vybraných ze základního souboru všech obyvatel Prahy starších 18 let. Kvótními znaky byly: pohlaví, věk, ekonomická

aktivita/neaktivita a městský obvod bydliště. Dobrá reprezentativnost souboru byla zajištěna také z hlediska městských obvodů. Sběr dat prováděli školení tazatelé ÚVVM ve dnech 8.—18. prosince 1971.

Tabulka 1: Hodnocení jednotlivých podmínek života v Praze

Položky hodnocení	Podíl odpovědí (v %)		Průměr*	Směrodatná odchylka
	„velmi vyhovující“	„velmi nevyhovující“		
Možnosti vzdělávání	78,8	0,4	1,25	0,54
Krása, malebnost, historické tradice	79,4	0,4	1,26	0,57
Kulturní možnosti (kina, divadla apod.)	70,6	0,4	1,37	0,66
Společenské možnosti (zábavy, kontakty)	43,6	0,3	1,72	0,76
Možnosti dobrého zaměstnání	37,6	0,8	1,89	0,86
Možnosti dobrého výdělků	27,2	0,4	2,13	0,88
Snadný nákup a obstarávání služeb	20,7	2,7	2,35	1,01
Rekreační možnosti ve městě a v blízkém okolí	6,6	10,6	3,17	1,09
Možnosti dobrého bydlení	8,4	16,6	3,28	1,17
Zdravé životní prostředí (čistota ulic, vzduchu, dostatek zeleně)	2,8	28,2	3,82	1,02

* Průměr byl konstruován z těchto hodnot odpovědí: 1 — velmi vyhovující, 2 — celkem vyhovující, 3 — těžko říci, tak napůl, 4 — spíše nevyhovující, 5 — velmi nevyhovující.

ci pětistupňové škály.² Jak ukazuje tabulka 1, nejprázdnivější jsou hodnoceny možnosti kulturního života v Praze i v místě bydliště. Soustředění kulturních institucí do centra města a zároveň nedokončená vybavenost sídlišť i okrajových čtvrtí se projevuje zdrženlivějším hodnocením možností kulturního života v místě bydliště. Nižší je rovněž hodnocení možností „společenského života“ (tj. příležitosti ke společenským zábavám, přátelským setkáním mimo domov apod.). Velmi vysoko — a vzhledem ke koncentraci vzdělávacích institucí v Praze tomu snad ani nemůže být jinak — jsou hodnoceny i možnosti růstu kvalifikace a vzdělání.

Velmi zajímavě hodnotí Pražané možnosti získání dobrého výdělků a přiměřeného zaměstnání. Přestože v uplynulém období nebyla Praha zvláště preferována a řada jiných měst poskytovala větší možnosti uplatnění kvalifikace i dosažení výdělků (a to při menších životních nákladech a snazším získání bytu), Pražané hodnotí tyto možnosti vcelku velmi pozitivně — i když poněkud skeptičtěji, než je tomu v oblasti kulturního života a vzdělávání. Lze tedy říci, že ve veřejném mínění jsou registrovány především pozitivní stránky zaměstnání v Praze, v prvé řadě nabídka nejrůznějších pracovních míst.

Nejméně příznivě je posuzována kvalita životního prostředí v Praze, možnosti rekreace, zdravého bydlení a snadného využívání služeb. Nejlépe je z tohoto okruhu hodnocena možnost snadného nákupu a obstarávání slu-

žeb, která se jako jediná z nich pohybuje v pásmu převládajícího pozitivního hodnocení. Naproti tomu možnosti rekreace, bydlení a zejména životní prostředí jsou převážně hodnoceny jako nevyhovující.

V oblasti názorů na kvalitu životního prostředí, bydlení, možnosti rekreace a služby vystupuje do popředí diferencovanost hodnocení objektivní situace ze strany různých sociálních a demografických skupin obyvatel i ze strany obyvatel v různých částech Prahy. Jestliže hodnocení možností kulturního a společenského života i příležitosti v oblasti práce a vzdělání se vyznačují vysokým stupněm konsensu a variabilita hodnocení je velmi nízká (hodnota směrodatné odchylky se pohybuje hluboko pod rozlišovací schopností použité stupnice), v oblasti postojů k životnímu prostředí se variabilita projevuje dosti výrazně a odpovídá charakteristikám bydliště. S těmito charakteristikami koreluje především hodnocení rekreačních možností, kvality bydlení a životního prostředí, volněji pak s nimi souvisí hodnocení obchodní sítě a služeb i možnost výdělků. Nejméně je s bydlištěm spjata hodnocení možností kulturního a společenského života i možnosti volby vhodného zaměstnání.

Obyvatelé nových sídlišť³ se svými názory nejvíce přibližují průměru. Poněkud větší nespokojenost projevují při hodnocení možností zaměstnání, služeb, společenského života a rekreace. Naproti tomu úroveň bydlení

² Doslovné znění otázek v dotazníku: „Lidé hodnotí město, ve kterém žijí, z nejrůznějších hledisek — zda v něm najdou dobrou práci, zda je v něm dost obchodů a kulturních zařízení apod. Vyjmenuji Vám teď řadu takových hledisek a Vy mi u každého z nich řekněte, zda považujete Prahu z tohoto hlediska za vyhovující nebo nevyhovující.“

Dotazáným byl předložen lístek s jednotlivými alternativami hodnotící škály.

³ Pro potřeby výzkumu byl konstruován znak prevažujícího typu zástavby, který ve dvanácti typech spojoval katastrální území s podobnou strukturou a) stáří zástavby, b) typu zástavby — kolektivní nebo individuální, c) vybavenosti koupelnami, d) s přihlídnutím ke kvalitě životního prostředí. Podkladovým materiálem byly údaje ze *Sčítání lidu, domů a bytů 1970*.

i kvalitita životního prostředí jsou posuzována poněkud lépe než v celkovém průměru.

Obyvatelé starších čtvrtí s převahou rodinných domků jsou celkově nejspokojenější, i když míra distance od celkového průměru je v různých oblastech odlišná. Nejblíže průměru je jejich postoj k možnostem vzdělávání, výdělku, úrovni služeb. Lépe hodnotí kulturní a společenské možnosti, zaměstnání a především bydlení, životní prostředí a možnosti rekreace.

Kontrastní, značně skeptickou skupinu tvoří osoby bydlící v historickém centru města. S celkovým průměrným názorem se shodují pouze v postoji ke společenským a rekreačním možnostem, jejich hodnocení služeb je překvapivě negativní. Ve všech ostatních aspektech projevují značnou nespokojenost, jež je nejpatrnější v hodnocení úrovně bydlení a kvality životního prostředí (v obou případech dosahuje průměrné hodnoty 4,2).

Hodnocení obytného mikroprostředí se nepochybně prolíná do názoru na životní prostředí ve městě a míra kritičnosti k životnímu prostředí lokality se promítá i do celkového postoje k městu. Obyvatelé čtvrtí s převahou individuální zástavby, kteří jsou spokojeni s životním prostředím, mají také tendenci k celkově pozitivnějšímu postoji k ostatním kvalitám města, ačkoli například jejich možnosti kontaktů s kulturními institucemi jsou často značně ztíženy prostorovou odlehlostí i obtížným dopravním spojením. Naproti tomu obyvatelé historického jádra promítají svou nespokojenost s vlastnostmi fyzického prostředí i do oblastí, v nichž jsou jejich objektivní možnosti nesrovnatelně příznivější. Tato tendence se však zřejmě prosazuje jen v extrémních polohách problémů a současně jen jako určitý vliv, který nenarušuje základní strukturu hodnocení jednotlivých aspektů životních podmínek v Praze.

Závislost hodnocení životního prostředí na zkušenostech z místa bydliště (a pravděpodobně též z místa pracoviště, o němž však výzkum neposkytuje žádné informace) je tak intenzivní, že výrazně překrývá závislost hodnocení na sociálních a demografických charakteristikách obyvatel. Například starší občané jsou v průměru daleko spokojenější se stavem životního prostředí i s možnostmi zaměstnání, výdělku, vzdělávání než mladší generace, která je celkově kritičtější ve vztahu k možnostem získání kvalitního bydlení, výdělku i zaměstnání. Přesto však v průměru nejstarší obyvatelstvo centra města i vnitřních částí Prahy vyjadřuje nejspontánněji svou nespokojenost s životními podmínkami, a naopak relativně mladší — a tudíž podle předpokladu také nutně kritičtější — obyvatelstvo sídlišť a okrajových částí města je vcelku daleko spokojenější, a to téměř ve všech sledovaných okruzích problému.

Z ostatních souvislostí stojí za zmínku především korelace se vzděláním. Ačkoliv lze

předpokládat, že pro vzdělanější osoby, (zejména s vysokoškolským vzděláním) je kontakt s pražským prostředím profesionálně velmi výhodný, v hodnocení pracovních i platových možností se nijak neliší od osob s nižším vzděláním. Jsou však naproti tomu výrazněji kritické v hodnocení služeb, rekreačních možností a bydlení, zatímco životní prostředí je všemi vzdělanostními skupinami hodnoceno značně nepříznivě (výrazněji se neodlišuje žádná ze vzdělanostních skupin).

Faktorová analýza postojů

Analýza souvislostí mezi hodnocením životních podmínek a charakteristikami respondentů a jejich bydliště naznačila, že uvnitř struktury postojů se projevují dvě zřetelné tendence. První z nich je spjata s posuzováním města jako celistvého funkčního organismu, který ovlivňuje každého obyvatele nezávisle na místě bydliště či pracoviště, druhá pak spíše reflektuje specifické lokální podmínky, jež vystupují do popředí zejména v oblasti životního prostředí, bydlení a rekreace. Tento předpoklad byl ověřován faktorovou analýzou, která věnovala zvláštní pozornost hypotéze, podle níž jsou obě tyto tendence navzájem korelovány a vytvářejí tak konzistentní výsledný postoj k městu.⁴

Výsledky faktorové analýzy jsou uvedeny v tabulce 2. První faktor vyčerpává 22 % variance, korelace všech položek s faktorem jsou značně vysoké a bez výjimky kladné. Lze jej chápat jako faktor obecného hodnocení města z hlediska poskytovaných životních a pracovních podmínek. Do popředí se dostává hodnocení kulturních možností a úrovně obchodů a služeb, dále možnost vzdělávání. Negativní reakce na životní prostředí je natolik obecná, že vlastně ani příliš nerozhoduje o celkovém postoji k Praze, právě tak jako demonstračně kladné hodnocení estetických vlastností Prahy. Druhý faktor je poněkud rozpornější. Celkové množství vyčerpané variance je 10,3 %, přičemž faktor je bipolární, rozděluje jednotlivé složky hodnocení města do dvou kontrastních oblastí. Na jedné straně faktor kladně koreluje s komplexem proměnných vztahujících se bezprostředně k bydlišti dotázaného. Zde má jednoznačné prvenství postoj k životnímu prostředí, na nějž se volněji váže hodnocení rekreačních možností a bydlení. Zbývající kladná korelace s možností výdělku je velmi slabá a interpretačně nezajímavá. Negativní korelace s faktorem je nejsilnější v hodnocení kulturních možností a možnost vzdělávání, k nimž se velmi slabě pojí zbývající složky. V tomto faktoru se prosazují diferencované akcenty obyvatel na různé složky životních podmínek. Struktura korelací naznačuje, že existují zhruba dvě skupiny obyvatel: jedna akcentuje při určité konstantní míře kritičnosti k městu (ať už z objektivní nutnosti či z povahy vlastních hodno-

⁴ Základní informace o použité metodě faktorové analýzy jsou obsaženy v publikaci J. Rummel, *Applied Factor Analysis*, New York 1970.

Tabulka 2: Faktorová analýza postojů k životním podmínkám*

Položky hodnocení	Primární nerotované řešení		Rotované řešení				h ²
			Faktorová struktura (referenční vektory)		Faktorový vzor (primární faktory)		
	1	2	1	2	1	2	
Zaměstnání	0,478	— 0,132	0,468	0,077	0,491	0,215	0,246
Výdělek	0,421	0,049	0,299	0,226	0,365	0,314	0,180
Vzdělání	0,539	— 0,318	0,643	— 0,075	0,621	0,115	0,391
Bydlení	0,438	0,296	0,142	0,469	0,280	0,511	0,280
Služby	0,556	— 0,045	0,469	0,193	0,526	0,332	0,311
Kultura	0,570	— 0,388	0,716	— 0,129	0,678	0,083	0,475
Rekreace	0,467	0,485	0,035	0,662	0,230	0,672	0,453
Společenské možnosti	0,487	— 0,178	0,506	0,037	0,517	0,186	0,269
Životní prostředí	0,339	0,606	— 0,150	0,725	0,064	0,680	0,481
Krása	0,328	— 0,193	0,391	— 0,045	0,378	0,071	0,145

$$\lambda = 2,199 \quad \lambda = 1,031$$

* N = 1080; Faktorizace byla provedena pomocí kanonické faktorové analýzy, k rotaci faktorů bylo použito neortogonální rotace podle kritéria OBLIMIN (delta = 0). Korelační koeficient = Spearmanův koeficient pořadové korelace.

vých orientací) spíše hodnoty zdravého životního prostředí, vybavenosti místa bydliště apod., druhá pak se soustřeďuje více na možnosti vzdělání, kulturního života či profesionálního uplatnění v rámci celého města.

Rotované řešení tuto informaci dále zpřesňuje. První faktor lze identifikovat jako výraz hodnocení celoměstských funkcí s důrazem na posuzování Prahy jako velkoměsta s výsadním postavením v oblasti vzdělání a (poněkud méně výrazně) i v oblasti volby zaměstnání. Ostatní složky mají velmi slabou korelaci s faktorem, jež je v případě životního prostředí dokonce záporná. Druhý faktor reflektuje komplex životních podmínek spjatých s ekologií města a odráží postoj k Praze z hlediska aktuální úrovně bydlení, možnosti rekreace a především kvality životního prostředí. V porovnání s nerotovaným řešením jsou lépe interpretovatelná hodnocení obchodů a služeb, které jsou jednoznačně posuzovány z hlediska celopražského a nikoliv z hlediska bezprostřední vybavenosti místa bydliště. Druhý faktor je vyjádřením názoru na konkrétní oblast města, jejíž klady a nedostatky obyvatelé dobře znají a v níž prožívají převážnou část svého každodenního života. Toto mikroprostředí nemusí být nutně chápáno pouze jako okolí bydliště. Značný význam má zřejmě i místo pracoviště a vzájemný prostorový a funkční vztah mezi místem bydliště a pracovištěm, popřípadě mezi místem bydliště a centrem města.

Výsledky faktorové analýzy ukazují, že původní předpoklad se celkem potvrdil. Zajima-

vým výsledkem je však „změření“ stupně závislosti mezi hodnocením města jako celku a hodnocením dílčích aspektů konkrétního městského prostředí v místě bydliště. Korelace +0,295 naznačuje jen velmi slabou vazbu (necelých 9 % společné variance mezi oběma faktory), snadno ostatně vysvětlitelnou nejen meritorními vlivy, ale i metodickými chybami danými například nestejným počátkem stupnice (tj. přísnoti) u jednotlivých respondentů. Možnost „přenosu hodnocení“ z jedné oblasti do druhé a s tím spojené možnosti subjektivní kompenzace jsou zřejmě značně omezené, jak na to ostatně poukazují i výsledky publikované v předcházející části.

Názory na výstavbu a rozvoj města

Dotázaní vyjadřovali rovněž svůj názor na nutnost investic do jednotlivých oblastí rozvoje města. U každé z položek určovali pořadí naléhavosti pomocí pětibodové škály.⁵ V tabulce 3 jsou jednotlivé typy investic seřazeny podle pořadí průměrně.

Ve skupině výraznějších investičních preferencí se objevují všechny oblasti rozvoje města, související se saturací základních existenčních potřeb Pražanů. Největší důraz kladou Pražané na výstavbu bytů, avšak i investice do údržby stávajícího bytového fondu jsou považovány za značně naléhavé. Městská hromadná doprava je druhou oblastí, do níž převážná část Pražanů doporučuje okamžité investovat. Další dvě formy pražské dopravy (individuální automobilismus a příměstská

⁵ Doslovné znění otázky v dotazníku: „Představte si nyní, že byste měl plánovat rozdělení té části rozpočtu, která je určena na výstavbu a rozvoj města. Na lístku před sebou máte řadu věcí.

U každé mi číslem řeknete, zda byste na výstavbu a rozvoj dal peníze okamžitě (1), v druhé řadě (2), až na třetím místě (3), na předposledním místě (4) či až na úplně posledním místě (5).“

Tabulka 3: Preference jednotlivých typů investic do rozvoje města

Typy investic	Podíl odpovědí (v %)		Průměr*	Směrodatná odchylka
	„okamžitě“	„na posledním místě“		
Výstavba bytů	86,4	0,6	1,19	0,56
Městská hromadná doprava	62,3	1,6	1,58	0,90
Školy, školky, jesle, hřiště	46,2	1,2	1,81	0,92
Zdravotní střediska, nemocnice	49,5	1,7	1,83	0,99
Údržba domů	41,5	4,8	1,94	1,01
Parky, sady, městská zeleň	27,0	4,0	2,20	1,05
Obchody a služby	20,9	3,0	2,33	1,01
Obnova historických památek	25,8	7,6	2,45	1,20
Rekreační střediska, koupaliště, výletní centra	14,9	6,3	2,66	1,10
Zlepšení individuálního automobilismu (garáže, parkoviště, průjezdnost ulic)	18,8	15,2	2,80	1,32
Sportovní střediska, hřiště, stadiony	13,2	9,6	2,82	1,16
Příměstská hromadná doprava	14,4	12,0	2,94	1,22
Divadla, kina, kulturní domy, výstavní sály	2,9	20,1	3,52	1,04
Hotely a střediska cestovního ruchu	4,2	32,4	3,78	1,14
Restaurace a kavárny	1,6	51,4	4,20	0,99

* Průměr byl opět konstruován z pětibodové škály.

hromadná doprava) se objevují ve skupině méně naléhavých investic. Hodnota směrodatné odchylky ovšem upozorňuje na to, že v některých skupinách obyvatelstva se dostávají tyto problémy výrazněji do popředí zájmu. Z ostatních složek základní městské vybavenosti se zájem Pražanů soustřeďuje především na investice do zdravotnických zařízení a zařízení pro děti a mládež, teprve za ně se řadí investice do obchodní sítě a služeb.

Sféra životního prostředí je mezi uvedenými položkami explicitně zastoupena především investicemi do městské zeleně, jež vstupuje do skupiny silně preferovaných investic. Zájem Pražanů na zlepšení životního prostředí se však projevuje především důrazem na investice do hromadné městské dopravy a vybavenosti rekreačními objekty.

Jako méně naléhavé jsou považovány investice do zařízení určených pro trávení volného času, především rekreačních objektů a sportovišť, dále do kulturních a společenských zařízení. Střediska cestovního ruchu stojí zřejmě na okraji zájmu Pražanů.

Sledování statistických vazeb mezi doporučenými investicemi a základními charakteristikami dotázaných opět potvrzuje výraznou závislost na místě bydliště. Zajímavý posun se ovšem projevuje u diferenciace podle sociálně demografických charakteristik. Celkově je možno říci, že preference investic do jednotlivých složek městské vybavenosti mají v porovnání s postojem k životním podmínkám ve městě výraznější vztah k věku dotá-

zaných. Mladí lidé (v porovnání s ostatními věkovými skupinami) pocítují vyšší míru naléhavosti investic do rozvoje Prahy. Staří občané soustřeďují svůj zájem především na investice do zdravotnických zařízení a do údržby starých domů a bytů, v nichž také častěji bydlí. Faktor věku rovněž prolíná do typu ekonomické aktivity — například do investičních preferencí studentů a především důchodců, u nichž je struktura názorů velmi podobná struktuře názorů nejvyšší věkové kategorie. Zvláštní skupinu z hlediska investičních doporučení tvoří ženy v domácnosti, jež častěji preferují jednotlivé oblasti základní městské vybavenosti a spíše pomíjejí zařízení pro trávení volného času. Dělníci a zaměstnanci se celkem shodují v názoru na preferenci jednotlivých investic a rovněž faktor vzdělání ustupuje do pozadí. Projevuje se pouze u investic do kulturních zařízení a individuálního automobilismu, jež důrazněji doporučují dotázaní s vysokoškolským vzděláním.

Závěrem

Názory Pražanů na životní podmínky ve městě, na optimální zaměření výstavby a rozvoje města jsou pouze jednostranným pohledem. Jsou vyjádřením individuálních, laických systémů preferencí a je nutno je konfrontovat s objektivními potřebami rozvoje hlavního města. Postoje Pražanů v základních rysech

dobře odrážejí některé stránky současné reality města. Jejich znalost je nezbytná pro politicko-výchovnou činnost. Jednou z oblastí ideového působení na strukturu postojů Pražanů je jejich cílevědomé ovlivňování v tom smyslu, aby akceptovali společensky podmíněné preference řešení rozvoje města a aby byli rovněž ochotni přijímat eventuální negativní průvodní jevy perspektivního zlepšování prostředí Prahy. Znalost postojů Pražanů představuje především informaci sloužící promyšlené aktivizaci obyvatel k spoluúčasti na řešení problémů Prahy, a to především v těch oblastech, kde mohou přispět ke zlepšení životních podmínek hlavního města.

Eliška Rendlová

Informace o bulletinu Zdravotní výchova

Ústav zdravotní výchovy v Praze 2, Sokolská 54, PSČ 121-39 vydává 2–4krát ročně periodikum ZDRAVOTNÍ VÝCHOVA a má možnost bezplatně distribuovat část nákladu pracovníkům, kteří se zajímají o problematiku teorie a výzkumu v oblasti zdravotní výchovy obyvatelstva. Zájemci o toto periodikum se mohou přihlásit v Ústavu zdravotní výchovy v Praze.

Z obsahu č. 6/1976 a 1/1977 časopisu

SOCIOLOGIČESKÍ PROBLÉMI,

vydávaného Sociologickým ústavem Bulharské akademie věd v Sofii

Obsah č. 6/1976

Úvodní slovo redakce: Vybrané spisy soudruha *Todora Živkova* – významný přínos k rozvoji společenských věd; *Goranov, K.*: Umělecká kultura v rychle se měnícím světě; *Saparev, O.*: Účas na kultuře; *Petev, T.*: Neurčitost a komplementárnost v empirickém sociologickém výzkumu (Problémy systematického výzkumu masových komunikací); *Bonev, Ch.*: Čtenářská a sociální aktivita ve

řejnosti; *Rajkov, Z.*: Faktory zvýšení ideového vlivu tisku na čtenáře; *Statelovová, R.*: Některé sociálně psychologické aspekty analýzy „konzumace“ estrády; *Bratanov, P.*: Některé aspekty vzájemného vztahu technické a umělecké tvorby; *Želev, Z.*: Prostředky masové komunikace a proces urbanizace; *Vasiljev, G.*: Vzdělávací systém – hlavní cesta nastolování podmínek námezdní práce a proletarizace „střední třídy“ (liberální inteligence a drobná buržoazie); *Čangliová, I. I. (SSSR)*: Metodologické aspekty teorie řízení sociálního pokroku; *Kohout, J. – Kolář, J. (ČSSR)*: Úloha sociologie při zvyšování produktivity práce; *Burlackij, F. M. (SSSR)*: Ideologie a vláda v Číně; *Jurukovová, M.*: Socialistický způsob života a ideologický boj; *Genov, N.*: Tři ideové zdroje sociologické koncepce T. Parsonse.

Obsah č. 1/1977

Michajlov, S.: Sociologie, propaganda a ideologický boj; *Ivanov, V. N. (SSSR)*: Metodologické aspekty vzájemného spojení propagandy a sociologie; *Momov, V.*: Aplikovaný výzkum a efektivnost ideologického boje; *Semov, M.*: Sociální funkce propagandy soudobé společnosti; *Čakalov, B.*: Některé otázky výzkumu nálad a veřejného mínění; *Petev, T.*: Sociologická propaganda a veřejné mínění; *Lik, J. (MLR)*: Obsah a tvorba politického vědomí; *Weckesser, E. (NDR)*: Analýza vědomí a efektivnost propagandy; *Vacek, L. (ČSSR)*: Diferenciace propagandistického vlivu a výzkum efektivnosti propagandy; *Krzyzstofek, K. (PLR)*: Problémy efektivnosti socialistické zahraničně politické propagandy ve světle vědeckého výzkumu a potřeb praxe; *Mjagmara, N. (MoLR)*: Význam sociologických výzkumů při zvyšování efektivnosti ideově výchovné práce mezi venkovským obyvatelstvem v MoLR; *Vičev, V.*: Sociální kontakt jako sociologický problém; *Draganov, M.*: Sociální psychologie a ostatní společenské vědy; *Kalajkov, I.*: Sociální skutečnost a akcelerace.

Ju. P. Voronov: Metody sboru informací v sociologickém výzkumu (Metody sběru informací v sociologickém výzkumu) Moskva, Statistika 1974, 160 s.

O stoupajícím rozsahu sovětské sociologie hovoří rozsah publikací. Zejména metodologické příručky jsou důkazem trvalého zájmu o sociologické výzkumy v SSSR. Jednou z takových příruček je anotovaná práce o metodách sběru informací v sociologickém výzkumu. Domníváme se, že této práce je zapotřebí si povšimnout ze dvou hledisek.

Především najdeme v práci Ju. P. Voronova kapitoly, které (protože knížka je podle vydavatelů určena nejen vědeckým pracovníkům, sociologům, statistikům, ale i širokému okruhu čtenářů zabývajících se o otázky metodiky sociologického výzkumu) jsou výkladem těch nejzákladnějších otázek sociologické metodiky. Jde o kapitoly 2, 3 a 4, obsahující otázky dotazníkové metody, kapitolu 6 o využívání sociálního experimentu, kapitolu 7 o sběru informací při analýze malých skupin a kapitolu 9 o plánování sběru informací při velkém sociologickém výzkumu. Tyto kapitoly mají svůj význam informativní, mohou je využít studenti, pracovníci přicházející k práci ve výzkumných týmech z jiných oborů apod. Autor podává výklad takových otázek, jako je dotazníková metoda, její dvě základní formy — anketa a interview, zabývá se vypracováním dotazníku jako jedné z nejfrekventovanějších technik získávání sociologické informace, řeší vztah tazatele a respondenta apod. Pro zkušeného profesionálního sociologa jsou zde zajímavé některé příklady so-

větských sociologických výzkumů, schémata metodických otázek i způsob výkladu základních otázek metodiky sociologických výzkumů.

Z jiného aspektu jsou zajímavé ty kapitoly práce, kde autor překračuje rámec běžných metodologických příruček. Je to například zařazení samostatné kapitoly o škálování (kapitola 5), kde autor sice vykládá jen základy, ale již zařazením škálovacích technik do popularizační brožury dokazuje, jak doceňuje jejich význam. Podobně je tomu v kapitole 8 o sběru sociální informace pomocí psychologického pozorování. Významná je také partie věnovaná vztahu sociologie a statistiky. Ju. P. Voronov hovoří o využívání údajů státní statistiky v sociologických výzkumech, o tom, že kontakty sociologů a statistiků je nutno prohlubovat nejen formou plnějšího využívání možností státní statistiky, ale i zapojováním sociologů do metodiky získávání a analýzy statistických výsledků.

Je nutno ocenit i přístup autora k hodnocení a chápání sociologického výzkumu jako kolektivní práce (sporné je již jeho tvrzení, že sociologického výzkumu se zúčastňují lidé různé odbornosti). Také vymezení a rozlišení předmětu a objektu výzkumu a řady dalších kategorií sociologického výzkumu zaslouží pozornost.

Ju. P. Voronov uvádí v knize dost rozsáhlý seznam použité literatury včetně českých a slovenských autorů, nezachycuje však v tomto směru naši nejnovější knižní a časopiseckou produkci.

Karel Bláha, Libor Lubelec

СТАТЬИ

<i>Румл В.:</i> К теоретико-методологическим вопросам изучения социалистического общества	129
<i>Рихтаржик К.:</i> Диалектика фактов и верификация суждений	137
<i>Флек А.:</i> Рабоче-профессиональный и социально-экономический аспекты разделения и кооперирования труда	145
<i>Перница Вл.:</i> Системный подход и управление социальными процессами	160
<i>Шаришски М.:</i> Некоторые выводы из применения социального анализа на предприятии	168

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ОТДЕЛ

<i>Осипов В. Г.:</i> Основные направления применения математических методов в конкретных социальных исследованиях в СССР	180
<i>Зих Ф.:</i> К проблеме характера эмпирических данных в социологическом исследовании	187

РЕЦЕНЗИИ

<i>Рихтаржик К.:</i> Грзал Л.—Попов С.: Критика современных буржуазных социологических теорий	198
<i>Зих Ф.:</i> Филиппова Б. и колл.: Свободное время и культура в промышленном городе (на чешском яз.)	198
<i>Эрнекер Я.:</i> Ванек А.: Студенты и общество. Критика антикоммунистического	

и ревизионистского воздействия на молодежь (на чешском яз.)	200
<i>Франциски М.:</i> Научно-техническая революция: личность, деятельность, коллектив	203
<i>Форет М.—Иллнер М.:</i> В. Г. Афанасьев, Социальная информация у управление обществом	206
<i>Лижкова Л.:</i> Ковальчук А., Психология в работе с людьми (на польском яз.)	208
<i>Матею П.:</i> Кризис и перспективы изучения социальной мобильности (о книге Р. Будона, Неравенство шансов — на французском яз.)	211
<i>Фрейова Е.:</i> Д. Р. Джиллис, Молодежь и история (на английском яз.)	222

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

<i>Бартова Е.:</i> Общее собрание Чехословацкого социологического общества	224
<i>Клима В.:</i> Складывание планирования и прогнозирования социальных процессов в ЧССР	227
<i>Ренблова Э.:</i> Взгляды Пражан на условия жизни в Праге	233
Информация о бюллетене Медицинское просвещение	238

Содержание журнала СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМЫ, №. 6/1976, №. 1/1977	238
--	-----

АННОТАЦИИ

239

Table des matières No. 2/1977

ARTICLES

<i>Ruml V.:</i> Au sujet des problèmes théoriques et méthodologiques des recherches de la société socialiste	129
<i>Rychtařík K.:</i> La dialectique des faits et la vérification des jugements	137
<i>Flek A.:</i> L'aspect professionnel et social-économique de la division et coopération du travail	145
<i>Pernica V.:</i> L'approche de système et la gestion des procès sociaux	160
<i>Šarišský M.:</i> Au sujet de quelques notions de l'application de l'analyse sociale dans la pratique des entreprises	168

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Osipov V. G.:</i> Les tendances principales de l'application des méthodes mathématiques dans les recherches sociales concrètes dans l'U. R. S. S.	180
<i>Zich F.:</i> Sur les problèmes du caractère des dates empiriques dans la recherche sociologique	187

COMPTES RENDUS

<i>Rychtařík K.:</i> L. Hrzal — S. Popov, Критика современных буржуазных социологических теорий (Critique des théories sociologiques bourgeoises de nos jours)	198
<i>Zich F.:</i> B. Filipcová et al., Volný čas a kultura v průmyslovém městě (Le loisir et la culture dans la ville industrielle)	198
<i>Erneker J.:</i> A. Vaněk, Studenti a společnost. Kritika antikomunistického a revisionistického působení na mládež (Le étudiants et la société. Une critique de l'influence anticommuniste et revisioniste sur la jeunesse)	200
<i>Francisci M.:</i> Научно-техническая революция: личность, деятельность, коллектив (La révolution scientifique et technique: La personnalité, l'activité, le collectif: L'aspect social-psychologique)	203
<i>Foret M. — Illner M.:</i> V. G. Afanasjev,	